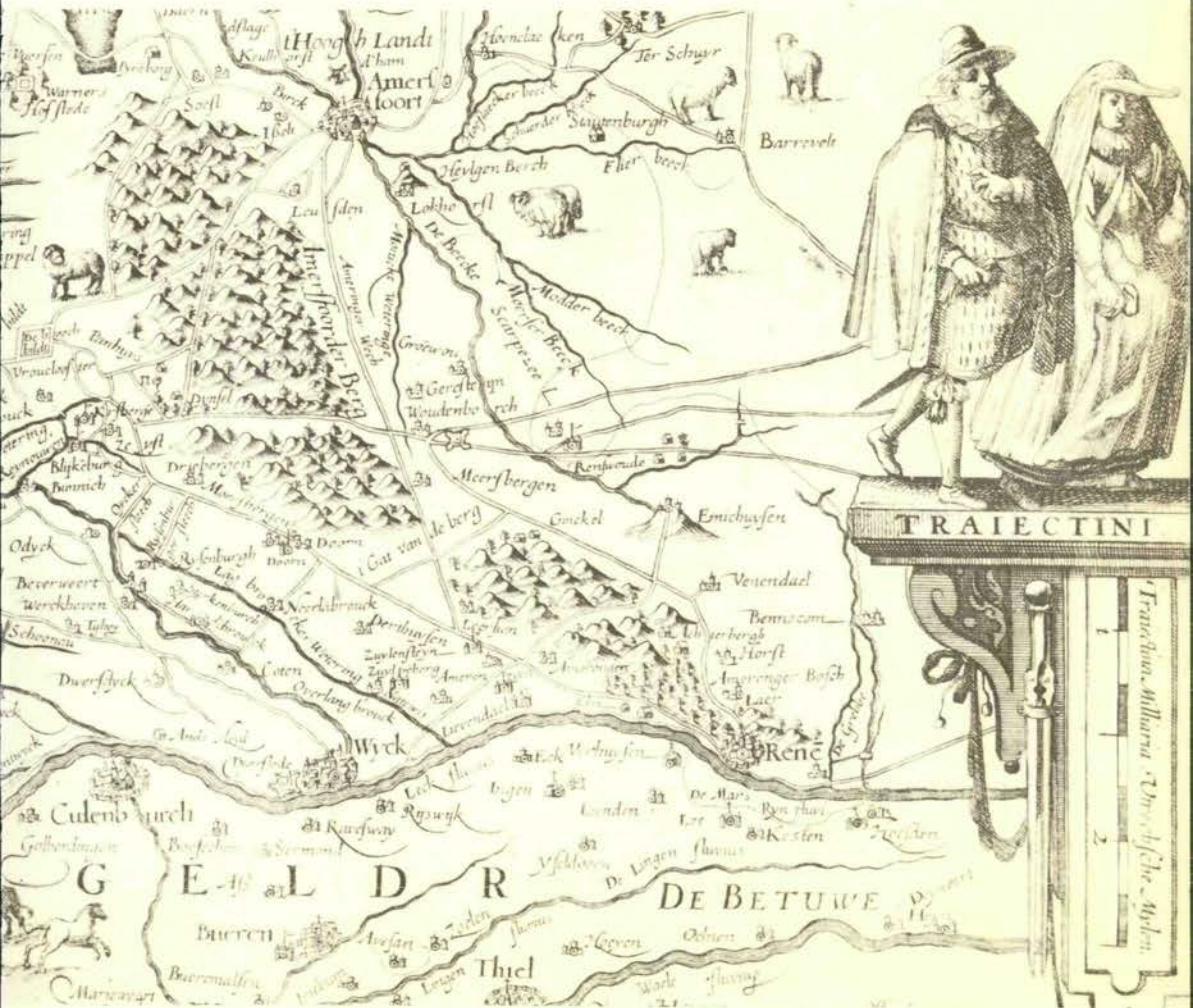
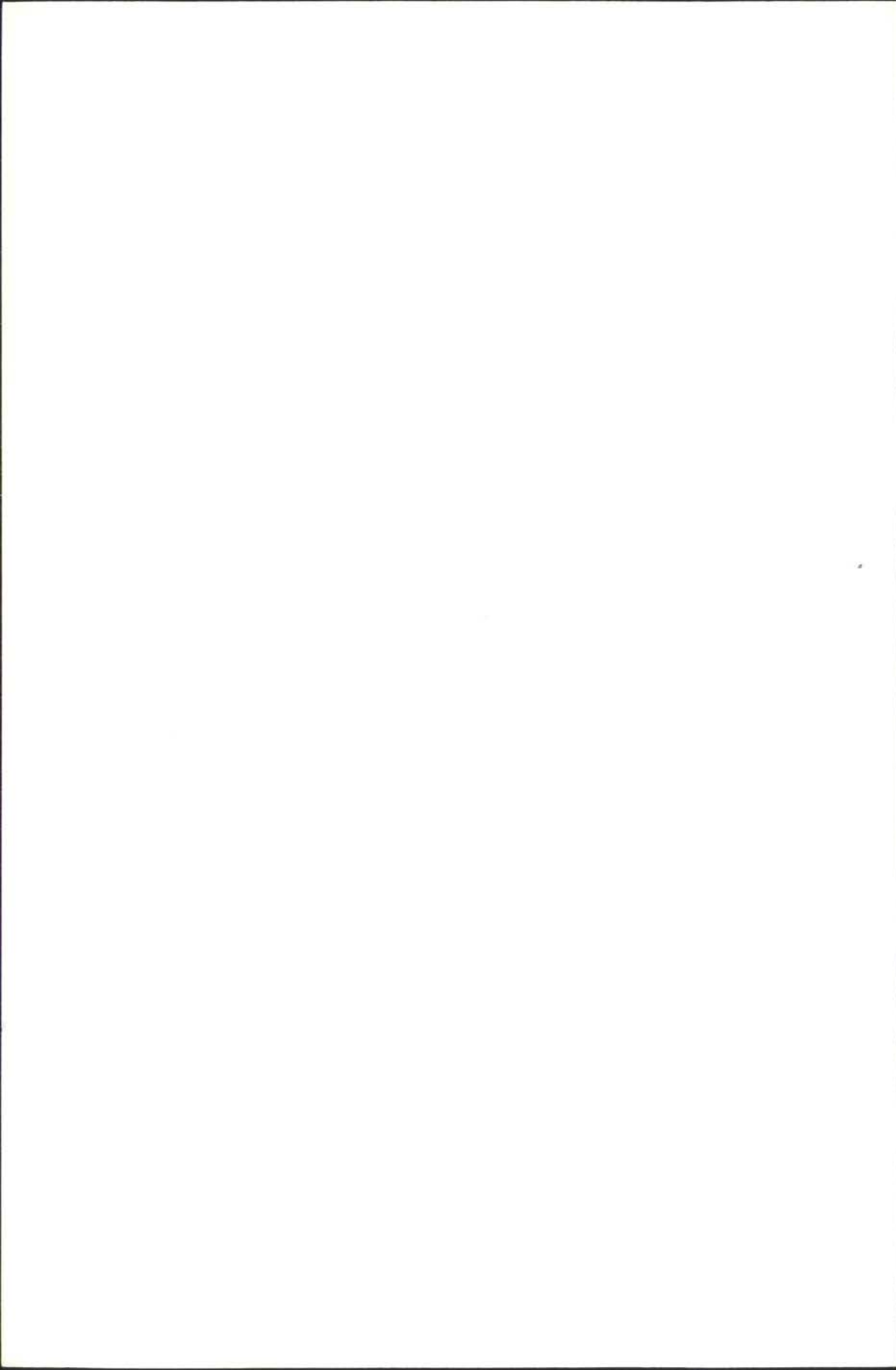

Jaarboek Oud-Utrecht 1977

JAARBOEK OUD-UTRECHT

Jaarboek Oud-Utrecht 1977

vereniging
tot beoefening en tot verspreiding
van de
kennis der geschiedenis
van stad en provincie Utrecht

De Vereniging Oud-Utrecht

voorwoord redactie:

Hoewel het niet de gewoonte is dat de redactie in haar Jaarboek het woord voert, hierbij een aantal opmerkingen met betrekking tot de gang van zaken. Door de steeds stijgende drukkosten is nu ook het Jaarboek op offset overgegaan. Deze kostenstijgingen brengen met zich mee dat nóg precieser de omvang van het Jaarboek van te voren dient te kunnen worden vastgesteld. Auteurs wordt daarom verzocht uitsluitend gebruik te gaan maken van het thans beschikbare copijpapier, waarbij zich ook een aantal tikvoorschriften zullen bevinden. Op deze wijze zal de omvang binnen bepaalde perken gehouden kunnen worden. Deze beperking heeft ons overigens niet verhinderd de lay-out en het omslag - een détail afkomstig van een kaart van de provincie Utrecht, door Petrus Kaerius gegraveerd voor zijn in 1617 uitgegeven Atlas „Germania Inferior” iets te veranderen. Het karakter van de traditionele Kroniek is in zoverre gewijzigd, dat nu meer nadruk gelegd is op die stedelijke en provinciale gebeurtenissen, die binnen het kader van onze vereniging vallen.

Na het vertrek van mevrouw E. L. S. Offringa-Boom werd de redactie met twee leden uitgebreid. Haar enthousiasme wordt duidelijk gemist.

De redactie

*Onder redactie van: C. von Ronnen, D. P. Snoep, J. E. A. L. Struick,
L. van Tongerloo, W. Uittenbogaard*

Inhoud

<i>E. T. Suir,</i>	Evert Zoudenbalch. Domkanunnik te Utrecht in de tweede helft van de 15de eeuw	7
<i>J. A. L. de Meyere,</i>	Portretten van Evert Zoudenbalch . . .	56
<i>F. Schoonheim,</i>	De Hervormde kerk van Oud-Zuilen . .	71
<i>J. G. Riphaagen,</i>	Een standbeeld voor Trijn van Leemput .	85
<i>J. G. van Cittert-Eijmers,</i>	Het Natuurkundig Gezelschap te Utrecht 1777-1977	113
<i>J. A. van Schijndel,</i>	Honderd jaar tandheelkundig onderwijs in de stad Utrecht 1877-1977. Over het ontstaan van een beroep	141
	Kroniek over het jaar 1976	168
	Jaarverslag Oud-Utrecht 1976	183
	Vereniging Oud-Utrecht	187
	Leden	188

EVERT ZOUDENBALCH

*domkanunnik te Utrecht
in de tweede helft van de 15de eeuw*

E.T. Suir

Afkomst en familie

Evert Zoudenbalch, geboren tussen augustus 1423 en augustus 1424 1) was een telg uit een van de meest vooraanstaande Utrechtse families. Zijn overgrootvader Tijdeman Zoudenbalch Gerritszoon 2), gehuwd met Petronella, een dochter van Hendrik van Langerak, was van 1350 tot 1378 vrijwel ononderbroken schepen of burgemeester van Utrecht. Hij overleed in 1380. Reeds eerder was een oom van deze Tijdeman Zoudenbalch, een broer van diens vader Gerrit, Frederik Zoude van Damasche genaamd, van 1308 tot 1326 nagevoeg voortdurend schepen van Utrecht.

Gerrit Zoudenbalch en Frederik Zoude van Damasche waren zonen van Tijdeman Zoudenbalch, die vermeld wordt in 1291 en die volgens Booth gehuwd schijnt te zijn geweest met een dochter uit het geslacht van Damasche 3). De gegevens van Booth gaan wat deze tak van de familie Zoudenbalch betreft, niet verder terug. Wel vermeldt hij nog een aantal leden van de familie zonder de relatie met de boven beschreven tak aan te duiden, b.v. de gebroeders Hugo en Frederik Zoudenbalch. Hugo was kanunnik van St Marie en is in 1280 overleden; Frederik was vanaf 1277 voortdurend schepen van Utrecht; hij stierf in 1308. De zoon van deze Frederik was Gerrit Zoudenbalch, genaamd Albus, die proost was van St Marie, deken van de dom en kanunnik van St Pieter. In de kerk van St Marie stichtte hij een kapel met twee vicarieren, waar hij zelf, evenals zijn vader Frederik, begraven werd na zijn overlijden in 1312. Een van zijn zusters was abdis van St Servaas. Ook andere leden van het geslacht Zoudenbalch maakten deel uit van de hoge geestelijkheid van Utrecht, zowel in de 14de als in de 15de eeuw. Zo was een oudoom van Evert, een broer van zijn grootvader Gerrit, kanunnik van St Marie.

De positie van het geslacht Zoudenbalch in Utrecht in aanmerking genomen is het opvallend dat over Everts vader, Hubrecht Zoudenbalch, slechts weinig gegevens voorhanden zijn, evenals over diens broers en zuster, en over hun

1) RAU, dom, nr 2543, f° 10v.-11. Dit is een getuigenverhoor voor de officiaal van de bisschop, waarbij Evert optreedt als een van de getuigen. Het stuk dateert van 9 augustus 1488, en Evert verklaart hierin dat hij 64 jaar oud is.

2) De gegevens over Everts familie zijn, tenzij anders vermeld, afkomstig uit de Genealogische aantekeningen van Corn. Booth, RAU, hss.nr 378, f° 471-474, 942 en 1129.

3) f° 472: *cuius uxor creditur fuisse Damasche*.

vader. Hubrecht had twee broers, namelijk Tijdeman, vicaris van St Marie, en Gerrit, die in 1462 zonder nakomelingen is overleden; zijn zuster Hadewich stierf in 1453. Hubrecht Zoudenbalch was getrouwd met Wouter, dochter van Evert Schouten van de Kelder, die in december 1475 is overleden. Daarmee zijn de gegevens die Booth verstrekt, uitgeput.

Wat Booth niet vermeldt is de rol die Hubrecht gespeeld heeft tijdens het zogenaamde Utrechtse Schisma. Weliswaar zal die rol bescheiden zijn geweest en zijn wij er niet eens nauwkeurig over ingelicht, maar het weinige dat wij weten toont voldoende aan dat hij actief aan de politiek van zijn tijd heeft deelgenomen.

Een korte uiteenzetting van de voornaamste gebeurtenissen van het Schisma is hiervoor noodzakelijk. Na de dood van bisschop Frederik van Blankenheim op 9 oktober 1423 ontstond er onenigheid over de bisschopsbenoeming, een periode die het Utrechtse Schisma genoemd wordt. De belangrijkste kandidaten voor de functie waren Rudolf van Diepholt, gesteund door Adolf, hertog van Kleef; Walraven van Meurs, gesteund door zijn broer, de aartsbisschop van Keulen; en Zweder van Culemborg, gesteund door Jan van Beieren, graaf van Holland. De verkiezingen vonden plaats op 9 november 1423. Na het tellen van de stemmen bleek dat geen van de kandidaten zich als gekozen kon beschouwen. Onder leiding van Jan Colentier, een van de stemopnemers en zelf een aanhanger van Rudolf van Diepholt, werden onderhandelingen gevoerd en werden de kanunniken onder grote druk gezet om zich achter Rudolf van Diepholt te scharen, met als argument dat de ridderschap en de steden hem als bisschop gewenst hadden. Tenslotte werd inderdaad Rudolf van Diepholt, die 59 van de 73 stemmen had weten te vergaren, gekozen verklaard.

De verkiezing was echter onregelmatig genoeg geweest om door de paus nietig te worden verklaard, wat dan ook gebeurde; in juni 1424 benoemde de paus Rhabanus van Helmstedt, bisschop van Spiers, tot bisschop van Utrecht, waarschijnlijk onder invloed van Philips van Bourgondië. Rudolf legde zich niet bij die benoeming neer en Rhabanus, die kennelijk geen zin had zijn bisschopszetel voor een veel labielere te verwisselen, deed in februari 1425 afstand van zijn rechten op de Utrechtse zetel, waarna de paus Zweder van Culemborg tot bisschop benoemde. Rhabanus kon nog als neutraal beschouwd worden, Zweder was duidelijk de kandidaat die door Philips van Bourgondië werd gesteund. Zijn positie echter werd na een hoopvol begin steeds zwakker, vooral toen Philips in 1428, na de Zoen van Delft, een wapenstilstand sloot met het Sticht. Pas in 1432 werd de strijd door de paus beslist, die eind 1432 Zweder benoemde tot bisschop van Caesarea *in partibus infidelium* en Rudolf tot bisschop van Utrecht. Daarmee was het Schisma nog niet definitief van de baan, want na Zweders dood in september 1433 koos een aantal kanunniken dat hem tot het laatst toe trouw was gebleven, Walraven van Meurs tot opvolger van Zweder.

Hoewel Rudolf in Utrecht de grootste partij achter zich had en in 1434 bovendien met Philips een verdrag had gesloten, stond een groot deel van de parochie geestelijken achter Walraven. Pas in 1450 kwam er een einde aan het Schisma: Walraven deed afstand van zijn rechten op het Utrechtse bisdom, uit

HEER EVERT ZOUDENBALCH.
PROEST VAN MAESTRICHT.
CANONICK ENDE TRESAVRIER IN DEN DOM T'VRECHT.
HEER VAN ORCK ENDE EMELOERT.

*Portret van Evert Zoudenbalch. Tekening naar het originele schilderij.
(G.A.U., Iconografische atlas, E. Zoudenbalch, (1).)*

erkentelijkheid voor de hulp van Rudolf bij zijn verkiezing tot bisschop van Munster 4).

In een bepaalde fase van de strijd, in 1427, trachtte Zweder de stad Utrecht bij verrassing, met behulp van zijn aanhangers in de stad, in te nemen, welke poging jammerlijk mislukte. Verscheidene medeplichtigen aan dit verraad zijn ter dood veroordeeld, maar enkele van de voornaamste, onder wie Hubrecht Zoudenbalch, zijn de stad uitgevlucht en *dairomme verbiert men [hen] - - - alse verraders onse stat van Utrecht ende een mile van der stat te wesen ewelic op hair lijff*, en zelfs hun vrouwen en kinderen werden verbannen en moesten de stad vóór Beloken Pinksteren (15 juni) verlaten hebben; de aanslag op de stad had plaatsgevonden op 9 mei 5). Kennelijk vertoonden de vrouwen en kinderen van de ballingen geen al te grote ijver in het verlaten van de stad, want het stadsbestuur stelde ze een ultimatum; ze moesten uiterlijk op 19 juli 1427 de stad verlaten hebben, of de raad zou ze in hechtenis laten nemen 6). Waarschijnlijk hebben ook zij daarop de stad verlaten.

Waar Hubrecht en zijn gezin tijdens hun ballingschap vertoefd hebben is niet met zekerheid te zeggen, maar waarschijnlijk hebben ze althans een deel ervan in Leiden doorgebracht. Immers, in het hierna nog te noemen goederenregister van Evert Zoudenbalch 7) is een afschrift te vinden van een erfrentebrief van de stad Leiden aan *joncfrou Wouter Evert Schouten dochter ende Evert hoir zoon, dair vader off is Hubert Zoudenbalch joncfrow Wouters man*, gedateerd op Kerstavond 1430.

Over de terugkeer van ballingen in de stad Utrecht zegt Burman 8) onder het jaar 1434, dat uit de rekeningen van de eerste kameraar blijkt dat aan zestien ballingen is toegestaan om, tegen een bepaalde vergoeding, weer binnen de stad te komen. Burman noemt de ballingen niet bij name, maar in de kamearaarsrekeningen staan ze wel met naam en toenaam vermeld. Helaas, Hubrecht Zoudenbalch komt er niet in voor 9). Toch is hij waarschijnlijk in datzelfde jaar nog of begin 1435 weer in de stad toegelaten. Een sterke aanwijzing voor de terugkeer van Hubrecht Zoudenbalch en zijn gezin omstreeks die tijd leveren twee rentebrieven, afgeschreven in het bovengenoemde goederenregister 10). Het betreft erfrentebrieven van de stad Utrecht aan *Evert Hubert Zoudenbalchssoen*, beide gedateerd op 5 februari 1435. Het is onwaarschijnlijk dat de stad deze brieven zou uitreiken aan een balling.

Evert, de latere kanunnik, is dus in elk geval mede uit Utrecht verbannen geweest, want de Leidse erfrentebrief staat mede op zijn naam. Waarschijnlijk geldt dit ook voor zijn broer Gerrit, die als zoon van Hubrecht door Booth vóór Evert genoemd wordt. Of zijn drie zusters eveneens verbannen zijn,

4) Voor uitvoerige uiteenzettingen over het Utrechtse Schisma zie: J. de Hullu, *Bijdrage tot de geschiedenis van het Utrechtsche Schisma*, 's-Gravenhage 1892, en R.R. Post, *Geschiedenis der Utrechtsche bisschopsverkiezingen tot 1535*, Utrecht 1933, 126-163.

5) GAU, Stadsarchief, I, nr 16 (Buurspraakboek), 1427, f° 94; K. Burman, *Utrechtse jaarboeken van de vijftiende eeuw*, Utrecht 1750-1754, dl. I, 343-344.

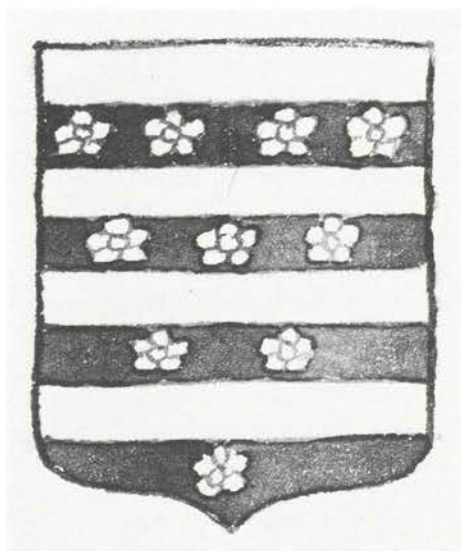
6) GAU, *ibidem*, f° 92v.

7) RAU, fam.arch. Zoudenbalch, nr 68, f° 172-172v.

8) *Utr.jaarb.*, dl. I, blz. 457-458.

9) GAU, Stadsarchief, I, nr 587, 1434-1435, f° 19-20.

10) RAU, fam.arch. Zoudenbalch, nr 68, f° 171-172.

Het wapen van Evert Zoudenbalch.

(R.A.U., fam. arch. Citters, nr 4038-194)

Het wapen is gedwarsbalkt van goud en rood, de rode dwarsbalken beladen met tien rozen van zilver, geplaatst vier, drie, twee en een.

d.w.z. of ze ouder of jonger dan Evert waren, valt niet na te gaan. Van de vijf kinderen van Hubrecht en Wouter heeft Gerrit, gehuwd met Geertruid, dochter van Jan van Zuilen van Natewisch Gerritszoon, wel de meeste bekendheid gekregen. Van 1459 tot 1483 heeft hij vrijwel zonder onderbreking, afwisselend de functies uitgeoefend van ouderman, raad, schepen, burgemeester en tenslotte zelfs van schout van de stad Utrecht. Hij is in 1483 overleden. Op hem komen wij later nog terug.

Everts zusters tenslotte waren Steven, abdis van Mariëndaal te Zuilen, overleden in 1484; Aleid, getrouwd met Frank van IJsselstein; en Beatrix, sinds 1465 prioeres van het Wittevrouwenklooster te Utrecht, overleden in 1491.

Prebenden en functies in de kapitels

De eerste keer na 1435 dat Evert in de bronnen voorkomt is in 1441 - hij is dan 17 à 18 jaar oud - als hij wordt ingeschreven als student aan de universiteit van Leuven 11). In welke faculteit vermeldt het matrikel niet, evenmin is bekend hoelang zijn studie heeft geduurd. Zeker is dat hij naderhand zelf nimmer een titel voerde, noch ook door anderen daarmee werd aangeduid.

Zijn geestelijke loopbaan begon hij, voorzover wij weten, als kanunnik van het domkapittel te Utrecht. Op 23 oktober 1445 werd hij, in de persoon van zijn gevolmachtigde, toegelaten tot het kanonikaat en de prebende van de overleden kanunnik Dirk Oudecoop en kreeg hij een plaats aangewezen aan

11) E. Reusens, *Matricule de l'université de Louvain*. Dl. I, 1426 (origine) - 30 août 1453. Bruxelles 1903, 38. Het eerste deel van de matrikels van Leuven over de jaren 1426-1453 is verloren gegaan. Overgeleverd is slechts een index erop van de hand van Petrus Bode, opgesteld in 1456-1457 (ibidem, XIV). De data van inschrijving zijn niet gegeven, slechts de jaren en zelfs die nog met hiaten. Everts inschrijving valt tussen 1439 en 1445. Reusens vermoedt dat zijn inschrijving in het jaar 1441 heeft plaatsgevonden - zie de personenindex, 422.

de linkerzijde van het koor 12). In het domkapittel was het gebruik dat de paus beschikte over de in de oneven maanden opengevallen beneficies en het kapittel over de overige, waartoe het diegene toeliet die de *turnarius* (de stemhebbende kanunnik die aan de beurt was) voordroeg. In de regel liet deze zich voor zijn voordracht betalen 13). Wie Evert heeft voorgedragen is niet bekend; wel was de laatste in het bezit van pauselijke aanbevelingsbrieven 14), ten overvloede, want zijn voorganger Dirk Oudecoop was in augustus 1445 overleden, een even maand 15). Op 13 december legde Evert persoonlijk als bevestiging van zijn intrede in het kapittel de daartoe vereiste eed af en gaf de aanwezigen de vredeskus 16).

Het feit, dat iemand een prebende kreeg toegewezen, wilde niet zeggen dat hij daaruit onmiddellijk inkomsten kreeg; integendeel. Iedere kanunnik moest, vanwege de twee jaren van gratie voor de erfgenamen van zijn voorganger, en de twee jaren gedurende welke de inkomsten door de kerkfabriek geïnd werden, vier jaar wachten op de inkomsten van zijn prebende. Wanneer hij echter bij het kapittel resideerde en dienst deed in de kerk, had hij recht op de helft van de inkomsten 17).

De vruchten van Everts prebende gingen over de jaren 1446-1448 naar de kerkfabriek. Onder het hoofd *recepta de prebenda defunctorum in bonis divisio* in de rekeningen van de fabriek over deze jaren worden inkomsten uit de prebende van Zoudenbalch vermeld 18).

Om na intrede in het domkapittel ook stemhebbend lid te worden van het kapittel moest een kanunnik een jaar lang in de stad gewoond hebben. 19) Bovendien moest iedere kanunnik, om stemrecht te krijgen, minstens de lagere wijdingen hebben ontvangen en moest hij het epistel, het evangelie of de mis - dat hing af van de rang van de wijding; een subdiaken zong het epistel, een diaken het evangelie en een priester de mis - in elk geval één keer plechtig gelezen hebben. Daarna moest hij nog twee jaar wachten en in totaal moesten er sinds zijn intrede vier jaar verlopen zijn, voordat hij stemhebbend kanunnik

12) RAU, dom, nr 1^a, sub dato.

13) K. Heeringa, *Inventaris van het archief van het kapittel ten Dom*, Utrecht 1929, VI-VII.

14) RAU, dom, nr 1^a, 23 okt. 1445.

15) RAU, dom, nr 3069-1.

16) RAU, dom, nr 1^a, sub dato; zie voor de eed: S. Muller Fz., *Het rechtsboek van den Dom van Utrecht door Mr. Hugo Wstinc*, 's-Gravenhage 1895, 139-140; voor een letterlijke vertaling van die eed zie: V. J. Blondeel, *Beschrijvingen der stad Utrecht*, Utrecht 1757, 356-357.

17) De Talmud van Gerlach van der Donck, in: *Rechtsbronnen van den Dom van Utrecht*. Uitgegeven door S. Muller Fz., 's-Gravenhage 1903. Inleiding blz. 74 en blz. 75, tit. I, art. 1. Over het aantal expectantie jaren zijn een paar regelingen bekend: zie N.B. Tenhaeff, *Bronnen tot de bouwgeschiedenis van den Dom te Utrecht*, deel II, eerste stuk, 's-Gravenhage 1946, 271, n. 1. In 1247 waren het er drie: een gratiejaar en twee fabrieksjaren, zie Wstinc, *Rechtsboek*, tit. LXXVIII, art. 29, ed. Muller, 194-195; in 1257 werd het aantal gratie jaren verdubbeld en het aantal fabrieksjaren gehalveerd, in totaal dus weer drie expectantie jaren, zie Liber Camerae, cap. XV, ed. Muller, *Rechtsbr. v.d. Dom*, 48 en Wstinc, *Rechtsboek*, tit. LXXVIII, art. 30, ed. Muller, 195-196; en in 1344 werd het aantal expectantie jaren verhoogd tot vier, waarvan twee gratie jaren en twee fabrieksjaren, zie Wstinc, *Rechtsboek*, tit. LXXVIII, art. 31, ed. Muller, 196-197; Muller (*Rechtsbr. v.d. Dom*, 75, n. 2) vermeldt nog een regeling van 1475; toen werd de in onbruik geraakte bepaling hersteld, dat de inkomsten van een vacante prebende twee jaar door de fabriek werden geïnd, in plaats van één jaar.

18) Tenhaeff *Bouwgesch. Dom*, 339 en 342.

19) Heeringa, *Inv. dom*, XII.

kon worden 20). Diezelfde vier jaar moest hij ook afwachten voordat hij aanspraak kon maken op een supplement, waarover later meer.

Het hoeft dus geen verbazing te wekken dat Evert op 12 januari 1446 aankondigde dat hij volgens de gewoonte aan de plicht van residentie wilde gaan voldoen 21). Wat wel opmerkelijk is, is het tempo waarin hij zijn plicht vervuld meent te hebben, want al op 27 januari van datzelfde jaar - twee weken later - deelde hij het kapittel mee, dat hij zijn residentieplicht had voltooid 22).

Ook vroeg hij een paar maanden later, op 10 maart 1446, toestemming om toegelaten te worden tot de wijdingen 23). Tegelijkertijd verzocht hij om op de dag dat hij gewijd zou worden, ook het epistel te mogen zingen en wel op de feestdag van St Gregorius (12 maart), wanneer alle geestelijken van het - diocees gewijd zouden worden. Het werd hem allemaal toegestaan.

Inderdaad heeft op 12 maart 1446 zijn wijding tot subdiaken plaats gehad en Evert vond het kennelijk zo belangrijk dat hij er een oorkonde van liet vervaardigen 24). Hierna was hij dan gerechtigd om na nog eens twee jaar stemhebbend kanunnik te worden. Op 14 november 1450 werd Evert als capitulair kanunnik tot het kapittel toegelaten en legde hij de gebruikelijke eed daarvoor af 25).

De volgende etappe in Everts loopbaan was het verkrijgen van een supplement. Het domkapittel bezat 40 prebenden, waarvan 30 volle en 10 halve prebenden. Het verschil tussen deze beide heette het supplement, wat een behoorlijke vermeerdering van inkomsten betekende. Kwam er een supplement vrij, dan besliste de domproost wie het zou krijgen. Helemaal vrij was hij niet in deze beslissing, want er bestond een regeling die bepaalde dat de proost het supplement moest geven aan de oudste kanunnik die er nog geen had 26). Evert sneed deze zaak, enigszins voorbarig, al in 1446 bij het kapittel aan, maar voorlopig zonder resultaat 27). Pas in 1449 maakte hij de kwestie opnieuw aanhangig. Op 6 november 1449 vroeg hij aan het kapittel om hem het supplement van de ex-deken Johannes Proys 28) toe te staan, wat hem geweigerd werd 29). Maar op 23 maart 1450 was het dan zover en kreeg hij toch het supplement van Johannes Proys toegewezen. Helemaal reglementair is het kennelijk niet gegaan, daar was hij ook nog te kort kanunnik voor. Op 6 november 1449 had men hem daar al opmerkzaam op gemaakt. In het protocol van die dag staat dat Evert het kapittel een voordracht toonde voor het supplement, vacant door de afzetting van Johannes Proys, maar dat dit in strijd was

20) Gerlach v.d. Donck, Talmud, tit. I, art. 1, ed. Muller, 76 en tit. VI, art. 1, 83.

21) RAU, dom, nr 1⁴, sub dato.

22) ibidem, sub dato.

23) RAU, dom, nr 1⁴, sub dato.

24) ibidem, sub dato.

25) RAU, dom, nr 1⁵, f° 45, voor de eed zie: Wstinc, *Rechtsboek*, tit. LXX, art. 11, ed. Muller, 141; voor een letterlijke vertaling van deze eed zie: Blondeel, *Beschr. der stad Utrecht*, 357-358.

26) Muller, *Rechtsbr. v.d. Dom*, 73-74; Heeringa, *Inv. dom*, X-XI; Gerlach v.d. Donck, Talmud, tit. I, art. 4, ed. Muller, 77.

27) RAU, dom, nr. 1⁴, 25 aug. 1446.

28) *Geneal. aantek. v. Corn. Booth*, f° 1113; Johannes Proys werd in 1449 door bisschop Rudolf van Diepholt uit zijn ambt gezet; hij was opnieuw domdeken in 1455 en werd wederom, nu door bisschop David van Bourgondië, in 1471 de stad uitgejaagd; hij stierf in 1482.

29) RAU, dom, nr 1⁵, f° 32.

met de gewone gang van zaken. Daarom antwoordden de kanunniken dat het niet van hun afhing of Evert tot een supplement werd toegelaten. Maar op 23 maart 1450 ging het kapittel door de knieën. Evert beschikte over een voordracht door een niet met name genoemde *generosum dominum*, die inging tegen het advies of het recht van de proost 30). Waarom het kapittel hem nu wel toeliet tot het supplement wordt helaas niet vermeld. De invloed van de onbekende edelmoedige heer moet wel bijzonder groot geweest zijn. Op 6 april 1450 vinden we in de resolutieboeken van de dom de vermelding dat Evert de verschuldigde drie mark zilver voor het verkrijgen van een supplement aan de fabriekmeester heeft betaald 31).

Inmiddels was Evert, kort na zijn intrede in het domkapittel, tevens kanunnik van het kapittel van St Marie geworden. Op 16 december 1445 vroeg Evert voorzien van apostolische brieven om toelating tot het kapittel van St Marie 32) en op 22 december 1445 werd hij daar toegelaten tot het kanonikaat en de prebende van de overleden Jacob Peters 33). Evert is niet lang lid gebleven van het kapittel van St Marie; hij heeft het niet eens tot stemhebbend kanunnik gebracht 34); al op 7 januari 1452 trok hij zich vrijwillig terug, dat wil zeggen dat hij zijn prebende verkocht 35) aan zijn opvolger Hubrecht van Boechout 36). Op 29 maart 1451 had Evert van mr Hubrecht van Boechout, pastoor in Kortgene, de beschikking gekregen over de inkomsten van de kerk in Kortgene 37). Dit vruchtgebruik moeten we wel zien als de prijs die Hubrecht van Boechout moest betalen voor het verwerven van een kanonikaat in het kapittel van St Marie. Vlak daarna, op 3 april 1451, verkreeg Evert toestemming van het domkapittel om tot diaken en priester gewijd te worden 38). Deze gegevens zijn niet los van elkaar te beschouwen.

In de 17de en 18de eeuwse lijsten van kanunniken van het kapittel van St Marie 39) wordt Evert met betrekking tot zijn benoeming ten onrechte aangeduid als koorbisschop 40), een functie die hij volgens de resolutieboeken van de dom pas sinds 10 januari 1446 bekleedde 41). De titel koorbisschop stamde uit de vroege middeleeuwen. Zo genoemd werden helpers van de bisschoppen in missiegebieden, die zelf ook de bisschoppelijke wijding hadden ontvangen 42). Het ambt is in de 10de eeuw afgeschaft, maar de titel is blijven voort leven. Sinds ca 1100 is de koorbisschop een der elf aartsdiakens, aan wie de

30) *Everardus de Soudenbalch - - petit se vigore eiusdem presentationis per generosum dominum contra archidiaconum Traiectensem de persona seu facte admitti ad supplementum vacans per privacionem domini Johannis Proys olim canonici et decani eiusdem ecclesie*. RAU, dom, nr. 1⁵, f° 34v-35.

31) RAU, dom, nr 1⁵, f° 35v.; Tenhaeff, *Bouwgesch. dom*, 254.

32) RAU, St Marie, nr 40⁵, f° 88v.

33) *ibidem*, zie ook: RAU, St Marie, nr 28¹, f° 76v, nr. 64, f° 133v. en nr. 66.

34) RAU, St Marie, nr 28¹, f° 77-88. Evert komt niet voor op de lijsten van *domini capitulares*.

35) Heeringa, *Inv. dom*, VII.

36) RAU, St Marie, nr 40⁵, f° 98, nr 28¹, f° 90, nr 64, f° 133v. en nr 66.

37) RAU, dom, nr 1⁵, f° 50v.

38) *ibidem*, f° 51.

39) RAU, St Marie, de nrs 28, 64 en 66.

40) b.v. nr 28¹, f° 76v.: *dominus Everardus de Soudenbalch choriepiscopus admissus fuit ad canonicatum etc.*

41) RAU, dom, nr 1⁴, sub dato.

42) C. Dekker, De vorming van aartsdiakonaten in het diocees Utrecht in de tweede helft van de 11e en het eerste kwart van de 12e eeuw, in: *Kon. Ned. Aardr. Gen., Geografisch Tijdschrift*, XI (1977), 339-360.

bisschop de uitoefening van de kerkelijke jurisdictie heeft overgelaten. Negen aartsdiakens waren tevens kapittelproosten, alleen de aartsdiaken-koorbisschop en de aartsdiaken, die proost van West-Friesland werd genoemd - op dit ambt komen wij nog terug - waren dat niet. De koorbisschop oefende de aartsdiakonale bevoegdheden - het houden van het seendgerecht, het aanstellen van pastoors en vicarissen, het uitoefenen van toezicht op de geestelijkheid etc. - uit in een niet aaneengesloten gebied van slechts acht parochies in het Nedersticht, verreweg het kleinste aartsdiakonaat van het diocees 43). De koorbisschop was een geprebendeerde kanunnik van de dom, die althans nog in de 14de eeuw door de bisschop werd benoemd 44), als subdiaken moest optreden wanneer de bisschop de mis celebreerde en een aparte plaats had in het koor, aan de linkerkant, direkt achter de deken 45).

Toen Evert dus op 10 maart 1446 toestemming vroeg om tot subdiaken gewijd te worden, was hij daar rijkelijk laat mee, omdat hij die wijding al ontvangen had moeten hebben vóór zijn aanvaarding van het ambt van koorbisschop. Bij zijn benoeming tot koorbisschop blijkt uit niets dat hij door de bisschop is aangesteld; in het resolutieboek staat alleen dat hij door het kapittel tot het ambt werd toegelaten 46).

Evert is waarschijnlijk zo kort na zijn benoeming tot kanunnik - slechts 2½ maand later - aangesteld als koorbisschop om hem enige inkomsten te verschaffen. Van zijn prebende kon hij immers gedurende de eerste vier jaren maximaal de helft van de gebruikelijke inkomsten daaruit innen.

Evert is koorbisschop gebleven tot uiterlijk 25 augustus 1451, want dan wordt mr Philip van Wassenaar als zodanig vermeld in de domresoluties 47).

Was het koorepiscopaat een ambt waaraan jurisdictie verbonden was, binnen het domkapittel bestonden ook verschillende ambten met betrekking tot de financiële administratie. De fondsen werden beheerd door een aantal instanties waarvan de belangrijkste waren de kerkfabriek, de grote kamer en de kleine kamer.

Aan het hoofd van de kerkfabriek stond een aantal procuratoren of fabriekmeesters van wie er één de rekening opmaakte 48). De benoeming van de procuratoren kwam toe aan de bisschop samen met het domkapittel 49), hoewel het domkapittel deze benoeming meestal alleen verrichtte 50). Tot de taak van de procuratoren behoorde het onderhoud van het kerkgebouw en het beheer over de daartoe beschikbare gelden. Zonder toestemming van het kapittel mochten ze niets nieuws bouwen noch iets ouds afbreken; ze moesten de questierders (waarover later meer) aannemen en geld van hen in ontvangst nemen; ze moesten arbeiders in dienst nemen en ontslaan; de architect daar-

43) *ibidem*, 340.

44) Wstinc, *Rechtsboek*, tit. V, art. 17, ed. Muller, 15.

45) *ibidem*, tit. XVII, art. 1, ed. Muller, 77-78.

46) RAU, dom, nr 1⁴, 10 jan. 1446.

47) RAU, dom, nr 1⁵, f° 59.

48) Heeringa, *Inv. dom*, XVII.

49) Wstinc, *Rechtsboek*, tit. V, art. 41, ed. Muller, 38.

50) Heeringa, *ibidem*.

entegen konden ze slechts met toestemming van het kapittel in dienst nemen of ontslaan 51).

De grote kamer voerde het beheer over een aantal goederen waarvan de opbrengst o.a. bestemd was voor de kleding der kanunniken; de grote kamer is in 1341 in het leven geroepen - daarvóór werden de goederen afzonderlijk beheerd 52). De kleine kamer had het beheer over de goederen die voor memoriediensten waren geschonken, en betaalde daarvan de presentiegelden aan de kanunniken die in het koor aanwezig waren geweest 53).

Daarnaast waren er nog enkele kleinere fondsen, zoals de *bona cerevisie*, bestaande uit enige goederen afkomstig van een schenking van de domproost Floris van Jutfaas in 1333, waarvan de inkomsten bestemd waren tot verbetering van de prebenden. De ontvanger van de inkomsten uit deze goederen was tevens belast met het beheer van de *bona choralium* en later ook met dat van de *bona vicariorum absentium*. De meestal weinig betekende overschotten van de laatste twee werden zo nu en dan onder de kanunniken verdeeld 54).

Evert heeft voor al deze administraties opeenvolgend en/of tegelijkertijd de rekening opgemaakt. Hij begon als kameraar van de kleine kamer; de rekeningen over de jaren 1454, 1455, 1458 en 1459 zijn van zijn hand 55).

Intussen had hij in 1457 de rekening van de grote kamer opgemaakt, en later nog die van 1461 56). In dat laatste jaar stelde hij bovendien voor het eerst de rekening voor de kerkfabriek op; hij wordt echter al in 1456 in de protocollen van het domkapittel vermeld als fabriekmeester 57).

In totaal heeft hij voor de fabriek zeven rekeningen opgemaakt en wel over de jaren 1460/61, 1465/66, 1466/67, 1478/79, 1479/80, 1491/92 en 1495/96 58).

Verder heeft hij in 1465 de rekening betreffende de *bona cerevisie* en de *bona choralium* opgesteld 59) en tenslotte nog de rekeningen betreffende de *bona vicariorum absentium* over de jaren 1460 en 1465 60).

Intussen was Evert op 30 september 1460 benoemd tot *socius* en officiaal van de domproost 61). De proost, die tevens aartsdiaken was, benoemde uit de leden van het kapittel een *socius* die hem bij moest staan in het beheer van de proosdijgoederen, en een officiaal voor de uitoefening van de geestelijke rechtspraak 62). De officiaal moest jaarlijks rekenschap afleggen van zijn beheer. De inkomsten uit de rechtspraak kwamen voort uit de rechten die gehe-

51) Wstine, *Rechtsboek*, tit. XLVII, art. 1, ed. Muller, 114.

52) Heeringa, *Inv. dom.* XVI.

53) ibidem, XVIII.

54) ibidem, XVI.

55) RAU, dom, nr 633.

56) RAU, dom, nr 626.

57) RAU, dom, nr 1^s, f° 149.

58) Tenhaeff, *Bouwgesch. dom.* XVI-XVII en 596, 597 en 599; W. Jappe Alberts, *Bronnen tot de bouwgeschiedenis van den Dom te Utrecht*, deel II, tweede stuk, 's-Gravenhage 1969, XXV-XXVI en 772-773.

59) RAU, dom, nr 645.

60) RAU, dom, nr 647.

61) RAU, dom, nr 1^s, f° 192v-193; *dominus Everardus Zoudenbalch canonicus Traiectensis presertatus per dominum archidiaconum Traiectensem ad officium sociatus prepositi et officialatus eiusdem pro anno LX° inchoante Remigii, accepavit dicta duo officia exercenda per dictum annum iuxta statuta et consuetudines ecclesie Traiectensis quod prefati domini de gratia speciali admiserunt.*

62) Heeringa, *Inv. dom.* XIV.

ven werden bij de volgende ambtelijke handelingen van de aartsdiaken: *institutio* (aanstelling), *officiatio* (waarneming door een ander), verlof tot *absentia* (afwezigheid) of *permutatio* (ruiling van beneficijs), *licencia testandi* (verlof om over de gelden uit de kerkelijke inkomsten verkregen bij testament te beschikken) en *excessus* en *correctiones* (boeten voor misdrijf of verzuim 63). Van een van de bovengenoemde bevoegdheden maakte Evert gebruik toen hij in 1478/79 zijn zoon, mr Hendrik Zoudenbalch, benoemde tot pastoor van de parochie van Assemansbroek op Zuid-Beveland. Heel laconiek heeft Evert daarover aangetekend in de rekening van dat jaar 64): *Quia idem mr. Henricus est de cognatione mea, propterea nihil*, dus omdat hij familie is, hoeft hij niets voor de institutie te betalen 65).

De *socius* had dus het beheer over de goederen van de proosdij. Hij moest belasting heffen, tienden verkopen en er vooral voor zorgen, dat het kapittel zijn deel van de inkomsten kreeg via de grote kamer. De positie van de *socius* was vrij zelfstandig; de proost kon zonder zijn medeweten niet over de goederen beschikken. Bovendien hoefde de *socius*, behalve bij overlijden van de proost, geen verantwoording af te leggen aan het kapittel 66). Dat het nooit de bedoeling is geweest dat deze twee ambten, van *socius* en officiaal, door één persoon werden uitgeoefend, blijkt uit een oorkonde van 1394 van de domproost Willem van Couster, waarin hij iemand tot zijn officiaal benoemde en tegelijkertijd zwoer, dat hij één kanunnik zou benoemen tot *socius*, en een andere kanunnik tot officiaal 67).

Ongetwijfeld heeft de uitdrukking „uit bijzondere welwillendheid” die bij Everts benoeming gebruikt werd, te maken met de feitelijke onregelmatigheid van de combinatie van deze beide ambten. Uit een aantekening in de domresoluties valt op te maken dat allang van tevoren was overeengekomen dat Evert officiaal zou worden. Op 29 april 1459 nl. had Johannes van Arkum, domkanunnik, zijn huis, waar hij op dat moment in woonde en dat gelegen was binnen de immuniteit van de dom, aan Evert gegeven, die hetzelfde huis vervolgens aan het kapittel gaf in ruil voor het ambt van officiaal van de aartsdiaken, dat hem door de aartsdiaken was toegezegd 68). Dit gebeurde met volkomen instemming van het kapittel. Wanneer echter de ambten van officiaal en *socius* verenigd worden laat het kapittel een, zij het slechts zwak protest horen.

In de resolutieboeken staat vermeld dat Evert op 1 oktober 1474 het kapittel

63) P. M. Grijpink, *Register op de parochiën, altaren, vicarieën en de bedienaars zoals die voorkomen in de middeleeuwsche rekeningen van den officiaal des aartsdiakens van den Utrechtschen dom*, dl. I, Amsterdam 1914, VI-X.

64) De rekeningen over de jaren 1477-1482 zijn van de hand van Evert, Grijpink, *ibidem*.

65) *ibidem*, 19.

66) Wstinc, *Rechtsboek*, tit. XLIII, art. 1, ed. Muller, 112; W. Nolet en P.C. Boeren, *Kerkelijke instellingen in de middeleeuwen*, Amsterdam 1951, 191-193.

67) RAU, dom, nr 2438: *Idcirco iuravimus --- quod --- deputabimus et ponemus unum canonicum prebendam capitularem ipsius ecclesie in socium nostrum ad percipiendum et levandum omnes fructus et redditus dicte prepositure --- ad usum et in solutionem servicii prebendorum et officiorum predictorum. Quodque eiam constituemus unum alium canonicum capitularem in officialem nostrum ad exercendum iurisdictionem ecclesiasticam et ad percipiendum et colligendum omnia et singula emolumenta huiusmodi iurisdictionis ecclesiastice in archidiaconatu nostro predicto ad usum predictum.*

68) RAU, dom, nr 1⁵, f° 178v.

de officialaatszegels aanbood 69). Dit moet wel te maken hebben met een wisseling van domproost. Gijsbrecht van Brederode, die sedert 1437 domproost was, deed op 17 augustus 1474 gedwongen afstand van de domproostdij ten behoeve van Simon van der Sluys, een gunsteling van Karel van Bourgondië 70). Gezien het feit, dat Evert de officialaatsrekeningen over de jaren 1477-1482 heeft opgesteld, staat wel vast dat de wisseling van proost voor zijn functie van officiaal geen gevolgen heeft gehad. Daarentegen is Evert in geen geval onder de nieuwe proost ook nog *socius* geweest. Vanaf 1460 heeft hij in die hoedanigheid rekeningen opgemaakt. De laatste rekening van zijn hand dateert van 1473. De rekening van 1474 is van zijn opvolger Otto van Tyela 71). Een andere bron voor de duur van zijn ambt van *socius* wordt gevormd door de rekeningen van de domfabriek. Daarin komt, te beginnen met de rekening over het jaar 1461/62 tot en met die over het jaar 1474/75, onder het hoofd *recepta extraordinarie*, een post voor: *a domino Everardo Zoudenbalch socio prepositi, de officio tectoris, 9 modios siliginis* 72).

In 1475 ging Everts belangstelling opnieuw uit naar het kapittel van St Marie, niet met het oogmerk om zich daar voorgoed een plaats te verwerven, maar met een heel andere bedoeling. Op 30 april 1475 werd hij toegelaten tot het kanonikaat en de prebende van de overleden Rotardus Jacobi 73), en ditmaal bracht hij het wél tot stemhebbend kanunnik 74). Echter al in 1482 verkreeg hij toestemming om te permutteren, dat wil zeggen om zijn prebende te verkopen 75). Pas op 24 oktober 1484 maakte hij daar gebruik van, want op die dag stond hij zijn prebende af aan Johannes Wamel 76), die deze prebende nota bene twee dagen later aan Hendrik Zoudenbalch, een zoon van Evert, afstond 77). Kennelijk heeft Evert zijn aktie bij het kapittel van St Marie ondernomen met de bedoeling de toekomst van zijn zoon zeker te stellen. De opzet is uitstekend geslaagd: Hendrik heeft het tenslotte zelfs tot deken van het kapittel van St Marie gebracht 78).

Op 24 juli 1482 wordt Evert benoemd tot thesaurier van het domkapittel 79) als opvolger van Tulleman 80). Volgens Blondeel 81) is het ambt van thesaurier een van de zwaarste ambten van het kapittel. Hij draagt zorg voor de kerk en waakt over alles daarin wat niet aan de zorg van anderen is toevertrouwd. Voor die taak stelt hij twee geestelijken aan: één die de zorg draagt voor de kerk en alles wat erin staat en een ander die het toezicht heeft over de klokke-

69) RAU, dom, nr 1⁷, f° 9.

70) RAU, hss., voorl. nr 147, katern nr 14 en 15.

71) RAU, dom, nr 696-3.

72) Tenhaeff, *Bouwgesch. dom*, 358, 367, 376, 387, 397, 403, 430, 439, 448, 456, 464, 475, 483, 493; zie ook Jappe Alberts, *Bouwgesch. dom*, XIII.

73) RAU, St Marie, nr 40⁶, f° 31v-32.

74) RAU, St Marie, nr 28¹, f° 162: 1 mei 1484, Evert komt, voor het eerst, voor op de lijst van *domini capitulares*.

75) RAU, St Marie, nr 40⁶, f° 72v.

76) *ibidem*, f° 79v.

77) *ibidem*, f° 79v-80.

78) RAU, St Marie, nr 40⁷, f° 133-133v.

79) RAU, dom, nr 1⁹, f° 10.

80) RAU, dom, nr 4399, f° 38.

81) *Beschr. der stad Utrecht*, 336.

toren, de klokken en alles wat erbij hoort. De thesaurier moet de klokkeluider zijn loon uitbetalen. Hij moet een geprebendeerd kanunnik zijn, zodra hij op-houdt dat te zijn, is het ambt van thesaurier vacant. Elk jaar op 1 oktober is hij verplicht schriftelijk rekenschap af te leggen over de boeken, de gewaden en de kleinodiën van de kerk. De thesaurier moet ervoor zorgen dat op de juiste dag het juiste aantal kaarsen brandt en hetzelfde met betrekking tot de lampen. Bovendien moet hij erop toezien dat op bepaalde feestdagen de daarvoor vastgestelde liturgische gewaden worden gedragen 82). Blondeel 83) geeft een vertaling van de instructie d.d. 19 december 1524 van de deken en het kapittel voor de thesaurier 84). Opvallend is dat het kapittel daarbij vaststelt dat de thesaurier met de leveranciers van de waskaarsen een openbare overeenkomst moet sluiten 85). Kennelijk werd daarmee nogal eens gezwendeld, en wil het kapittel een betere controle erop mogelijk maken. Ondanks het gewicht van zijn ambt had de thesaurier geen bepaalde rang en geen bepaalde plaats in het koor 86). Evert deed op 7 oktober 1500 afstand van het ambt van thesaurier; zijn opvolger was zijn neef, een zoon van Everts broer Gerrit, eveneens genaamd Gerrit Zoudenbalch 87), wiens officiële benoeming plaatsvond op 18 december 1500 88).

Tenslotte heeft Evert het weten te brengen tot vice-domdeken. In de domprotocollen komen wij hem als zodanig voor het eerst tegen op 19 maart 1481 89). Hij bekleedde die functie toen al bijna een half jaar. Burman 90) heeft twee brieven van de Staten van Utrecht uitgegeven, de eerste gericht aan bisschop David daterend van 28 oktober 1480, de tweede aan de ridders en knapen, die te Wijk bij Duurstede op de rechte dag van de bisschop verschenen waren, d.d. 12 november 1480; beide brieven zijn uit naam van de geestelijkheid ondertekend door Evert Zoudenbalch, die vice-domdeken genoemd wordt. De functie van vice-domdeken is waarschijnlijk een kwestie van ancienniteit; een benoeming van Evert tot vice-deken komen wij dan ook nergens tegen. Hoewel Wstinc in zijn Rechtsboek van de dom het ambt in het geheel niet heeft vermeld, heeft hij toch een paar aanwijzingen gegeven, aan de hand waarvan het ambt, toen het wel bestond, op grond van ancienniteit werd toegewezen. Wstinc vermeldt dat wanneer het ambt van deken vacant was, diens taak in handen kwam van de oudste aanwezige stemhebbende kanunnik 91). Verder zegt hij dat bij afwezigheid van de deken, de oudste stemhebbende kanunnik diens taak overnam, zonder enige vorm van opdracht, omdat de deken, ook als hij aanwezig was, geen bevoegdheid tot delegatie had 92).

82) Wstinc, *Rechtsboek*, tit. XIX, ed. Muller, 83-95.

83) *Beschr. der stad Utrecht*, 337-344.

84) De latijnse tekst is te vinden bij A. Matthaeus, *Fundationes et fata ecclesiarum*, Leiden 1703, 24-26.

85) Blondeel, *Beschr. der stad Utrecht*, 341.

86) Wstinc, *Rechtsboek*, tit. XIX, art. 2, ed. Muller, 84.

87) RAU, dom, nr 1¹⁰, sub dato.

88) ibidem, sub dato; RAU, dom, nr 3069-1, f°71.

89) RAU, dom, nr 1⁷, f°36v., gedrukt bij P.G.F. Vermast, De focaristen en de rechtspositie hunner bastaarden te Utrecht in de late middeleeuwen, bijlage III, 364-365, in: *Verslagen en mededelingen van de Vereniging tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandsch recht*, 10 (1946), 316-366.

90) *Utr. jaarb.*, dl. III, 462-466.

91) Tit. IX, art. 3, ed. Muller, 45.

In de lijst van capitulaire kanunniken door Wouter Brock 93) (tweede helft 16de eeuw), die is ingedeeld per decennium, is over de periode 1470-1480 Evert te vinden, terwijl hij als vijfde kanunnik na de deken genoemd wordt. In de jaren 1480-1490 wordt hij als eerste na de deken genoemd en zou hij dus in aanmerking komen voor het vice-dekenschap. Echter, in de 17de eeuwse lijsten van kanunniken, samengesteld door Cornelis Booth, die over het algemeen als zeer betrouwbaar wordt aangemerkt, wordt een andere voorstelling van zaken gegeven. In de lijst over het jaar 1450 is Evert te vinden als nummer 27; als nummer 25 staat de kanunnik Gerlach van der Donck vermeld. Hieruit valt te concluderen dat de laatste net even eerder tot het kapittel is toegelaten dan Evert, want achter beide namen staat het jaartal 1445, terwijl we van Evert weten dat dat het jaar van zijn toelating is 94). Even verder in dezelfde bron 95) staat in de lijst van kanunniken over het jaar 1500 Gerlach van der Donck opnieuw vermeld vóór Evert, Gerlach namelijk als eerste na de deken en Evert als tweede. Hoewel Evert ongewoon lang kanunnik is geweest, was er dus toch nog een kanunnik aanwezig die het langer heeft volgehouden - een zeldzame coïncidentie. De reden waarom dan toch Evert als vice-deken fungeert en niet Gerlach, is onduidelijk.

Als vice-deken had Evert bij afwezigheid van de deken natuurlijk diens taken te vervullen: de deken had de zielzorg over de leden van het kapittel en de opmerste leiding van de koordienst; hij kon de kanunniken verlof tot afwezigheid geven; hij kon straffen opleggen, bestaande uit het inhouden van bepaalde inkomsten of zelfs van de hele prebende, gevangenisstraf en dergelijke. In veel gevallen moest hij daarvoor het kapittel raadplegen. Verder riep hij de kapittelvergadering bijeen, zat die voor, leidde de te behandelen zaken in en nam hij nieuwe leden op 96).

Als op één na oudste kanunnik had Evert in elk geval zitting in de Staten van Utrecht, waar de geestelijkheid van Utrecht werd vertegenwoordigd door de deken en de twee oudste kanunniken van elk kapittel 97). De domdeken was bovendien voorzitter van de Staten 98). Of Evert als vice-domdeken ook deze functie vervulde in afwezigheid van de domdeken, is niet bekend.

Eén van de hoogtepunten van Everts loopbaan is ongetwijfeld zijn 50-jarig jubileum als kanunnik geweest. Op 19 november 1495 heeft hij het kapittel op de hoogte gebracht van het feit, dat hij op 23 oktober 50 jaar lid was van het kapittel 99). Voor kanunniken die zo lang lid waren bestond de mogelijkheid om als het ware met pensioen te gaan; ze werden dan van alle diensten plechtig ontslagen, maar behielden hun inkomsten; men noemde hen *canonici jubilarii* 100). Dat Evert van deze mogelijkheid geen gebruik heeft gemaakt, wis-

92) Tit. CIX, art. 1, ed. Muller, 277.

93) RAU, dom, nr 3069-1.

94) RAU, hss., voorl. nr 218 (het lange boekje), f° 35 en 36.

95) ibidem, f° 42.

96) Nolet, Boeren, *Kerkel. instellingen*, blz. 193-194; Wstinc, *Rechtsboek*, tit. XVIII, ed. Muller, 78-83.

97) *Beknopte beschrijving der provincie van Utrecht*, Utrecht 1799, 14.

98) S. B. J. Zilverberg, *David van Bourgondië, bisschop van Terwaan en van Utrecht (±1427-1496)*, Groningen, 1951, 42.

99) RAU, dom, nr 1¹⁰, sub dato.

Het zegel van Evert Zoudenbalch.

(R.A.U., S. Jan, nr. 1499)

Het zegel vertoont het wapen. Voor de beschrijving daarvan, zie de afbeelding op blz. 11. De helm is voorzien van dekkleden. Het helmteken bestaat uit een hoed met opgeslagen rand gedekt door vier maliën, waarvan er hier twee te zien zijn. Het randschrift luidt: Erardi Zoudenbalch prepositi sancti Servatii.

ten wij al, aangezien hij in elk geval tot 1500 thesaurier is gebleven. Vermast 101) vermoedt dat ter gelegenheid van dit 50-jarig jubileum het bekende portret van Evert is vervaardigd. Het bevindt zich tegenwoordig in de verzameling van het Centraal Museum te Utrecht.

Naast al deze ambten binnen de stad Utrecht heeft Evert nog een aantal functies buiten de stad bekleed, hoewel hij in geen van de betreffende plaatsen heeft geresideerd. Wij hebben al gezien, dat hij pastoor was in Kortgene; bovendien valt uit de rekeningen van de officiaal van de aartsdiaken op te maken dat hij tevens pastoor was van de parochie van Kapelle op Zuid-Beveland 102). In 1478/79 liet hij die functie door Johannes Bogaert waarnemen en in 1480/81 stelde Evert, die toen zelf officiaal was, diezelfde Johannes officieel aan als zijn plaatsvervanger in die parochie. Daarnaast is Evert proost geweest van het kapittel van St Servaas te Maastricht. Hij was daar de opvolger van Gijsbrecht van Brederode, proost van het domkapittel te Utrecht. Evert kreeg dit ambt in juni 1470 103). Behalve dit feit is er over deze functie vrijwel niets bekend 104). Als Everts opvolger wordt in 1485 Johannes van Ey-natten genoemd 105). Voor Evert lag het belang van de proosdij waarschijnlijk

100) Blondeel, *Beschr. der stad Utrecht*, 355-356.

101) *Focaristen*, 333, n. 5.

102) Grijpink, *Register op de parochiën*, dl. I, 64.

103) RAU, dom, nr 3069-1, f° 64; Geneal. aantek. van Corn. Booth, f° 474; A. J. M. Kunst, *Van Sint-Elizabethsgasthuis tot gereformeerd Burgerweeshuis, (1485-1814)*, Utrecht 1954, 23-24.

104) P. Doppler, *Lijst der proosten van het vrije Rijkskapittel van St. Servaas te Maastricht (800-1797)*, in: *Publications de la société historique et archéologique dans le Limbourg à Maastricht*, 72 (1936), 141-239. Doppler vermeldt Evert inderdaad als proost van Maastricht (212-213) en verwijst daarbij naar Cornelij Pauli Hoyneck van Papendrecht, *Analecta Belgica*, Hagae Comitum 1743, T. III, P. I, 291, waarin ook niet meer te vinden is dan slechts een vermelding. Dat Doppler beweert dat Evert continu in Maastricht resideerde moet op een misverstand berusten. Tenslotte levert ook het archief van het kapittel van St Servaas niets op. Waarschijnlijk zijn veel stukken verloren gegaan; de stroom van gegevens komt pas na 1600 op gang.

105) Kunst, *Eliz. gasth.*, 23-24.

in de inkomsten en in het aanzien dat de titel verschaftte. Hij bleef die titel voeren ook nadat hij afstand had gedaan van de proosdij 106).

Tenslotte is Evert nog proost van West-Friesland geweest, waarover meer gegevens tot onze beschikking staan. Op 4 december 1469 werd Evert door het kapittel benoemd tot proost van West-Friesland, niet voor een bepaald aantal jaren, maar tot op het moment waarop het kapittel de benoeming weer zou intrekken 107). De z.g. proosdij van West-Friesland was een aartsdiakonaat, dat door bisschop Godebald in 1118 aan het domkapittel was gegeven. Evenals het aartsdiakonaat van de koorbisschop was ook het aartsdiakonaat van West-Friesland een uitzondering op de regel dat de aartsdiakonale bevoegdheden werden uitgeoefend door de kapittelproosten. De aartsdiaken-koorbisschop was een domkanunnik, aartsdiaken van West-Friesland daarentegen was het kapittel in zijn geheel. Om de kerkelijke rechtsmacht in West-Friesland in feite uit te oefenen benoemde het kapittel een geprebendeerde kanunnik als gedelegeerde, die „proost van West-Friesland” werd genoemd 108). Een begrijpelijke titel als men bedenkt dat negen van de elf aartsdiakens in het bisdom tevens proost waren, maar wel een onjuiste.

De delegatie door het kapittel was in de regel tijdelijk en geschiedde in de late middeleeuwen tegen betaling van een jaarlijkse pacht 109). De proosdij was aantrekkelijk door de inkomsten eruit. De nieuwe proost liet zich in Hoorn huldigen en nam de *precaria* in ontvangst, een belasting, door de geestelijkheid op te brengen bij de ambtsaanvaarding van de proost. In de rest van het Utrechtse diocesis bestond een dergelijke belasting, geheven bij de ambtsaanvaarding van een nieuwe bisschop 110). Na de inning ervan liet de proost zich over het algemeen niet meer zien. Wel stelde hij dekens aan, op wie hij de lasten van de proosdij overdroeg 111).

Everts benoeming door het kapittel tot proost van West-Friesland was helemaal reglementair, maar al spoedig daarna begonnen de moeilijkheden. Bisschop David gaf gehoor aan de Bourgondische wens (West-Friesland maakte deel uit van het graafschap Holland) om een aanhanger van het Bourgondische huis als proost van West-Friesland te zien en benoemde een van zijn raden, mr Antoine Hanneron, tot proost 112). Dat betekende een voortzetting van het Westfriese Schisma.

106) b.v. Jappe Alberts, *Bouwgesch. dom*, nr 18, de rekening over 1497/98, 459.

107) RAU, dom, nr 1⁶, sub dato: *venerabiles domini --- commiserunt venerabili viro domino Everardo Zoudenbalch canonico Traiectensi ibidem presenti preposituram Westfrisie ad revocationem eorumdem dominorum decani et capituli predictorum iuxta tenorem littere commissionis per dictos dominos sub sigillo capituli sibi date*. De in dit fragment genoemde akte van benoeming is uitgegeven door (A. van Drakenborch), *Aanhangsel op de kerkelijke oudheden van Nederland*, Utrecht 1744, Versameling onuitgegeven brieven, nr VII, 448-450 en door J. G. C. Joosting, *De proosdij van West-Friesland*, in de serie: *Bronnen voor de geschiedenis der kerkelijke rechtspraak in het bisdom Utrecht in de middeleeuwen*, uitgegeven door J. G. C. Joosting en S. Muller Hzn., dl. VII, 's-Gravenhage 1924, nr 124, 276-279.

108) Dekker, *De vorming van aartsdiakonaten*, 354-355.

109) Wstinc, *Rechtsboek*, tit. V, art. 19, ed. Muller, 16 en tit. XXII, art. 1, ed. Muller, 97; Noordeloos, *Proosdij v. W.-Fr.*, 78-79 en 84-85.

110) P. Noordeloos, *Heffing van precariën in West-Friesland*, 415-418, in: *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem*, 50 (1933), 415-446 en 51 (1934) 145-209.

111) Noordeloos, *Proosdij v. W.-Fr.*, 101-102.

Het Westfriesche Schisma was ontstaan in 1435, toen na de dood van Andries van Schoerle, proost van West-Friesland, Walraven van Meurs, de tweede tegen-bisschop van Rudolf van Diepholt, een nieuwe proost benoemde, namelijk Gijsbrecht van Rietveld 113). Walraven had volstrekt niet het recht om iemand op die post te benoemen en het domkapittel benoemde dan ook zijn eigen kandidaat, Jan Colentier. Die verkreeg echter maar weinig aanhang in West-Friesland en deed daarom al in augustus 1435 afstand van de proosdij. Het domkapittel bleef op zijn rechten staan en benoemde in diens plaats mr Forteguerre de Plaisance, een raad van Philips de Goede. Forteguerre wist in 1436 tot een overeenkomst met Gijsbrecht van Rietveld te komen, wat neerkwam op een overwinning voor Gijsbrecht. Philips had kennelijk de hoop op een overwinning voor zijn kandidaat laten varen, die dan ook in 1438 afstand deed van de proosdij; toen erkende Philips Gijsbrecht volledig als proost. Zo niet het domkapittel, dat onmiddellijk een opvolger voor Forteguerre aanwees in de persoon van Dirk van Wassenaar, die zelfs bereid bleek om zich met geweld van de proosdij meester te maken, wat Philips wist te voorkomen. Philips stelde zich nu op tegen het domkapittel, zo zeer zelfs dat hij in 1448, na de dood van Gijsbrecht van Rietveld, de proosdij volkomen onwettig aan Peter Milet schonk. Het kapittel weigerde Peter Milet als proost te erkennen en bleef Dirk van Wassenaar steunen, die bovendien na Gijsbrechts dood de steun van het grootste deel van de Westfriesche geestelijkheid genoot. In 1450 werd Dirk opgevolgd door zijn neef, Philips van Wassenaar, die door het kapittel voor 6 jaar tot proost werd benoemd. Na afloop van die ambtsperiode legde het kapittel zich eindelijk neer bij de Bourgondische kandidaat en benoemde, in 1459, Peter Milet tot proost, echter als opvolger van Philips van Wassenaar 114).

Na een korte periode van rust begonnen de moeilijkheden opnieuw. Evert werd in 1469, na het overlijden van Peter Milet, tot proost benoemd; eindelijk weer eens een niet-Bourgondische kandidaat. Maar de feestvreugde daarover duurde niet lang, want eind juli 1470 benoemde bisschop David de in het Bourgondische kamp welbekende mr Antoine Hanneron 115) tot proost van West-Friesland 116). Maar al eerder, namelijk op 1 januari 1470, had het kapittel een brief ontvangen van de hertog van Bourgondië waarin Antoine Hanneron naar voren werd geschoven als kandidaat voor de proosdij van West-Friesland 117). Het kapittel gaf ten antwoord dat al vóór de komst van die brief Evert Zoudenbalch op volkomen regelmatige wijze met de proosdij was begeben. Bovendien zond de deken Evert Zoudenbalch en Johannes Dra-

112) Kunst, *Eliz. gasth.*, 24; Zilverberg, *David v. Bourg.*, 39; A. G. Jongkees, *Staat en kerk in Holland en Zeeland onder de Bourgondische hertogen, 1425-1477*. Groningen 1942, 311.

113) Noordeloos, *Proosdij v. W.-Fr.*, 58.

114) Jongkees, *Staat en kerk*, 299-311.

115) Hanneron, van geboorte een Artesiër, was regent van de Faculteit der Artes te Leuven (1430-1438); proost van Bergen in Henegouwen sedert 1439; aartsdiaken van Kamerijk sinds 1443; lid van de Grote Raad van 1454; raad van bisschop David sinds augustus 1456; vroeger was hij al gouverneur van o.a. David geweest en droeg als zodanig de titel van „maistre des bastards de Monseigneur”. Jongkees, *Staat en kerk*, 142, n. 3; Zilverberg, *David v. Bourg.*, 6.

116) Jongkees, *ibidem*, 311; Joosting, *Proosdij v. W.-Fr.*, nr 131, art. 7, 292.

117) RAU, dom, nr 1⁶, sub dato.

kenborch met een bericht over deze gang van zaken naar de bisschop om hem er nog eens aan te herinneren 118). Naar reeds gebleken is zonder resultaat. Onmiddellijk na zijn benoeming is Evert, samen met Ludolphus van Hoorn, eveneens een domkanunnik, naar West-Friesland gegaan om bezit te nemen van de proosdij 119). Door de geestelijkheid van West-Friesland werd hij als proost aanvaard en een tijd lang heeft hij ongestoord de jurisdictie kunnen uitoefenen 120). Ook Hanneron trok na zijn benoeming door bisschop David naar Hoorn om zijn aanspraken kracht bij te zetten. De geestelijkheid van West-Friesland, die Evert erkend had, bracht intussen de halve precarie bijeen - uit voorzichtigheid met het oog op de acties van Hanneron slechts de halve precarie. Hanneron trok zich nergens iets van aan en benoemde een denken 121). Het kapittel had zich intussen met de bisschop bezig gehouden en had een delegatie naar Wijk bij Duurstede, waar hij meest resideerde, gezonden 122). David zag wel in dat het kapittel niet zou wijken en herriep daarom op 2 oktober 1470 zijn benoeming van Hanneron tot proost, waarbij hij uiteenzette, dat hij, misleid door de valse voorlichting van Hanneron, hem ten onrechte tot proost had aangesteld 123). Ondanks het feit, dat die herroeping ook in West-Friesland werd gepubliceerd, heeft het kapittel er weinig profijt van gehad 124). Hanneron, die wel inzag dat hij het met hulp van de bisschop alleen niet zou klaren, had van de Raad van Holland een bevelschrift weten te krijgen, waarin alle geestelijken van West-Friesland bevolen werd Hanneron als proost te aanvaarden, op straffe van gevangenneming en verlies van alle goederen 125). Onder die dreiging is een aantal geestelijken bezweken, hoewel nog steeds het grootste deel Evert trouw bleef 126). Ook een interdict, dat het kapittel begin 1471 op West-Friesland legde, mocht tegen Hanneron niet baten. Toen zocht het kapittel tenslotte zijn recht in Rome, waar het in drie instanties in het gelijk werd gesteld 127). Nadat het eerste van de drie vonnissen bekend was geworden, had bisschop David het beheer van de inkomsten van de proosdij in handen gegeven van een zekere priester genaamd Thomas Gerbrandsz., met de bedoeling, dat ze aan de uiteindelijke overwinnaar zouden worden overgedragen 128). En inderdaad gaf David, nadat hij kennis had genomen van alle drie de vonnissen, Thomas opdracht om rekenschap af te leggen aan het kapittel over de inkomsten die hij had beheerd 129). Thomas echter, een verwoed aanhanger van Hanneron, weigerde de gelden van de proosdij over te leveren en toonde een bevelschrift van de hertog met het verbod om zonder diens toestemming de inkomsten van de proosdij uit handen te

118) *ibidem*.

119) RAU, dom, nr 626-2, 1469; Noordeloos, *Heffing v. precariën*, 423; Joosting, *Proosdij v. W.-Fr.*, nr 131, art. 5, 291.

120) Joosting, *ibidem*.

121) Noordeloos, *Heffing v. precariën*, 425.

122) *ibidem*; RAU, dom, nr 626-2, 1469.

123) Joosting, *Proosdij v. W.-Fr.*, nr 128, 284-286; Drakenborch, *Aanhangsel*, nr VIII, 450-452.

124) Joosting, *Proosdij v. W.-Fr.*, nr 131, art. 10, 295-296.

125) *ibidem*, art. 8, 294.

126) *ibidem*, art. 9, 294.

127) Jongkees, *Staat en kerk*, 313; Joosting, *ibidem*, art. 11, 297.

128) Joosting, *ibidem*, art. 12, 297.

129) *ibidem*, art. 13, 297.

geven 130). In het bevelschrift van de hertog, optredend in zijn kwaliteit van graaf van Holland, werd onder meer gesteld dat diens hof eveneens bevoegd was om over deze zaak te oordelen en dat het proces dus daar gevoerd had moeten worden 131). Thomas deed intussen de gezanten van het kapittel allerlei overlast aan, hij had ze b.v. met de geestelijken van de proosdij in de kerk opgesloten en hij had ze in de straten van Hoorn met een bende gewapende mannen achterna gezeten 132). Tenslotte besloot het kapittel een proces bij de hertog zelf en het Parlement van Mechelen te gaan voeren, om aan deze toestand een einde te maken. Daarom stuurde het kapittel een toelichting naar het hof te Mechelen, waarin het de hele kwestie nog eens uitvoerig uit de doeken deed 133). Terwijl het proces voor het Parlement gevoerd werd, werden Zoudenbalch en zijn vrienden ongeduldig. In augustus 1474 trachtten ze zich met geweld van de proosdij meester te maken. Maar al op 18 december 1474 kwam te Mechelen een akkoord tot stand; de proosdij werd aan het kapittel overgelaten. Hanneron deed afstand van zijn rechten op de proosdij, ofschoon niet van al zijn rechten, een deel ervan behield hij zich voor, waarover hij nog in 1485 voor de curie procedeerde, echter tevergeefs. In Hoorn werd op 22 maart 1475 een overeenkomst getroffen met Thomas Gerbrandsz. en met de door Hanneron aangestelde deken; dit was in feite het einde van het West-Friese Schisma 134).

Evert kreeg bij zijn benoeming een uitvoerige taakomschrijving mee 135). Hij mocht kennis nemen van allerlei geschillen en daarin vonnis wijzen; hij had het recht om te visiteren, te preken, en de seend te houden; hij kon de straffen van excommunicatie, suspensie en interdict opleggen, verzachten en opheffen; hij kon kerkelijke personen gevangen nemen en weer vrij laten; testamenten mocht hij goedkeuren en bevestigen; geestelijken kon hij voor ambten of beneficies voordragen; tenslotte mocht hij een of meer dekens aanstellen, die dezelfde bevoegdheden zouden hebben als de proost. In vergelijking met zijn voorganger, Peter Milet, was hem slechts één beperking opgelegd, namelijk dat hij, als hij van de deken(s) of andere onderdanen inkomsten ontving, daarvan rekening moest doen zo vaak als het kapittel dat wenste. Evert had dus een zeer ruime bevoegdheid, maar hij was niet, zoals vroeger gebruikelijk was, voor zijn leven of voor de duur van zijn kanonikaat benoemd 136). Bovendien werd vanaf 1469 de jaarlijkse betaling, de erkenning van het oppergezag van het kapittel over de proost, opgevorderd van de deken; de proost was daarvoor niet meer verantwoordelijk 137).

Verder wilde het kapittel in 1475 zelf de tweede helft van de precarie heffen.

130) Jongkees, *Staat en kerk*, 313-314; Joosting, *Proosdij v. W.-Fr.*, nr 131, art. 14, 297-298.

131) Joosting, *ibidem*, art. 15 en 16, 298-299.

132) Jongkees, *Staat en kerk*, 313-314; Joosting, *ibidem*, art. 23 en 24, 300-301.

133) Joosting, *Proosdij v. W.-Fr.*, nr 131, 290-302.

134) Jongkees, *Staat en kerk*, 314-315; In de fabrieksrekening van het jaar 1477/78 is een post te vinden, waarin aan Evert een som geld werd uitbetaald als vergoeding voor de schade die hij geleden had tengevolge van het proces van het kapittel tegen Antoine Hanneron. Het had Evert 279 Rijnse guldens gekost, waarvan hij er toen 200 terugkreeg; Tenhaeff, *Bouwgesch. dom*, 549.

135) Noordeloos, *Proosdij v. W.-Fr.*, 95-97; Joosting, *Proosdij v. W.-Fr.*, nr 124, 276-279.

136) Jongkees, *Staat en kerk*, 229.

137) Noordeloos, *Proosdij v. W.-Fr.*, 105.

De proost kwam hierbij niet meer ter sprake; het kapittel was de opdrachtgever voor de invordering en dat bleef voortaan zo 138). Na Evert, die tot 1483 proost was, stelde het kapittel de proosten aan voor zeer korte perioden, een paar jaar, soms zelfs maar voor één jaar 139). Dat maakte de proosdij al minder aantrekkelijk natuurlijk, maar de gevoeligste klap voor de aantrekkelijkheid ervan betekende de afspraak met de geestelijkheid dat de precarie eens in de 12 jaar geheven zou worden (en niet meer bij elke ambtsaanvaarding) 140). Dat was ook de bedoeling van het kapittel, dat het gekrakeel over de proosdij kennelijk beu was. Evert is te beschouwen als de laatste proost van de oude stempel. Vanaf het begin van de 16 de eeuw is „proost van West-Friesland” een lege titel 141).

Als laatste verdient vermelding een functie, die duidelijk buiten het kader van het domkapittel valt, n.l. die van *collector* van de *camera apostolica* 142). De pausen waren, door de hoge onkosten van de kruistochten wel gedwongen om tienden te heffen van de geestelijken. In het begin werden die tienden geïnd door de bisschoppen, maar sinds paus Honorius III (1217-1227) werden er speciale ambtenaren voor aangesteld 143). Evert werd op 4 mei 1448 door paus Nicolaas V benoemd tot *nuntius apostolicus* in de stad en het diocees Utrecht en tot *collector et receptor*, in dezelfde stad en diocees, van alle inkomsten, die aan de *camera apostolica* verschuldigd waren 144). Het ambt heeft Evert waarschijnlijk heel wat opgeleverd, hoewel daarover maar weinig gegevens bestaan 145). Hoelang Evert deze functie heeft bekleed en welke pauselijke inkomsten hij moest verzamelen is niet bekend.

Bij de beschouwing van Everts carrière valt niet alleen op het aantal ambten, dat hij heeft bekleed, maar vooral de vaart waarmee hij al direkt in het begin van zijn loopbaan een aantal functies weet te vergaren. Binnen drie maanden heeft hij b.v. al twee prebenden en het koorepiscopaat op zijn naam staan. Dit hangt ongetwijfeld samen met belangrijke relaties, die we als het ware overal kunnen vermoeden, maar die nergens concreet aanwijsbaar zijn. Slechts in verband met het verlenen van een supplement aan Evert wordt in de resolutieboeken van de dom een *edelmoedig heer* gememoreerd. Dit laatste is wel een bevestiging van ons vermoeden, maar het gegeven blijft te vaag om er verdere conclusies uit te trekken.

Een aantal duidelijke onregelmatigheden in zijn loopbaan vormt eveneens een sterke aanwijzing in die richting. Hij werd b.v. koorbisschop voordat hij de vereiste wijding tot subdiaken had ontvangen; hij wist zijn residentieplicht te beperken tot ca. 2 weken, in plaats van het voorgeschreven jaar; hij werd

138) Noordeloos, *Heffing v. precariën*, 426.

139) Noordeloos, *Proosdij v. W.-Fr.*, 103.

140) *ibidem*, 104.

141) *ibidem*, 106.

142) In de resolutieboeken van de dom wordt Evert maar één keer als *collector* genoemd: RAU, dom, nr 1⁵, f° 110, 1454.

143) Nolet, Boeren, *Kerkel. instellingen*, 135; G. Brom, *Bullarium Trajectense*, 2 dl., 's-Gravenhage 1891 en 1896, dl. II, LXIV-LXV.

144) RAU, fam. arch. Zoudenbalch, nr 2.

145) Brom, *Bull. Traj.*, dl. II, LXV-LXVI.

pastoor in Kortgene zonder tot priester gewijd te zijn, hoewel hij die tekortkoming binnen een week heeft weggewerkt; hij verenigde de ambten van *socius* en officiaal, ondanks protesten uit het kapittel. Aan de andere kant zijn ook over Evert gegevens bekend, die duidelijk in de richting van nepotisme wijzen. In eerste instantie in verband met zijn natuurlijke zoon, die hij een pastoraat bezorgde en die hij een aantal jaren later, via een merkwaardige omweg, zelfs een kanonikaat in handen speelde. In de tweede plaats vertoonde hij die neiging ten opzichte van zijn neef, aan wie hij zijn ambt van thesaurier overdroeg. Door gebrek aan vergelijkingsmateriaal in de voorhanden zijnde literatuur is in het kader van dit onderzoek niet vast te stellen of Everts handelingen met betrekking tot de kapittels regel dan wel uitzondering waren.

Werkzaamheden verbonden aan de functies

Evert Zoudenbalch is ettelijke keren aangewezen om deel uit te maken van gezantschappen; een van de eerste waarvan hij deel uitmaakte was een gezantschap naar Rome ter gelegenheid van de bisschopsverkiezingen te Utrecht van 1455 (146). Na de dood van Rudolf van Diepholt op 24 maart 1455, dienden zich drie kandidaten aan voor de vacante bisschopszetel, namelijk Gijsbrecht van Brederode, domproost en leider van de oppositie tegen Rudolf van Diepholt; Steven van Beieren, de kandidaat van de hertog van Gelre; en David van Bourgondië, bisschop van Terwaan, een van de bastaarden van Philips van Bourgondië. De verkiezingen vonden plaats op Paasmaandag, 7 april 1455. Gijsbrecht kwam als grote overwinnaar uit de bus; op Steven van Beieren waren slechts twee stemmen uitgebracht; op David van Bourgondië niet één. Nadat de twee kanunniken die op Steven gestemd hadden, zich bij de anderen hadden aangesloten, was Gijsbrecht officieus bisschop van Utrecht; hij had nog slechts de goedkeuring nodig van de paus.

De keuze van Gijsbrecht is te beschouwen als de uiting van een anti-Bourgondische stemming. Volgens Zilverberg vormden de Brederodes het enige belangrijke tegenwicht tegen de Bourgondische machtsuitbreiding; Jongkees noemt de verkiezing van Gijsbrecht zelfs een mogelijk gevaar voor de heerschappij van Philips in Holland. Gijsbrecht en zijn broer Reinoud waren de leiders van de Hoekse partij (147). Wel was Reinoud in 1445 Ridder van het Gulden Vlies geworden en was Gijsbrecht in 1451 een van de raden van de hertog in Holland geworden, maar dat was slechts uiterlijke schijn. De Brederodes bleven gevaarlijk en wel in het bijzonder door de aanspraken die ze lieten gelden op de grafelijkheid van Holland.

Gijsbrecht gedroeg zich in Utrecht alsof hij al bisschop was. Hij had b.v. met toestemming van de gilden en de raad van de stad het bisschopshof betrokken. Samen met de kapittels zond hij een gezantschap naar Rome om daar de

146) Voor de bisschopsverkiezingen zie: Jongkees, *Staat en kerk*, 134-144; Post, *Utr. biss. verkiezingen*, 164-171; Zilverberg, *David v. Bourg.*, 11-15.

147) In de tweede helft van de 15e eeuw zijn de Hoeken degenen die zich opstellen tegen de Bourgondische staat; de Kabeljauwen zijn degenen die daar geen bezwaar tegen hebben. N. B. Tenhaeff, *Bisschop David van Bourgondië en zijn stad. Utrechtsch- Hollandsche Jaarboeken 1481-1483*, Utrecht 1920, VII.

pauselijke goedkeuring voor de benoeming te verkrijgen 148). Van dat gezantschap maakte Evert Zoudenbalch, samen met vijf anderen, deel uit. Evert werd door Arnoud Heymricius, deken van Xanten, in diens brief van 1476, handelend o.a. over het gezantschap, beschreven als „een voortreffelijke jongeman met innemende manieren, begaafd met een buitengewoon scherpzinnig verstand en uiterst bekwaam” 149). Tevens zond Gijsbrecht een gezantschap naar keizer Frederik III om de regalia te verkrijgen. De keizer, weinig gediend van de Bourgondische macht, verleende ze hem zonder meer.

Het gezantschap te Rome echter verliep niet zo succesvol. De Kabeljauwen waren intussen ook in actie gekomen en hadden een gezantschap naar hertog Philips in Brussel gezonden om hem ertoe te brengen iets tegen de verkiezing van Gijsbrecht te ondernemen, met succes, want Philips stuurde op zijn beurt een gezantschap naar Rome ter ondersteuning van de kandidatuur van zijn zoon David. Philips beloofde paus Calixtus III als tegenprestatie hulp in een kruistocht tegen de Turken, die de paus van plan was te ondernemen. Intussen werd het Utrechtse gezantschap door de paus aan het lijntje gehouden. De Utrechtse gezanten twijfelden kennelijk niet aan een gunstige beslissing van de paus aangezien ze het bedrag, nodig voor de goedkeuring, al betaald hadden. Allemaal tevergeefs, want in oktober 1455 werd David door de paus tot bisschop benoemd en het Utrechtse gezantschap kon onverrichter zake weer naar huis teruggaan en kreeg bovendien geen stuiver terug van het gestorte bedrag.

Gesteund door de Hollandse steden begon Philips nu voorbereidingen te treffen voor de verovering van het Sticht, dat niet van plan was zich zonder slag of stoot bij de pauselijke beslissing neer te leggen; de Staten hadden b.v. Gijsbrecht tot voogd van hun land gekozen. Het kwam echter niet tot een oorlog; na verschillende onderhandelingen en met bemiddeling van de hertog van Kleef wisten de partijen tot een overeenkomst te komen met als resultaat dat Gijsbrecht op 3 augustus 1456 afstand deed van het bisdom, met behoud van de domproosdij. Op 5 augustus vond de intocht van Philips in Utrecht plaats, gevolgd door die van David een dag later. Al is de rol die Evert was toebedeeld in deze kwestie maar bescheiden geweest, duidelijk bleek wel zijn stellingname voor de Hoekse partij; Gijsbrecht zou hem toch niet als lid van het gezantschap getolereerd hebben als hij hem niet als partijganger gekend had. Evert is ook later steeds in de gunst van Gijsbrecht gebleven, getuige de ambten van *socius* en officiaal van de aartsdiaken, en dat Evert Gijsbrechts opvolger werd als proost van het kapittel van Maastricht is evenmin toevallig te noemen. Bovendien heeft Gijsbrecht Evert in april 1469 beleend met de heerlijkheid van de Weerd buiten de muren van Utrecht 150).

In verband met de heerlijkheid van de Weerd komt Evert af en toe in de bron-

148) Volgens Silberberg, *David v. Bourg.*, 13 en H. F. van Heussen, *Batavia Sacra, of Kerkelijke Historie en Oudheden van Batavia*, 3 dl., Antwerpen 1715-1716, dl. II, 479; een gezantschap van de elect; volgens Kunst, *Eliz. gasth.*, 15 een gezantschap van de kapittels; volgens Burman, *Utr. Jaarb.*, dl. II, 283 en A. Heymricius, *Espistola scripta ab Arn. Decano Xantensi*, 397 in: G. Dumbar, *Analecta*, dl. I, 1719, 349-440, een gezantschap van de elect en de Utrechtse kerk gezamenlijk.

149) Dumbar, *ibidem*.

150) RAU, fam. arch. Zoudenbalch, nr 68, f° 125; Kunst, *Eliz. gasth.*, 23.

nen naar voren, o.a. in het conflict tussen de stad en de bisschop over het stichten van een kerk in de Weerd, waarbij hij als arbiter is opgetreden. De Weerd had geen eigen kerk, maar viel onder de parochie van de St Jacobskerk te Utrecht 151). De inwoners van de Weerd beschikten slechts over een kapel in het plaatselijke St Maartensgasthuis. Al in 1466 had bisschop David toegestaan om daar op een draagbaar altaar de mis te lezen 152), maar waarschijnlijk alleen op een paar dagen per jaar, terwijl de inwoners wilden dat er een zelfstandige kerk in de Weerd kwam, zodat ze niet meer voor de toediening der sacramenten naar Utrecht hoefden te gaan, wat wel op verzet van de pastoors van de St Jacobskerk moest stuiten, aangezien deze daardoor een aanzienlijk deel van hun inkomsten zouden verliezen. Met behulp van een priester, Dirk van Heusden genaamd, bouwde men nu een kerkje in de Weerd en wist men van de bisschop gedaan te krijgen, dat het gewijd werd, tot grote ergernis van het stadsbestuur, dat zich achter de pastoors van de St Jacobskerk stelde en Dirk van Heusden uit Utrecht zette, die naar de bisschop ging om zijn beklag te doen. De stad deed toen de bisschop het voorstel om deze zaak voor te leggen aan de officiaal van de bisschop of aan een andere rechter binnen de stad. De bisschop weigerde daarop in te gaan met het gevolg, dat de stad in beroep ging bij de rechtbank te Keulen. David, verstoord omdat hij zijn zin niet kreeg, deed daarop de stadsbesturen van de jaren 1478 en 1479 in de ban en plaatste de stad onder een interdict, zonder veel resultaat, want het stadsbestuur wist de vijf kapittels te overreden de godsdienstoefeningen niet te staken en zich zelfs achter het beroep van de stad op de rechtbank te Keulen te scharen 153). Aangezien het conflict niet tot een einde kwam, hadden zowel de bisschop als de stad tenslotte de zaak aan het hof van Rome voorgelegd, met als gevolg, dat in het begin van 1481 een bevel van de paus werd overgebracht met de opdracht aan beide partijen om de zaak binnen zes weken bij te leggen. David, die nog de hoop koesterde om met hulp van aartsbischop Maximiliaan, die ook verstoord was over de houding van de stad (waaroever straks meer), de stad een lesje te leren, spreidde totaal geen ijver ten toon om tot een overeenkomst te komen; de stad en de geestelijkheid daarentegen toonden zich daartoe onmiddellijk bereid. De raad stelde op 7 april 1481 een delegatie samen bestaande uit Jan, burggraaf van Montfoort, Evert Zoudenbalch, Jan van Renesse, ridder, en Jan van Lantscroen, schepen-burgemeester, en gaf die volmacht om over de door de paus voorgestelde overeenkomst te onderhandelen 154). Deze onderhandelingen leidden eindelijk tot een oplossing: de bisschop kreeg een schadeloosstelling en zijn aanhangers mochten weer in de stad komen, maar de stad triomfeerde, want ze behield haar rechten - de bisschop moest het in stand houden van de privileges nog eens bevestigen 155) - en de stichting van de kerk in de Weerd werd gestaakt 156).

151) Matthaeus, *Fundat. eccles.*, 499-500; Kunst, *Eliz. gasth.*, 17.

152) Burman, *Utr. Jaarb.*, dl. III, 291, n. 1.

153) ibidem, 288-298, 323-324, 363-364; Matthaeus, *Fundat. eccles.*, 499-501; Kunst, *Eliz. gasth.*, 17-18.

154) Burman, *Utr. Jaarb.*, dl. III, 471-473.

155) De twist tussen de bisschop en de stadsregering ging uiteindelijk om het recht van de burgers van Utrecht om zowel in kerkelijke als in wereldlijke zaken slechts binnen de stad berecht te kunnen worden, welk recht de bisschop had genegeerd: Burman, *Utr. Jaarb.*, dl. III, 323-324.

Evert is ongetwijfeld door de raad tot een van de arbiters in deze zaak benoemd omdat hij ambachtsheer van de Weerd was. Opmerkelijk is dat hij de bewoners van de Weerd in hun begrijpelijke poging om een eigen parochie te vormen niet heeft gesteund. Hij heeft zich aan de verlangens van zijn onderzaten niets gelegen laten liggen. Wanneer hij optreedt in deze zaak is het in het kader van de politiek van het stadsbestuur, waar hij het blijkbaar volledig mee eens is. Van een behartiging van de belangen van zijn onderdanen, wat we toch zouden mogen verwachten, is geen sprake.

Op 9 mei 1481 sloot de stad vrede met de bisschop, niet uit vredelievendheid, maar omdat ze zijn hulp nodig had. De stad vroeg de bisschop namelijk meteen om te willen bemiddelen tussen de stad en hertog Maximiliaan, met het gevolg dat de Hoekse partij, die zich in het nauw zag gebracht, o.l.v. Jan van Montfoort op 7 augustus 1481 toesloeg en de gematigde partij de stad uitjoeg 157). Deze gebeurtenissen dienen gezien te worden in het licht van het weer oplaaien van de partijtwisten na de dood van Karel de Stoute in 1477. Diens dood bleef niet zonder gevolgen in Utrecht en nog veel minder in Holland. In Utrecht dwongen de Staten al heel spoedig erna bisschop David om een verdrag met hen te sluiten, waarbij David moest beloven hetgeen hij bij zijn inhuldiging bezworen had te zullen nakomen. Toen daarover toch klachten binnen kwamen besloten de Staten een afvaardiging naar de bisschop te zenden om met hem daarover te onderhandelen. Evert maakte, als een van de vertegenwoordigers van de geestelijkheid 158) deel uit van dat gezantschap dat overigens niets wist te bereiken 159).

In Holland was de partijstrijd veel feller 160), waarvan die in Leiden met betrekking tot de Utrechtse geschiedenis het meest van belang is. Te Leiden waren, na een korte periode van evenwicht tussen Hoeken en Kabeljauwen, de Hoeken in 1479 de stad uitgezet. De ballingen vonden een toevluchtsoord in Utrecht en een leider in de burggraaf Jan van Montfoort, die in 1477 tot hoofdman van de stad Utrecht was benoemd. In 1481 achtten de Hoeken de tijd rijp voor een aanval op Leiden en op 20 januari 1481 werd de stad dan ook ingenomen, om half april weer door de troepen van de hertog heroverd te worden, waarna de Hoeken wederom naar Utrecht vluchtten. Maximiliaan achtte toen de tijd gekomen om ook de stad Utrecht tot de orde te roepen 161), en liet beslag leggen op Utrechtse personen en goederen in Holland.

156) *ibidem*, 489; Kunst, *Eliz. gash.*, 18, vermoedt ten onrechte dat de bewoners van de Weerd en de pastoors van de St Jacobskerk tot een vergelijk zijn gekomen naar analogie van een kwestie spelend in 1465 (Kunst beweert foutief 1456), waarbij Evert eveneens als scheidsrechter optrad. Toen ging het tussen de pastoors van de St Nicolaaskerk te Utrecht en de zusters van het klooster van St Maria Egyptiaca. In de overeenkomst werd ondermeer bepaald dat de nonnen in hun kapel slechts op een paar dagen in het jaar openbare godsdienstoeeningen mochten houden, terwijl ze een jaarlijkse schadevergoeding moesten betalen aan de pastoors van de St Nicolaaskerk: J. J. Dodt van Flensburg, *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen, in zonderheid van Utrecht*, dl. II, Utrecht 1839, 294-296; Kunst, *Eliz. gash.*, 26.

157) Tenhaeff, *Biss. David en zijn stad*, XIII-XIV.

158) Het gezantschap werd begin mei 1478 naar Wijk gestuurd; kennelijk was Evert toen al lid van de Staten.

159) Burman, *Utr. Jaarb.*, dl. III, 247-249; Kunst, *Eliz. gash.*, 25.

160) W. Jappe Alberts, *Dit zijn die wonderlycke oorloghen van den doorluchtighen hoochgheboren prince, keyser Maximiliaen. Hoe hij eerst int landt quam. Ende hoe hij vrou Marien troude*. Groningen, Djakarta 1957, 132 e.v.

Daarom was de stad zo gaarne bereid om tot een overeenkomst met de bisschop te komen in de zaak van de kerk in de Weerd; ze kon hem nu vragen om te bemiddelen bij de hertog; de stad was zelfs bereid de Hollandse ballingen uit de stad te zetten en dat leidde weer tot de machtsovername in Utrecht op 7 augustus 1481 door Jan van Montfoort 162), wat onherroepelijk oorlog met de hertog betekende. Bisschop David moest in deze oorlog natuurlijk wel partij kiezen voor de aartshertog. Daarna schreef hij aan de geestelijkheid, de ridderschap en de steden Amersfoort en Rhenen, dat zij ook partij moesten kiezen, waarop de geestelijkheid een gezantschap naar de bisschop stuurde, waarvan Evert deel uit maakte als een van de afgevaardigden van het domkapittel, dat de bisschop verzekerde dat de geestelijkheid achter de bisschop stond. Kort daarna, op 18 augustus 1481, begonnen de vijandelijkheden 163). In Holland waren enorme voorbereidingen getroffen voor de komende oorlog en aangezien het stadsbestuur van Utrecht wel inzag, dat het deze oorlog niet lang zou kunnen volhouden, besloot het al in september een gezantschap naar de hertog te sturen om over vredesvoorwaarden te onderhandelen 164). Leden van het gezantschap waren: Gerrit Zoudenbalch 165) en Beernt van Everdingen van de nieuwe raad, Jan over de Vecht en Tijman IJsbrantsz. van de oude raad, en voor de geestelijkheid werden afgevaardigd de deken van St Marie, Evert Zoudenbalch en mr Jan Knijf 166). Ook de bisschop stuurde bij deze gelegenheid afgezanten naar de hertog in Antwerpen. Eind september arriveerde het Utrechtse gezantschap daar. Gerrit Zoudenbalch trad op als woordvoerder en klaagde over het optreden van de bisschop, tot ergernis van diens gezanten 167). Voorts verklaarden de Utrechtse gezanten zich bereid een schadevergoeding te betalen voor de verovering van Leiden. Na lange onderhandelingen - volgens de anonieme schrijver van de Utrechtsche-Hollandsche Jaarboeken 168) *voerden [zij] veel reden mit des hertogen raet ende maecten hem wijs dat sij geern vrede gehadt hadden* - kregen ze tenslotte vredesvoorwaarden mee naar huis. Op 1 november 1481 aanvaardden de Utrechtse gezanten de terugreis. In Utrecht echter werd verder geen werk gemaakt van de vrede, integendeel: er werd een gezantschap uitgerust naar de hertog van Kleef om hem om hulp te vragen tegen Maximiliaan. Inderdaad stuurde de hertog zijn jongere broer Engelbert naar Utrecht, die daar op Kerstavond 1481 aankwam 169).

161) Th. Velius, *Chronyk van Hoorn*, 1740, 125-126, zegt daarover dat: „De hiet was, dat 't aangenomen werde, om bisschop David, die lang in oneenigheyt met de stad gestaen hadde, tot zijn gerechtigheyt te helpen”, maar de ware reden was, dat „de Cabeljauschen nu meester zijnde in alle steden van Holland, niet konden met goede oogen sien, dat Uytrecht de Hoexe, die zij vast uyt het land drevén, beleefdelijk ontving. Hierom moest men haer op 't lijf”.

162) Tenhaeff, *Biss. David en zijn stad*, VIII-XIV.

163) *ibidem*, 8-9.

164) Burman., *Utr. Jaarb.*, dl. III, 519.

165) De broer van Evert; een fanatiek aanhanger van de Hoekse partij. Bij de machtsovername door Jan van Montfoort op 7 augustus had hij aan diens zijde meegevochten: Tenhaeff, *Biss. David en zijn stad*, 7; bovendien had hij daar hij schepen-burgemeester was in 1479, deel uitgemaakt van de stadsbesturen die door David waren geëxcommuniceerd: Geneal. aantek. v. Corn. Booth, f° 942.

166) Burman, *Utr. Jaarb.*, dl. III, 519; Tenhaeff, *Biss. David en zijn stad*, 24.

167) Tenhaeff, *Biss. David en zijn stad*, 25; Burman, *Utr. Jaarb.*, dl. III, 520.

168) ed. Tenhaeff, *Biss. David en zijn stad*, 30.

Nog eenmaal wordt Evert genoemd met betrekking tot deze oorlog en wel in verband met het beleg van de Utrechtenaren voor IJsselstein. Het beleg werd begonnen op 26 augustus 1482. Op een gegeven moment kwam er hulp uit Holland voor IJsselstein, waardoor de Utrechtenaren gedwongen werden in grote haast het beleg op te breken met als gevolg dat ze nogal veel oorlogsmateriaal moesten achterlaten. Bij die gelegenheid bood Evert de stad 200 Rijnse guldens aan, die werden besteed om een deel van het materiaal uit IJsselstein naar Utrecht over te brengen (170).

De oorlog eindigde tenslotte in het voordeel van hertog Maximiliaan. Na een langdurig beleg, begonnen op 18 juni 1483, gaf de stad zich in het begin van september over. Het gezag van de bisschop werd hersteld en Maximiliaan werd wereldlijk voogd over de stad (171). Evert kwam er bij bisschop David, ondanks zijn activiteiten tijdens de oorlog, naderhand vrij genadig vanaf. Op 6 april 1484 schold David hem kwijt hetgeen hij jegens de bisschop in de oorlog misdreven had (172). Everts broer Gerrit was niet zo gelukkig: hij werd op het kasteel te Schoonhoven gevangen gezet en overleed daar al op 3 december 1483 (173).

Als belangrijke functionaris van het domkapittel moet Evert ook in andere opzichten met politieke en bestuurlijke zaken in het Utrechtse te maken hebben gehad, hoewel zijn optreden expressis verbis niet zo vaak genoemd wordt. Wel weten we dat hij, hetzij alleen, hetzij in gezelschap van een aantal andere kanunniken, dikwijls door het kapittel werd afgevaardigd. Veel van de bewaarde gegevens over die gezantschappen zijn afkomstig uit de fabrieksrekeningen van de dom, waarin wel het feit van de afvaardiging wordt vermeld en de kosten natuurlijk, maar waarin het doel van de gezantschappen meestal slechts met enkele woorden wordt aangeduid. Ook de precieze datering wordt dikwijls achterwege gelaten, waardoor de combinatie met andere gegevens vaak moeilijkheden oplevert of zelfs onmogelijk wordt gemaakt. Een aantal voorbeelden zijn wel het vermelden waard.

In juni 1460 maakte Evert deel uit van een groot gezantschap van 21 personen, waaronder de domdeken, naar een bijeenkomst belegd op de Grebbeberg om te onderhandelen over maatregelen tegen de Geldersen. Het gezantschap was 10 dagen onderweg, wat vrij lang genoemd kan worden (174). De Grebbe vormde de grens tussen Utrecht en Gelre en in Gelre woedde in die jaren een strijd om het bezit van het hertogdom tussen Arnoud en diens zoon Adolf (175). Arnoud had in het begin van 1460 een verdrag gesloten met de stad Amersfoort (176). Waarschijnlijk heeft het gezantschap in verband daarmee onderhandelingen gevoerd, maar de bronnen lichten ons er niet verder

169) Tenhaeff, *Biss. David en zijn stad*, XX-XXI en 52-53; Post, *Utr. biss. verkiezingen*, 171-174.

170) Tenhaeff, *Biss. David en zijn stad*, 125-127; GAU, Stadsarchief, I, nr 626, 1482/83, f° 8v.

171) Velius, *Chronyk v. Hoorn*, 139-140; Tenhaeff, *Biss. David en zijn stad*, XXI-XXII.

172) RAU, *Bissch.*, nr 4, f° 217-217v.

173) Geneal. aantek. v. Corn. Booth, f° 942.

174) Tenhaeff, *Bouwgesch. dom*, 355.

175) W. Jappe Alberts, *De Staten van Gelre en Zutphen tot 1459*, Groningen, Djakarta 1950, 236 e.v. en dl. II, (1459-1492), Groningen, Djakarta 1956, hfdst. I.

176) Burman, *Utr. Jaarb.*, dl. II, 400; A. Matthaeus, *Rerum Amorfortiarum scriptores duo inediti*, Leiden 1693, 316-317.

over in. Samen met de domdeken en enige anderen werd Evert in 1462/63 naar Wijk bij Duurstede gezonden om met de bisschop, in tegenwoordigheid van diens broer Anthonius, te onderhandelen over de vrijlating van een aantal Utrechtse burgers 177). Het jaar daarop, 1463/64, werd Evert, nu alleen, opnieuw naar de bisschop gezonden om te onderhandelen over een vrijgeleide voor de gebroeders van Brenthingen en over nog een aantal niet met name genoemde zaken 178).

In 1485/86 werd Evert samen met de domdeken, die een paar dagen eerder alleen was afgevaardigd voor dezelfde kwesties, naar de bisschop in Wijk gezonden om te spreken over de zaak betreffende het kasteel Amerongen en over de 1000 Rijnse guldens die de Staten verschuldigd waren aan de heer van IJsselstein 179).

Evert trad niet alleen vaak op voor het domkapittel, ook de vijf kapittels samen hebben wel van zijn kwaliteiten als onderhandelaar gebruik gemaakt, b.v. in de reeds genoemde zaak betreffende het kasteel Amerongen, waarvoor hij nog twee keer, nu uit naam van de gehele kerk, naar de bisschop werd gezonden, waarschijnlijk kort na zijn vorig gezantschap in gezelschap van de deken 180). Eveneens uit naam van de vijf kapittels werd Evert het volgende jaar 1486/87, nu weer samen met de domdeken, naar de bisschop in Wijk afgevaardigd om nogmaals te onderhandelen over de schuld van de Staten aan de heer van IJsselstein 181). Nogmaals in 1491/92 werd Evert, samen met Johannes van Drakenborch, uit naam van de vijf kapittels gezamenlijk, afgevaardigd, deze keer naar Rhenen om met de gezanten van *Oswaldus de Monte* te onderhandelen over de kastelen te Wijk en Abcoude 182).

Ook in bestuurlijke zaken is Evert natuurlijk actief geweest, hoewel ook op dat gebied zijn aandeel maar weinig uit de verf komt. Hij heeft b.v. samen met de domdeken en Johannes van Drakenborch en mr *Jacobus uuter loedzen* in de herfst van 1462 een tocht gemaakt naar de Vuurse om de mogelijkheden te onderzoeken voor het graven van een kanaal van de Eem naar de stad Utrecht. Men was van plan de Eem en de Vecht met elkaar te verbinden en waarschijnlijk valt deze reis onder de voorbereidingen daartoe 183).

Verder trad Evert op voor zijn kapittel of in contact met andere kapittels in verband met speciaal kerkelijke zaken. Hij werd b.v. met de deken en met Johannes van Drakenborch samen met gezanten van de andere kapittels naar de bisschop gestuurd, begin september 1462, om het belang van de kapittels te behartigen 184). Eveneens in een gezantschap van de vijf kapittels samen werden hij en Johannes van Drakenborch als afvaardiging van het domkapittel naar de bisschop in Wijk gestuurd in verband met kwaadsprekerij over de kerk van Utrecht in 1467/68 185).

177) Tenhaeff, *Bouwgesch. dom.* 372.

178) *ibidem*, 385.

179) Jappe Alberts, *Bouwgesch. dom.* 166.

180) *ibidem*; de twee posten volgen elkaar onmiddellijk op.

181) *ibidem*, 200.

182) *ibidem*, 333.

183) Tenhaeff, *Bouwgesch. dom.* 374-375.

184) *ibidem*, 373.

185) *ibidem*, 425.

In 1483/84 verbleef Evert in Amsterdam en werd er door het domkapittel een gezantschap, bestaande uit de proost, de deken, Johannes Foyt en Cornelis van Brouwershaven naar hem gezonden, om te beraadslagen over „onze proosdij en het kapittel” 186). Zou daarmee de proosdij van West-Friesland bedoeld worden? We weten immers dat Evert tot 1483 proost van West-Friesland was en mogelijk moest er onderhandeld worden over wie hem zou opvolgen. Aan de andere kant is de aanduiding „onze proosdij” voor het aartsdiakonaat van West-Friesland merkwaardig. Het kan ook zijn dat zaken rakende de verhouding tussen de domproosdij en het kapittel onderwerp van gesprekken waren. Dan is bevreemdend dat men zich daarvoor speciaal naar de elders verblijvende Evert Zoudenbalch begaf, tenzij dat aan zijn oordeel zoveel belang werd gehecht dat men hem in zulk een zaak wel moest kennen.

Op 9 januari 1462 kwamen in het huis van Hendrik de Rover van Winsen bijeen hijzelf, mr Petrus van Gouda, Evert Zoudenbalch en de deken van het kapittel van St Marie voor een kwestie over geldzaken 187).

In zakelijke kwesties was Evert al wel eerder voor het kapittel opgetreden, b.v. op 4 april 1455, toen hij samen met Sweder van Wetering de belangen van het kapittel behartigde bij de verkoop van een huis, gelegen binnen de immuniteit van de dom, aan Gijsbrecht Heerman, eveneens domkanunnik 188).

Ook in juridische zaken wordt Evert genoemd, b.v. in verband met het proces over de kerk van Egmond, waarbij hij, met enige anderen, erop moest toezien dat het vonnis werd uitgevoerd 189). Daarnaast trad Evert dikwijls arbitrair op, b.v. in verband met de collatie van de kerk in Soest, 30 december 1452 190), en in een erfeniskwestie, begin 1457, waarin hij moest bemiddelen tussen Ernst van Amerongen en de weduwe van Jan Mouwer 191).

Tenslotte is nog te vermelden Everts optreden in verband met domaniale zaken, b.v. bij de aankoop van het landgoed Egdam, door het domkapittel, waarvoor hij met drie andere kanunniken naar Amersfoort werd gezonden eind augustus 1485 192), en in 1462/63 in een geschil tussen twee pachters van het kapittel over de grens van hun landerijen, waarin Evert met twee anderen als bemiddelaar optrad 193).

Eenmaal heeft Evert reiskosten gedeclareerd voor een reis naar de universiteit van Leuven, in oktober 1468. Misschien ging hij erheen om juridisch advies voor het kapittel in te winnen - de juridische faculteiten stelden vaak adviezen op - maar dat is slechts een vermoeden, want over het doel van zijn reis wordt met geen woord gerept 194).

Van Everts optreden als proost van West-Friesland komt eveneens maar weinig in de bronnen tot uiting. Nu schijnt dat voor dit ambt heel normaal te zijn. De proosten resideerden in de regel niet ter plaatse - dat geldt ook voor Evert

186) Jappe Alberts, *Bouwgesch. dom*, 110.

187) Tenhaeff, *Bouwgesch. dom*, 362.

188) RAU, dom, nr 1⁵, f° 118v.-119.

189) ibidem, april-juli 1454, f° 107, 109v., 111v., 112v.

190) ibidem, f° 87.

191) ibidem, f° 152v.-153.

192) Jappe Alberts, *Bouwgesch. dom*, 172.

193) Tenhaeff, *Bouwgesch. dom*, 372.

194) RAU, dom, nr 1⁶, 1468, 29 okt. en 8 nov.

- maar benoemden een of meer dekens, aan wie ze verder het beheer over de proosdij overlieten. We zien dan ook dat Evert, samen met het kapittel, op 23 maart 1475 twee dekens benoemt voor West-Friesland, namelijk Frederik Jansz. voor een periode van 6 jaar, en Gerard Jansz. voor één jaar 195). Verder was het kennelijk niet nodig, dat hij zich met zijn proosdij bemoeide. Wel kon af en toe een beroep op hem als proost gedaan worden, b.v. in verband met diezelfde deken Frederik Jansz.. De verstandhouding tussen die deken en de stad Hoorn liet nogal te wensen over, wat blijkt uit een brief van 25 september 1481 aan de stad Hoorn, waarin Jan, heer van Wassenaar en burggraaf van Leiden, de bestuurders van de stad vermaande om zijn vriend, Frederik Jansz., deken van West-Friesland en vice-cureit te Hoorn, zijn ambt ongestoord te laten uitoefenen 196). In reactie daarop richtte de stad Hoorn zich in een brief van 4 november 1481 tot Evert, als proost van West-Friesland, met het verzoek om Frederik Jansz. als deken af te zetten en in diens plaats Thomas Garbrandsz. tot deken te benoemen, gevolgd door een brief van 3 december 1481, waarin de stad Hoorn van Evert eiste dat hij Frederik Jansz. onmiddellijk zou ontslaan als deken van West-Friesland 197). Of en hoe Evert op deze brieven gereageerd heeft is niet bekend. Hij was in de brief van het stadsbestuur van Hoorn al bij voorbaat verontschuldigd, want het schreef: *Aengesien ende gemerct dat gij seer perturbeert en de tribuleert sijt mit diversche warren ende oirloghen, soe ijsd dat wij eensdeels u houden onsculdich* 198). Wel is zeker dat Evert nog eens een deken heeft aangesteld. Dat blijkt uit een oorkonde van bisschop David van 20 februari 1483, waarin hij een benoeming door hem van Gijsbertus Waldorp tot deken van West-Friesland herriep. David had kennelijk weer eens niet kunnen nalaten om zich met de Westfriesse zaken te bemoeien, echter ook nu weer zonder resultaat. Hij beweerde dat hij door valse voorlichting had gemeend, dat het domkapittel en de proost van West-Friesland nalatig waren geweest in het benoemen van een deken en dat daardoor de benoeming aan hem toe zou komen. Toen hem gebleken was, dat het kapittel en de proost tijdig een deken benoemd hadden, trok hij zijn benoeming in 199).

Ook kwam het voor dat Evert als proost zijn goedkeuring moest hechten aan een bepaalde zaak. Zo verleende hij in juli 1483 toestemming aan Johan, heer van Egmond, Baar etc. om het patronaatschap van de parochie van Herenkerspel over te dragen aan het kapittel van de St Catharinakerk te Egmond, mits het kapittel erop zou toezien dat de diensten te Herenkerspel door een vicaris of een kapelaan verzorgd zouden worden 200).

Van groter belang waren ongetwijfeld Everts bemoeienissen met de bouw van de dom, waarmee hij als fabriekmeester veel te maken heeft gehad.

Een aantal keren blijkt dat hij bij besprekingen daarover aanwezig is geweest, b.v. in 1486/87, toen een paar kanunniken samen met de architect naar Evert,

195) Joosting, *Proosdij v. W.-Fr.*, nr 138, 348-354, Drakenborch, *Aanhangsel*, nr IX en X, 452-456.

196) Joosting, *Proosdij v. W.-Fr.*, nr 55, 110.

197) ibidem, nr 139 en 140, 355-357.

198) ibidem, nr 140, 356-357.

199) ibidem, nr 141, 358-359; Drakenborch, *Aanhangsel*, 407-408 en nr XI, 456-458.

200) Drakenborch, *Aanhangsel*, 408 en nr XII, 458-460.

die op dat moment in Amsterdam vertoefde, werden gezonden 201) of in 1488/89 toen door aan aantal kanunniken, waaronder Evert, en de architect onderhandelingen werden gevoerd met de klokkegieter Goebell van 's-Hertogenbosch 202). Zo ook in 1468/69 toen in het huis van Dirk Uuterweer Ernest van Steenre, Evert Zoudenbalch, Johannes van Drakenborch, Johannes van Archum, Otto van Tyela, Gerlach van der Donck, mr Jacob de architect en Johannes Vlyeger bijeen kwamen om, onder het nuttigen van een maaltijd, met de steenhouwer, Johannes Ruger, te praten over bepaalde steensoorten voor de bouw van de kerk. Blijkbaar was deze beslissing zo belangrijk, dat de fabriekmeester, Dirk Uuterweer, zich daarin liet bijstaan door een aantal kanunniken, die zelf ook fabriekmeester geweest waren - Ernest van Steenre, Evert, Johannes van Drakenborch en Gerlach van der Donck komen als zodanig in de rekeningen van de domfabriek voor - de overigen zullen zich ook wel bijzonder voor de dombouw geïnteresseerd hebben 203).

Aparte vermelding verdient nog Everts optreden in processies; door al zijn bestuurlijke, zakelijke en juridische activiteiten zouden we bijna vergeten dat hij een geestelijke was. Drie keer vinden we een dergelijke vermelding 204), alle drie van grote processies, waarbij de belangrijkste relikwieën van de dom door de kanunniken in optocht door de stad werden gedragen en waarbij door de bisschop aan de gelovigen de aflaat werd verleend 205). Evert had bij die gelegenheden de eer om samen met een paar andere kanunniken het hoofd van St Andries rond te dragen 206). Twee keer, in 1451 en 1452, vond de processie plaats op de dag na St Marie Magdalena, de dag waarop de dom gewijd werd 207). Deze rol in die processies vertoont enige overeenkomst met een van Everts meest opmerkelijke activiteiten, namelijk met zijn optreden als questierder. Questierders waren geestelijken die, uitgerust met relieken van verschillende heiligen, door het diocees trokken, de aan de verering van die relieken verbonden aflaten verkondigen en de gelden, nodig voor het verkrijgen van die aflaten, verzamelden 208).

De inkomsten die afkomstig waren van de questierders waren van onschatbare waarde voor de dombouw; de organisatie van de questen lag namelijk in handen van de fabriekmeesters van de dom 209). Opmerkelijk is dat van de questen die door het domkapittel werden geëxploiteerd er slechts drie voorzien waren van relieken afkomstig uit de dom, namelijk die van St Ewout, St Quirijn en St Maarten; de meeste overige waren afkomstig uit plaatsen buiten het Utrechtse diocees, b.v. die van St Antonius uit het Vlaamse Belle; de St Cornelius-queste uit Cornelimünster bij Aken; die van St Hubertus uit St Hu-

201) Jappe Alberts, *Bouwgesch. dom*, 202.

202) *ibidem*, 269.

203) Tenhaeff, *Bouwgesch. dom*, 445-446.

204) RAU, dom, nr 15¹, f° 58, f° 78v, en f° 159.

205) A. Eekhof, *De questierders van den aflaat in de Noordelijke Nederlanden*, 's-Gravenhage 1909, 16.

206) Over dit relikwie zie: H. van Heussen, *Kerkelijke historie en outheden der Zeven Vereenigde Provinciën*, dl. II, Leiden 1726, 26.

207) Eekhof, *Questierders*, 16; v. Heussen, *Kerkel. hist. en outh.*, 27-28.

208) Nolet, Boeren, *Kerkel. instellingen*, 287; v. Heussen, *Kerkel. hist. en outh.*, 28.

209) Eekhof, *Questierders*, 24; P. Noordeloos, Antoniana, 31, in: *Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland*, I (1959), 27-107.

bert in de Ardennen. Van die buitenlandse questen was het domkapittel de huurder en verpachtte het verzamelen van de opbrengsten zelf weer, of het domkapittel eiste een vergoeding voor het uitoefenen van de queste in het Utrechtse diocees 210). Voor de uitoefening van een queste was in de eerste plaats de toestemming nodig van de landsheer, waarvoor het domkapittel zorg droeg, welke toestemming tegelijkertijd de bescherming van de landsheer garandeerde 211). Daarnaast was toestemming om de quest uit te oefenen nodig van de bisschop en het domkapittel, wat neerkwam op toestemming van het kapittel en in het bijzonder van de fabrieksmeesters 212).

Evert is in 1461 actief geweest met betrekking tot de queste van St Hubertus. Tot 1444 had het Hubertus-klooster zelf de queste verzorgd, maar in het genoemde jaar verhuurde de abt de queste aan het domkapittel, daartoe gebracht door de verre afstand, de onbetrouwbaarheid der wegen en de vele oorlogen. In 1461, toen de tweede pachttermijn was verlopen, moest weer een overeenkomst met het klooster gesloten worden over een nieuwe pachttermijn. Evert trad op als vertegenwoordiger van het domkapittel bij deze onderhandelingen, begin november 1461. Hij bracht het er niet slecht vanaf: de termijn werd vastgesteld op 25 jaar 213) tegen een jaarlijkse pacht van 50 Rijnse guldens. Bovendien wist hij extra relieken te verkrijgen en de abt gaf het domkapittel het recht de insignes uit te reiken van St Hubertus - er bestond een broederschap van St Hubertus; de questierders konden nu nieuwe leden daarin opnemen en hen insignes uitreiken 214). In het kader van dezelfde onderhandelingen was Evert samen met mr Peter Hasert naar Antwerpen gezonden. Wanneer precies en met welke bedoeling is niet bekend 215).

In de tachtiger jaren was Evert nog direkter bij één van de questen betrokken: van 1482/83 tot 1490/91 was hij zelf namelijk de pachter van de queste van St Cornelius 216). Deze queste was afkomstig van de abdij Cornelimünster, gelegen aan de Inde, een riviertje in de buurt van Aken. St Cornelius was bekend vanwege zijn hulp aan de lijders aan vallende ziekte. De questierder moest de relieken van de heilige ronddragen en geld inzamelen voor de zieken die in het hospitaal van de abdij werden verpleegd. Allen die hun gaven voor deze abdij offerden, kregen aandeel in de missen, vasten, enz. die in de abdij werden gedaan 217). In de rekeningen van de domfabriek 218) zijn posten te vinden waaruit blijkt, dat Evert zijn pacht aan de domfabriek heeft betaald. Over

210) Tenhaeff, *Bouwgesch. dom*, XXVII.

211) Noordeloos, *Antoniana*, 29 en 31; Eekhof, *Questierders*, 25-26; in 1440 kreeg het domkapittel van Philips van Bourgondië toestemming om de queste in Holland en Zeeland uit te oefenen; in 1462 heeft hij die toestemming bevestigd; in 1469 is het privilege dor Karel bekrachtigd en in 1510 door Maximiliaan.

212) Noordeloos, *Antoniana*, 29-31.

213) De eerste termijn was 9 jaar; de tweede 6 jaar.

214) Eekhof, *Questierders*, 44-47, 86-87 en bijlage nr 56, LX.

215) Tenhaeff, *Bouwgesch. dom*, 362; misschien een opening van de onderhandelingen; de rekening liep van 1-3-1461 tot 1-3-1462.

216) Jappe Alberts, *Bouwgesch. dom*, 777.

217) Eekhof, *Questierders*, 66-67.

218) Jappe Alberts, *Bouwgesch. dom*, 95, 113, 140-141, 211 en 214; zie voor de onuitgegeven posten RAU, dom, nr 651-4 en 651-5.

de jaren 1485/86 en 1489/90 kreeg hij evenals een aantal andere questierders een korting op de pachtsom vanwege de onlusten in Vlaanderen, waarvan de Vier Ambachten, die onder het bisdom Utrecht vielen, te lijden hadden. Opvallend is dat de questierder van St Cornelius steeds verreweg de hoogste pachtsom moest afdragen, waaruit blijkt dat deze queste het meeste opleverde 219).

Bij zijn tocht door het diocees hield de questierder 220) waarschijnlijk een vaste route aan, zodat elk jaar ongeveer op dezelfde tijd bepaalde parochies werden bezocht. Zijn komst werd ruim van tevoren aan de plaatselijke geestelijkheid aangekondigd, die verplicht was hem in de uitoefening van zijn queste bij te staan, b.v. door de parochianen aan te sporen gul te geven. De questierders echter stuitten nog al eens op verzet bij de pastoors, die soms voorwaarden verbonden aan hun medewerking. Dikwijls hebben de questierders over de tegenwerking van de plaatselijke geestelijkheid geklaagd; het domkapittel had het recht allen die zich tegen het werk van de questierders verzetten voor de officiaal te dagen, die ze kon straffen d.m.v. excommunicatie, interdict of een boete 221).

Over de inkomsten van de questierder is weinig bekend. Natuurlijk kreeg hij een volledige vergoeding voor reis- en verblijfkosten, die werden bestreden uit de opbrengst van de queste, en waarschijnlijk een soort weekloon. Maar hoeveel er verder aan zijn strijkstok bleef hangen is niet meer na te gaan 222). Volgens Eekhof 223) zijn de inkomsten vrij aanzienlijk geweest; hij vermeldt dat door deze „geestelijke zielehandel” in de bloeitijd van de questen - ook de tijd waarin Evert als zodanig optrad - hele families rijk zijn geworden.

Particuliere bezigheden.

In het eerste hoofdstuk hebben wij aandacht besteed aan Everts afkomst, zijn familie, in vaderlijke lijn, maar zijn naaste familie, namelijk zijn kinderen, hebben wij daar onbehandeld gelaten. Zoals zoveel geestelijken op het eind van de middeleeuwen concubines bezaten en kinderen verwekten, zo heeft ook Evert tenminste drie kinderen gehad, twee zoons en een dochter, waarvan we een zoon, Hendrik, al zijn tegengekomen als pastoor van Assemansbroek op Zuid-Beveland en kanunnik van St Marie. Van die kinderen weten we niet zoveel; ze worden slechts een paar maal vermeld, behalve Hendrik, die als kanunnik en later als deken natuurlijk zijn sporen heeft achtergelaten in het archief van het kapittel van St Marie.

Waarschijnlijk was Hubrecht de oudste zoon van Evert. Hij wordt in een akte van belening van 4 maart 1466 vermeld en moet dan al een jaar of twintig zijn 224). Op die dag werd Evert door Melis uyten Enge, knaap, beleend met

219) Jappe Alberts, *Bouwgesch. dom*, 777-779.

220) Het staat niet vast of Evert zelf door het diocees rondtrok, of dat hij dat overliet aan helpers. Het aanstellen van assistenten was toegestaan; Eekhof, *Questierders*, bijlagen 22 en 23, XXVIII-XXX.

221) Noordeloos, *Antoniana*, 39-42; Eekhof, *Questierders*, 90-91.

222) F. Pijper, Waar bleef de winst van den aflaathandel? in: *Nederlandsch archief voor kerkgeschiedenis*, nieuwe serie, 3 (1905), 1-10.

223) *Questierders*, 100.

een hoeve in het gerecht van Darthuizen. Bij die gelegenheid trad Hubrecht op om voor zijn vader hulde en ede te doen; vandaar ook zijn leeftijd, want een minderjarige kon zoiets niet doen 225). Er wordt bij vermeld dat zijn moeder Oedeke Jan Janssoen dochter was. Hieruit valt te concluderen dat Evert omstreeks 1445 een intieme relatie met Oedeke moet hebben gehad. Welke vorm deze verhouding heeft gehad, of ze in concubinaat leefden of niet, is niet meer na te gaan. In ieder geval is Oedeke niet de enige vrouw in Everts leven geweest, hetgeen blijkt uit het feit dat zijn tweede zoon Hendrik een andere moeder had, namelijk Willem Jan Willemsz. dochter 226). Van Hendrik weten we dat hij in 1484 kanunnik werd, hetgeen betekent dat hij toen minstens 20 jaar was, de normale leeftijd om te emanciperen 227). Hij wordt echter al op 15 oktober 1461 vermeld 228). Hij stierf in 1531 als deken van St Marie 229).

Over Everts dochter Tijman worden we het slechtst geïnformeerd. We weten eigenlijk alleen dat ze twee keer is getrouwd. In de akte van huwelijksvoorwaarden, opgemaakt op 3 mei 1475 ter gelegenheid van haar huwelijk met Johan Pijl Reynersz., wordt gememoreerd dat ze toen al weduwe was van Lodewijk de Waal. Evert begiftigde haar met een behoorlijke bruidsschat, wel met de voorwaarde dat wanneer Tijman zou overlijden zonder wettige erfgenamen na te laten, haar bezittingen zouden terugvallen aan Evert 230). Twee jaar tevoren had Evert zijn dochter, die toen nog gehuwd was met Lodewijk de Waal, begiftigd met zes morgen land in Schalkwijk 231). De moeder van Tijman vinden we in de bronnen niet als zodanig vermeld. Met een redelijke mate van waarschijnlijkheid kunnen we haar wel identificeren. Tijman wordt in een inventaris van het kapittel van St Marie van november 1525 vermeld als „jonkvrouwe Tijman, de zuster van mr Hendrik Zoudenbalch, onze deken” 232), waaruit het vermoeden kan rijzen dat ze dezelfde moeder had als Hendrik, namelijk Willem Jan Willemsz. dochter. De laatste, Willempje, trad op 12 maart 1463 in het huwelijk met Jan Arnts Janssoenz., de tripmaker, waarbij Evert haar voorzag van een bruidsschat van 200 gulden 233). Van Jan Arnts kreeg Willempje minstens één kind, en wel een zoon, Jan genaamd, die we kennen doordat Hendrik, de deken van St Marie en halfbroer van Jan jr., hem in zijn testament bedacht 234). Dit feit werpt misschien enig licht op de huiselijke omstandigheden waaronder althans twee van Everts kinderen zijn grootgebracht. Dat Hendrik iets aan zijn halfbroer Jan vermaakt, houdt in dat hij hem goed gekend moet hebben, waaruit we waarschijnlijk kunnen concluderen dat hij in het gezin van Willempje en Jan Arnts is opgegroeid. En misschien kunnen we ook Tijman, Everts dochter, in dit gezin plaatsen.

224) RAU, fam. arch. Zoudenbalch, nr 68, f° 61.

225) Vermast, *Focaristen*, 321-322.

226) RAU, fam. arch. Zoudenbalch, nr 68, f° 81v.

227) Nolet, Boeren, Kerkel. instellingen, 189.

228) RAU, fam. arch. Zoudenbalch, ibidem.

229) Geneal. aantek. v. Corn. Booth, f° 474.

230) RAU, fam. arch. Zoudenbalch, nr 4.

231) RAU, Oudmunster, nr 1281.

232) G. Brom. Middeleeuwsche kerksieraden, 288, in: *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht*, 26 (1900) 233-322.

233) RAU, fam. arch. Zoudenbalch, nr 68, f° 54v. en 56.

234) Geneal. aantek. v. Corn. Booth, f° 474.

Behalve zijn dochter Tijman en haar moeder Willempje heeft Evert ook zijn zonen financieel gesteund. Op beider naam kocht hij lijfrenten van de stad Utrecht. In 1458 een lijfrente van 100 pond jaarlijks op naam van Hubrecht 235) en in 1461 en 1462 twee lijfrenten van respectievelijk 26 en 25 pond jaarlijks op naam van Hendrik 236). Hubrecht zou als hij twintig jaar werd de rente zelf kunnen opnemen; tot die tijd zou Evert heffer zijn. Hendrik kon pas zelf over zijn renten beschikken na de dood van zijn vader.

De methode van geldbelegging in de vorm van lijfrenten heeft Evert niet alleen toegepast op naam van zijn zonen, maar tevens op naam van zijn broer, zijn zusters, en van twee nichten, steeds met de bepaling dat Evert tot zijn dood de heffer van de rente zou zijn 237).

Een van die nichten, Hadewich Franckendochter van IJselstein, trad in 1472 in het huwelijk met Adriaan Freyse van Kuinre 238). Evert en zijn broer Gerrit verzorgden daarbij Hadewichs bruidsschat, wat valt op te maken uit een akte van 30 mei 1474, waarin Adriaan bevestigde dat Gerrit en Evert hun beloften, gedaan ter gelegenheid van dat huwelijk, volledig waren nagekomen 239). Evert b.v. droeg op 22 januari 1473 een erfrente van vierentwintig mud rogge jaarlijks uit het landgoed de Luytkenscamp te Rhenen over aan zijn nicht Hadewich; waarschijnlijk was dat een onderdeel van de beloofde bruidsschat 240). Dankzij dat huwelijk is Evert kennelijk in nauwer contact gekomen met Aleid van Kuinre, de moeder van Adriaan, en met Adriaan zelf, want in de daarop volgende jaren hebben de laatsten nog al wat goederen aan Evert verkocht, b.v. op 6 augustus 1473, goederen deel uitmakend van het landgoed Ten Herte in Odijk 241) en op 3 januari 1474 een stuk grond van drie morgen gelegen in de parochie Twello op de Veluwe 242). Bovendien verkocht Aleid van Kuinre op 17 december 1475 al haar goederen die ze in leen hield van de graaf van Holland aan Evert 243). In 1476 kreeg Evert deze goederen in leen van de graaf van Holland; in zijn plaats deed zijn broer Gerrit hulde 244). Het leen bestond uit de hoge en lage heerlijkheid van Urk en Emmeloord en daarnaast nog uit in totaal ca 68 stukken land, verdeeld over een zestal percelen, alle gelegen op Emmeloord 245). Met betrekking tot dit leen kreeg Evert in 1478 van Maximiliaan en Maria van Oostenrijk toestemming om misdadigers van zijn heerlijkheid van Urk en Emmeloord gevangen te zetten in gevangenissen in Holland of West-Friesland, omdat de heerlijkheid zelf

235) RAU, fam. arch. Zoudenbalch, nr 68, f° 80.

236) ibidem, f° 81v. en 82.

237) ibidem, f° 79v., op naam van zijn broer Gerrit; f° 81, op naam van zijn zuster Beatrijs; f° 81, op naam van zijn zuster Steven; f° 80v., op naam van Hadewich Franckendochter van IJselstein, de dochter van Everts zuster Aleid; deze vier allemaal op dezelfde dag, nl. 23 juni 1458; f° 208v., 1482, op naam van Maria, de dochter van zijn broer Gerrit.

238) Matthaeus, *Fundat. eccles.*, 321.

239) RAU, fam. arch. Zoudenbalch, nr 68, f° 167 v.; de akte van huwelijksvoorwaarden is verloren gegaan.

240) ibidem, f° 158v.-159v.

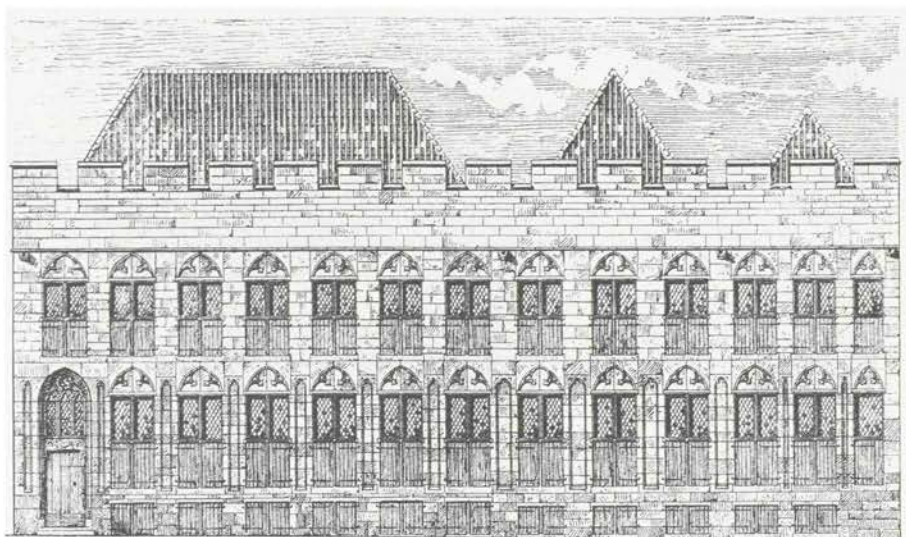
241) ibidem, f° 156v.-157.

242) ibidem, f° 181-181v.; Jhr. W. A. Beelaerts van Blokland, *Stichtsche, Gaasbeeksche en Overijsselsche leenen, gelegen in Gederland*, Arnhem 1907, 117 en 130-131.

243) RAU, fam. arch. Zoudenbalch, nr 150.

244) RAU, hss., voorl. nr 361-IV, f° 124v.-125v., z.d.

245) RAU, fam. arch. Zoudenbalch, nr 150.

Voorgevel van het huis Zoudenbalch in de Donkerstraat. Reconstructie van de voorgevel omstreeks 1670.

(G.A.U., topografische atlas, Donkerstraat 15-19, ca. 1670).

geen gevangenis had, bij welk privilege bisschop David zich aansloot en Evert in 1480 toestond zijn gevangenen over Stichts grondgebied te vervoeren en om zijn onderdanen in het Sticht te arresteren 246). Evert heeft ditzelfde leen op 6 mei 1495 overgedragen aan zijn neef en naamgenoot, Evert Zoudenbalch, een zoon van zijn broer Gerrit. De akte van belening voor Evert, de zoon van Gerrit, dateert van 2 juni 1495 247).

Everts particuliere bezigheden binnen Utrecht op zakelijk gebied hebben voornamelijk bestaan uit het kopen van huizen. Wij zijn over zijn goederenbezit bijzonder goed ingelicht doordat hij zijn administratie zeer punctueel heeft bijgehouden en wel in de vorm van een cartularium, het eerder genoemde goederenregister, waarin hij alle verkoop- en transportakten en de daarbij behorende retro-akten heeft afgeschreven. Voor geestelijke instellingen was dat een gebruikelijke vorm van administratie, maar partikuliere cartularia zijn zeldzaam. De eerste aanzet tot zijn bezit heeft waarschijnlijk bestaan uit een overdracht van zijn vader Hubrecht en zijn moeder Wouter van *alle staende getymmert ende oick mede alle ruerende goets ende onruerende, dat hij [sc. Hubrecht] binnen Utrecht heeft*, op 3 februari 1450 248). Helaas wordt er niet bij vermeld waaruit die goederen bestonden.

Tegen het eind van de vijftiger jaren begon Evert met het aankopen van huizen en eigenlijk is hij er tot zijn dood mee doorgegaan, hoewel zijn grootste activiteit op dit gebied viel in de zestiger jaren, de periode waarin hij voornamelijk huizen in de Donkerstraat aankocht, terwijl een kleinere piek valt waar te nemen in de zeventiger jaren, waarin hij huizen aankocht in hoofdzaak in

246) RAU, Bissch. arch., nr 4, f° 191v.-193.

247) RAU, fam.arch. Zoudenbalch, nr 150.

248) RAU, fam. arch. Zoudenbalch, nr 68, f° 217-217v.

de Mariastraat gelegen. De huizen die hij kocht lagen allemaal in de omgeving van de Buurkerk en wel voornamelijk in de Donkerstraat, gelegen ten zuiden van de Buurkerk; ook een aantal in de Steenweg en de Zadelstraat, respectievelijk ten westen en ten oosten van die kerk; en nog een aantal in de Mariastraat, die ten zuiden van de Donkerstraat gelegen is en daaraan parallel loopt. Het gros van zijn huizen is, voor zover mogelijk, aan te wijzen in twee blokken, beide gelegen ten zuiden van de Buurkerk. Slechts eenmaal liet hij zijn aandacht afdwalen. In 1469 kocht hij op 16 november een huis in de Boterstraat (de straat ligt ten oosten van de Zadelstraat en loopt eraan parallel), geheten het *Lombairden huys* 249). Maar 3 ½ jaar later, op 22 januari 1473, verkocht hij het alweer 250).

Merkwaardig is vooral een van Everts activiteiten in de Donkerstraat. Op 20 maart 1459 kocht hij een huis, gelegen aan het Buurkerkhof naast de school 251). Datzelfde huis liet hij afbreken om een straat te maken van de Donkerstraat naar het Buurkerkhof, de zogenaamde Zoudenbalchsteeg 252). Daarvoor had hij toestemming nodig van de stad, want volgens een voorschrift van 1382 moest elke straat minstens 18 voet breed zijn en Everts straatje zou smaller worden 253). Die toestemming werd hem verleend en bovendien bepaalde de stad dat in de huizen gelegen aan dat straatje geen ramen gemaakt mochten worden beneden een hoogte van 8 voet, en dat die huizen hun afvalwater niet in het straatje mochten lozen 254).

In de akte, d.d. 31 januari 1460, betreffende de afbraak van het huis ten behoeve van de Zoudenbalchsteeg, wordt het huis aangeduid als *gelegen aen Buurkerchoff in der Donckerstraet tegen sinen* [Evert] *huse over* 255). In het goederenregister van Evert is nergens een akte te vinden over aankoop door Evert van dit *sinen huse*. Waarschijnlijk is dit huis een van de goederen geweest, die Hubrecht in 1450 aan Evert overdroeg. Alleen met betrekking tot dit huis gebruikte Evert de terminologie *mijn doir*, d.w.z. mijn huisdeur. B.v. in 1468 bij de koop van rechten op een huis in de Donkerstraat, gelegen aan de kant van de Buurkerk 256). In het opschrift boven de desbetreffende akten schreef Evert (of liet hij schrijven): *Overygffte - - - der huysinge ende hofstede gelegen tegen mijn doir over, dair boven mijn huysinge ende beneden mijn straet gelegen zijn*. In het opschrift bij een akte betreffende de koop van een rente uit een huis op de hoek van de Zoudenbalchsteeg staat weer: *18 stuver uut het huys tegen onse doir over* 257). Ook gebruikte Evert wel de term *tegen mijnen huys over* 258) in diezelfde betekenis. Daarbij maakte hij onderscheid tussen de termen *huys* en *husinge*, b.v. in het opschrift boven een akte van 1467, betreffende de koop van de helft van een huis, waarin hij schreef: *Een stattbrieff van der husinge te*

249) *ibidem*, f° 133v.-134.

250) *ibidem*, f° 153.

251) *ibidem*, f° 52v.-53.

252) *ibidem*, f° 53v.

253) Burman, *Utr. jaarb.*, dl. II, 394-395 en dl. I, 113, n. 1.

254) RAU, *fam. arch. Zoudenbalch*, nr 68, f° 216v.

255) *ibidem*, f° 53v.

256) *ibidem*, f° 109-110.

257) *ibidem*, f° 42v.

258) *ibidem*, f° 135-135v.

van het Buurkerkhof; van drie huizen is niet aangegeven aan welke kant van de straat ze lagen 262). Van de vijf *cameren* waren er vier gelegen aan de oostzijde 263) en van één is niet bekend aan welke kant van de Donkerstraat die lag 264). In de Zadelstraat heeft Evert twee huizen naast elkaar gekocht, gelegen op de hoek van de Donkerstraat aan de kant van het Buurkerkhof 265). Op de Steenweg heeft hij een huis gekocht, gelegen op de hoek van de Donkerstraat tegenover het Buurkerkhof 266), en een huis met een poort op de Mariastraat 267), dus beide in hetzelfde blok waarin ook zijn woonhuis gelegen was. In de Mariastraat heeft Evert vier huizen gekocht en zeven *cameren*, waarvan drie huizen en alle *cameren* gelegen waren aan de oostzijde van de Mariastraat, dus in het blok huizen waarin Everts woonhuis lag 268); een van de huizen lag aan de overkant van de straat 269). Evert heeft dus in totaal 17 huizen gekocht en een aantal *cameren*, het huis dat hij heeft laten afbreken ten behoeve van de Zoudenbalchsteeg niet meegerekend.

Zijn eigen woonhuis in de Donkerstraat heeft hij in de jaren 1467 en 1468 verbouwd 270). Waarschijnlijk heeft hij een aantal huizen samengetrokken en er één huis van gemaakt. Hetzelfde huis vinden we later in het bezit van de nakomelingen van Everts neef Evert, een zoon van zijn broer Gerrit 271). Dat Evert het huis naliet aan de wettige linie van het geslacht Zoudenbalch en niet aan een van zijn eigen zonen, bevestigt in sterke mate het vermoeden dat het huis al familiebezit was vóórdat Evert het kreeg. Onwettige kinderen konden namelijk alle goederen van hun vader erven, behalve diens aangeërfde goederen 272).

Naast zijn huizenbezit in de stad verwierf Evert ook een aantal huizen en hofsteden in de Weerd bij Utrecht, waar hij zelf ambachtsheer was, te beginnen in 1469, toen hij vijf hofsteden in leen kreeg van de proost van Oudmunster 273). Vervolgens kocht hij in 1482 en 1484 twee huizen, te zamen geheten *dat Brouhuys* 274). Daarnaast bezat hij nog drie *cameren* met een erf, die hij in 1491 in erfpacht gaf aan Gijsbrecht Hendrikz., *die appelcoper* 275). Tenslotte bezat hij in de Weerd nog vier hofsteden, twee aan twee gelegen, die hij in 1490 en in 1502 in erfpacht gaf 276).

Wat Evert met al zijn huizen binnen Utrecht heeft gedaan wordt niet vermeld, maar ongetwijfeld heeft hij ze beschouwd als een geldbelegging en ze verhuurd of verpacht. Dat hij zijn huizen niet heeft verwaarloosd, kunnen we op-

262) *ibidem*, f° 33v., geheten *den Ram*; f° 42 en f° 234.

263) *ibidem*, f° 43v. en f° 225-225v.

264) *ibidem*, f° 225-225v.

265) *ibidem*, f° 99 en f° 225-225v.

266) *ibidem*, f° 1.

267) *ibidem*, f° 218-220v.

268) *ibidem*, de huizen: f° 165v.-166, geheten *den Bellaert*; f° 166-166v.; f° 208, geheten *die Clock*; de *cameren*: f° 110v., f° 165v.-166, f° 166v.-167 en f° 169.

269) *ibidem*, f° 176v.-177.

270) *Geneal. aantek. v.,* Corn. Booth, f° 474.

271) S. Muller Fz., *Oud-Utrechtsche vertellingen*, Utrecht 1904, 60.

272) Vermast, *Focaristen*, 330.

273) RAU, *fam. arch. Zoudenbalch*, nr 68, f° 125v.

274) *ibidem*, f° 212-215.

275) *ibidem*, f° 221-221v.

276) *ibidem*, f° 223 en f° 237.

maken uit de rekeningen van de domfabriek. Daarin komt onder het hoofd *recepta extraordinarie* elk jaar een rekening voor van de domarchitekt, die rekschap moest afleggen van de inkomsten verkregen door de verkoop van restanten van materiaal van de dombouw aan belangstellenden 277). Ook Evert komt regelmatig in deze posten voor in verband met de koop van b.v. kalk, leisteen, Bentheimer steen en straatstenen 278).

Ook buiten de stad heeft Evert zich intensief bezig gehouden met het vergaren van bezittingen, en ook op dit terrein deed hij zijn meeste aankopen in de zestiger en de zeventiger jaren. Een groot verschil met zijn bezittingen in de stad toont zijn bezit erbuiten door de grote verspreiding. In totaal heeft hij meer dan 350 morgen land in bezit gehad, waarvan ruim 190 morgen in eigendom, ruim 130 morgen in leen en de rest in tijns en in pacht. Zijn grondbezit lag verspreid over een twintigtal parochies en dan per parochie meestal nog verdeeld in een aantal stukken. Hij had b.v. in Cothen ruim 32 morgen land verdeeld in vier percelen; twee percelen die samen ruim 12 morgen groot waren in pacht; één perceel van 8 morgen in tijns; en één perceel van 12 morgen in eigendom. Zo ook in Rhenen, waar hij een lot veen (36 roeden) in pacht had, daarnaast een huis en hofstede genaamd *Grotevelt* in eigendom, het huis Prattenburg met toebehorend land dat hij in tijns hield en tenslotte nog 18 roeden veen in eigendom. Slechts eenmaal wist hij de hand te leggen op een grote, aaneengesloten lap grond, en wel in Loenersloot, waar hij in 1481 een hof van 75 morgen van de hertog van Gelre in leen verwierf 279). Maar dit was echt een uitschieter, de eerder gegeven voorbeelden waren zelfs nog niet de ongunstigste 280). Het is duidelijk dat Evert zijn grondbezit heeft verpacht, de gewone manier van exploitatie.

Evert heeft zijn kapitaal niet uitsluitend aangewend voor het verwerven van steeds meer bezittingen; af en toe heeft hij er ook een deel van bestemd voor ideële doeleinden en zijn eigen zieleheil. Zo kocht hij b.v. op 20 september 1477 van Hendrik Maddert, domkanunnik, een erfrente van drie Franse schilden uit een huis binnen de immuniteit van de dom. Hij droeg die erfrente over aan het kapittel voor de onkosten van de sacristie, te maken door het branden van kaarsen, *welcke lichtinge ende waskeersen heer Everairt Zoudenbalch - - - aldair geordineert ende gemaect heeft ther eeren Goeds ende zijnre moeder Marien ende der twaelf apostelen* 281). Op hetzelfde vlak lag Everts stichting van een vicarie in de Buurkerk in Utrecht op het altaar van St Elizabeth van Thüringen, op 24 november 1491 282). Hij begiftigde die vicarie met tien morgen land gelegen in Lopik 283); met een erfrente van twee gouden Rijnse guldens uit de helft van een hofstede in Nigtevecht; en met een erfrente van twee en een half pond uit een niet nader genoemde hofstede. Evert bezat het patroonaatsrecht van de vicarie; na zijn dood zou dat vererven op zijn neef Evert,

277) Jappe Alberts, *Bouwgesch. dom*, XIII.

278) *ibidem*, 143, 402, 459 en 551.

279) J. J. S. Baron Sloet en J. S. van Veen, *Register op de leenaktenboeken van het vorstendom Gelre en graafschap Zutphen. Leenen buiten Gelderland*. Arnhem 1912, nr 20, 33.

280) Zie bijlage II: overzicht van Everts bezit buiten de stad.

281) RAU, fam. arch. Zoudenbalch, nr 68, f° 178v.-179v.

282) Matthaeus, *Fundat. eccles.*, 162.

283) Gekocht op 4 juni 1473, RAU, fam. arch. Zoudenbalch, nr 68, f° 139v.-145; zie bijlage II.

een zoon van zijn broer Gerrit, en na neef Everts dood op diens erfgenamen. De stichter schreef voor dat er drie missen per week gelezen moesten worden en hij benoemde de priester Simon Alardsz. van Hoorn tot vicaris 284). Deze stichting werd op 13 december 1491 door bisschop David bevestigd, evenals Everts benoeming van Simon van Hoorn tot vicaris 285).

Ook de dom heeft Evert rijkelijk begiftigd, wat blijkt uit een inventaris van de dom van het jaar 1504 286). Hij schonk b.v. een zwarte soutane van met gouddraad doorweven brokaat en een zwart fluwelen misgewaad 287). Daarnaast schonk hij vier lange altaarkleden, waarvan er twee bestemd waren voor het hoofdaltaar, alle vier versierd met Everts wapen 288).

Tenslotte schonk hij op 18 december 1500, bij zijn afscheid van het ambt van thesaurier, het kapittel een aantal goederen waarvan de opbrengst bestemd was om, na zijn dood, 16 waskaarsen te laten branden, elke dag gedurende de hoogmis, de vespers en het completorium 289). Tegelijkertijd bestemde hij de opbrengst van 18 Rijnse guldens voor de vicarissen van de dom. Voor de uitdeling ervan zou Gerrit, Everts neef die hem als thesaurier was opgevolgd, zorg dragen 290).

Evert kan, kortom, worden aangemerkt als een zeer vermogend man, en dat waarschijnlijk van huis uit. Het is niet aannemelijk dat zijn prebenden en zijn functies hem zoveel zouden hebben opgeleverd dat hij daarvan zijn huizen en grondbezit zou hebben kunnen bekostigen, hoewel enkele ervan, zoals de proosdijen van Maastricht en West-Friesland, de Corneliusqueste en het collectoraat, ongetwijfeld lucratief waren, evenals de heerlijkheden van de Weerd en van Urk en Emmeloord. Daarnaast zullen zijn al eerder genoemde financiële kwaliteiten hem op privéterrein ook uitstekend van pas gekomen zijn.

Stichting van het St Elizabethsgasthuis.

Een blijvende verdienste van Evert Zoudenbalch was de stichting van het St Elizabethsgasthuis. De akte van fundatie dateert van 13 januari 1491 291). Hierin maakte Evert bekend dat hij ter ere van St Elizabeth van Thüringen uit zijn eigen goederen een gasthuis voor wezen gesticht had, met een kapel erbij, gelegen binnen de stad Utrecht aan het St Katharijneveld (het huidige Vredenburg). Deze stichtingsakte was niet constitutief; het weeshuis was vóór 13 januari 1491 al in gebruik genomen. Dat blijkt ondermeer uit een overdracht, d.d. 21 maart 1489, van drie morgen land gelegen in het gerecht van 't Goy en Houten aan Evert Zoudenbalch ten behoeve van het St Elizabethsgasthuis en van de weeskinderen die daarin waren opgenomen. Bovendien gaf het stadsbestuur van Utrecht op 4 mei 1489 een akte van aanbeveling af, die de bode

284) RAU, fam. arch. Zoudenbalch, nr 68, f° 227v.-228v.

285) *ibidem*, f° 228v.-229.

286) Brom, *Kerksieraden*, 251 e.v.

287) *ibidem*, 254.

288) *ibidem*, 256.

289) RAU, dom nr 1°, sub dato.

290) *ibidem*.

291) Kunst, *Eliz. gasth.*, 53-58; zie ook: RAU, fam. arch. Zoudenbalch, nr 68, f° 229-231 v.

van het weeshuis mocht gebruiken bij het inzamelen van geld. Uit deze akte blijkt dat er toen al meer dan 30 wezen in het weeshuis waren opgenomen.

De stichting van een weeshuis ging natuurlijk niet zonder meer; Evert had daarbij met allerlei instanties rekening te houden, namelijk met het stadsbestuur, met de bisschop, en niet te vergeten met de pastoors van de parochie waarbinnen het weeshuis gelegen was. Het weeshuis viel binnen de parochie van de Buurkerk en een van de oudste akten met betrekking tot het weeshuis is de akte, d.d. 11 december 1488, waarin de pastoors van de Buurkerk het weeshuis een aantal privileges verleenden; niet toevallig, gezien de ervaring die Evert in dit soort kwesties reeds had opgedaan. Evenmin toevallig is natuurlijk de stichting van de vicarie op het altaar van St Elizabeth in de Buurkerk. De privileges werden in een overeenkomst van 17 juni 1495 nog eens uitgebreid. De belangrijkste voorrechten waren de volgende: het weeshuis mocht een kapel hebben met drie altaren; een begraafplaats binnen de parochie, waar ook niet-bewoners van het weeshuis, tegen vergoeding aan de pastoors, begraven mochten worden; in het gasthuis en de kapel mochten aalmoezen van de gelovigen ingezameld worden; er mochten missen opgedragen worden, echter met ongunstige aanvangstijden; de kapel mocht relieken hebben en een klok luiden. Al deze rechten betekenden natuurlijk een inkomstenderving voor de pastoors; daarom werd met hen een overeenkomst betreffende een schadevergoeding getroffen. Naast de overeenkomst met de pastoors van de Buurkerk had Evert toestemming van de bisschop nodig voor zijn stichting. De akte van confirmatie van bisschop David dateert van 26 januari 1492 (292). Hierin bepaalde de bisschop *dat alle die goeden dien denselven ellendighen wesekynderen ofte gasthuyse bij heer Evert voirseyt ofte iemant anders nu gegeven zijn ofte namaels gegeven sullen werden off dairae gheworden, als geestelicke ende ghemortificierde goede staen sullen onder die beschermenisse des geestelijken rechts*. Dit hield in dat het weeshuis een *locus religiosus* zou worden, dat het onder geestelijk gezag en jurisdictie zou staan en dat de bezittingen van het gasthuis als kerkelijke goederen zouden worden aangemerkt. De voorrechten daarvan waren o.a. asielrecht en belastingimmuniteit (293). Voor het in de dode hand brengen van goederen was toestemming vereist van het stadsbestuur. Het stadsbestuur had namelijk in 1425 het besluit genomen dat geestelijke huizen en gasthuizen niet zonder haar toestemming mochten worden opgericht. De akte van toestemming van het stadsbestuur voor het weeshuis dateert van 19 januari 1489. In die akte werd uiteengezet dat de pastoors van de Buurkerk en de bisschop hun toestemming voor de stichting reeds gegeven hadden. Daarna bepaalde het stadsbestuur dat men het gasthuis *zel moegen wijen, consecreren ende geestelic maeken*. Bovendien zegde het stadsbestuur het weeshuis *in allen redelijken saeken behulpe ende beschermen nae onsen besten vermoegen* toe (294). Hiermee is de stichting van het weeshuis in feite rond. Alle instanties wier toestemming voor de stichting onmisbaar was, heb-

292) Kunst, *Eliz. gasth.*, 36-37; zie ook: RAU, fam. arch. Zoudenbalch, nr 68, f° 231v.-232.

293) Kunst, *Eliz. gasth.*, 43, geeft wel een zeer merkwaardige uitleg van goederen in de dode hand: „Zijn wil bepaalde nog na zijn dood de bestemming van de goederen, zijn dode hand strekte zich er als het ware over uit”.

294) Kunst, *Eliz. gasth.*, 49.

ben hun fiat aan de stichting gegeven 295). Uit het bovenstaande blijkt ook dat het weeshuis ongeveer tegelijkertijd in gebruik is genomen. Waarom pas op 13 januari 1491 de akte van fundatie is opgemaakt, is niet meer na te gaan, terwijl het zeer onwaarschijnlijk is dat een oudere stichtingsakte bestaan zou hebben. De besprekingen over het weeshuis, b.v. met de bisschop, die toen nog geen schriftelijke neerslag hadden gekregen, waren duidelijk bindend genoeg geweest om het weeshuis van start te doen gaan.

Everts stichting zou nauwelijks het vermelden waard zijn geweest - het was een vrij algemeen verschijnsel dat hoge geestelijken op het eind van hun leven vrome stichtingen in het leven riepen - ware het niet dat dit de stichting van een weeshuis betrof. Hiermee was hij zijn tijd ver vooruit. Kunst vermeldt een weeshuis in Antwerpen in de 15de eeuw 296); in de grote steden in de Noordelijke Nederlanden werden pas in de 16de eeuw weeshuizen gesticht. Wezen werden sedert de vroege middeleeuwen meest in gezinsverband opgevoed. Daarbuiten werden ze ook wel opgenomen in kloosters, of genoten ze, sinds de 12de eeuw, de bedeling van de tafels van de Heilige Geest. Aparte tehuizen voor hun bestonden er echter niet. Er zijn natuurlijk wel redenen aan te wijzen waardoor Evert op het idee van een weeshuis gebracht is. De jarenlange oorlog had Utrecht een groot verlies aan burgers opgeleverd. Bovendien waren in de stad op het eind van de 15de eeuw een groot aantal burgers ten offer gevallen aan de pest. Daardoor zullen er voldoende wezen in Utrecht geweest zijn om de stichting van een weeshuis te rechtvaardigen. Het weeshuis was speciaal bedoeld voor de arme wezen: *alle ellendighe weeskynderen* in Everts terminologie 297). Dat lag voor de hand, want voor gegoede wezen toonden familieleden altijd nog wel belangstelling vanwege het vermogen dat hen toebehoorde. Bovendien bepaalde de stichtingsakte dat alles wat de wezen inbrachten het eigendom van het weeshuis werd, en dat in geval van een erfenis voor een van de wezen, eenderde deel daarvan aan het weeshuis moest worden afgestaan. Reden genoeg om gegoede wezen buiten het weeshuis te houden.

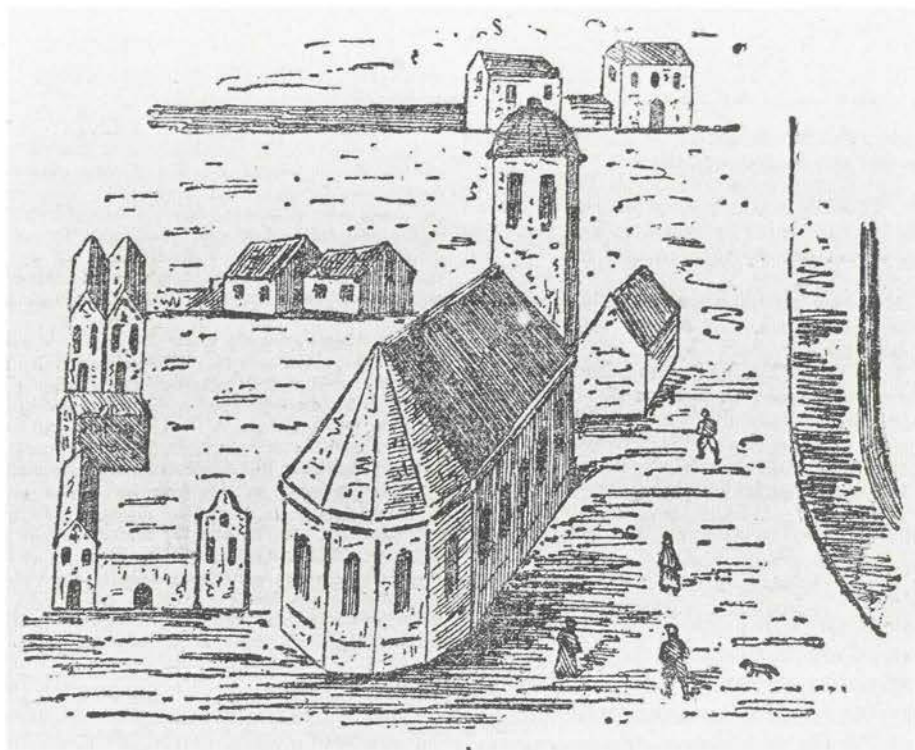
Het aantal wezen zou worden bepaald door de vermogenstoestand van het weeshuis: zoveel wezen als daarvan konden worden onderhouden, konden worden opgenomen. De wezen zelf moesten meehelpen in het voorzien van de middelen tot onderhoud, ze hadden namelijk de plicht, de jongens althans, om dagelijks door de stad te gaan *om haar broot ende aelmissen the bidden*, echter ook wanneer de vermogentoestand van het weeshuis dat niet direkt noodzakelijk maakte 298). Waren de wezen *tot verstant* gekomen, dan zouden ze naar school gestuurd worden of moesten ze een ambacht gaan leren; de meisjes zouden in betrekking gaan bij goede lieden of ook een handwerk leren. Waren de wezen in staat om op eigen benen te staan en de kost te verdienen, dan werden ze uit het weeshuis ontslagen, waarbij ze de plicht hadden om tot

295) In 1497 kreeg Evert nog de goedkeuring van paus Alexander IV voor zijn stichting, Kunst. *Eliz. gasth.*, 50-51.

296) *ibidem.*, 38.

297) *ibidem.*, 53.

298) *ibidem.*

Gezicht op de kapel van het Elizabethsgasthuis uit het noord-oosten.
(G.A.U., topografische atlas, cat. nr Zf. 7. 3.)

in lengte van dagen de stichter en de bestuurders van het weeshuis in hun gebeden te herdenken en het weeshuis zelf zoveel mogelijk te begunstigen.

Het vermogen van het weeshuis ontstond door de gift van Evert gememoreerd in de stichtingsakte. Hij omschreef het als volgt: *soe gheve ende bewijse ick den-selven gasthuyse, behalven meer ander huysen, erven ende renthen, tot behoef des gasthuys voirseyt bij mij gegeven, alsoe dat vorder blijkt in den brieven der medegaven daeroff wesende, noch alle die huysen, aen datselve gasthuys leggende in 't viercant tusschen den Steenwech oostwert, die Meenstege zuytwert, die strate die langes sinte Katherijnen muer staet westwert, ende sunte Katherijnen velt voirseyt noortwert* 299). De oorkonden betreffende de dotatie zijn helaas niet meer voorhanden. Evert is voornamelijk in de jaren 1488-1491 bezig geweest met het aankopen van huizen ten gunste van het weeshuis. Daarnaast werd het weeshuis het doelwit van alle mogelijke particuliere schenkingen van roerend en onroerend goed binnen en buiten de stad. Ook de bisschop begunstigde het weeshuis in de vorm van een bedebrief in 1489, en in 1493 spoorde hij de gelovigen in zijn bisdom aan de collectanten ten bate van het weeshuis te steunen en deed daarbij de toezegging van een aflaat van 40 dagen 300).

299) *ibidem*, 54.

300) *ibidem*, 67; zie ook RAU, bissch. arch. nr 4, f° 295-296v.

Het bestuur van het weeshuis hield Evert in eigen hand; voor de tijd na zijn dood wees hij drie bestuurders aan, namelijk de domdeken, de schepen-burgemeester van Utrecht en zijn naaste oudste erfgenaam. De domdeken en de schepen-burgemeester koos hij ongetwijfeld vanwege hun invloedrijke posities. De domdeken had na de bisschop de grootste invloed op kerkelijke zaken; de schepen-burgemeester was lid van de schepenbank, die vaak optrad in kwesties over erfrecht, verdeling van erfenissen en in de voluntaire jurisdictie, waardoor het weeshuis er gemakkelijk mee in aanraking kon komen. De eerste erfgenaam van Evert die hem in het bestuur van het weeshuis opvolgde, was zijn eerder genoemde neef Gerrit, die hem ook als domthesausier was opgevolgd. De bestuurders moesten voor de verzorging van de wezen een nette vrouw in dienst nemen. Daarnaast moesten ze een *procuratoer*, een rentmeester, in dienst nemen, die elk jaar rekening moest afleggen aan het bestuur 301).

Verder bepaalde Evert dat de drie bestuurders gedurende de eerste twintig jaar na zijn dood, als *een wijnich tijtlicx loons* jaarlijks een gouden Engelse nobel en *eene take goets wijns* zouden ontvangen. Na die eerste twintig jaar zou het bedrag verhoogd worden tot twee gouden Engelse nobel, alles onder de voorwaarde *dattet daeraff mach* 302). Over de eerste veertig jaar van het bestaan van het weeshuis zijn echter geen rekeningen bewaard, en ook daarna wordt niet duidelijk of de bestuurders hun beloning inderdaad gekregen hebben.

Evert bepaalde tenslotte uitdrukkelijk dat de bestemming van de goederen van het weeshuis nooit veranderd mocht worden. Mocht het geval zich toch voordoen dat goederen van het weeshuis werden misbruikt, dan gaf Evert zijn erfgenamen opdracht om zorg te dragen dat die goederen weer ten nutte van het weeshuis gebruikt zouden worden. In geval van nalatigheid van zijn erfgenamen gaf Evert de fabriekmeesters van de dom de macht om op eigen initiatief die goederen aan te wenden ten nutte van de domfabriek 303).

Aan de stichting van het Elizabethsgasthuis heeft Evert zijn grote bekendheid, ook in later tijden, te danken. Telkens wanneer het weeshuis genoemd wordt, wordt tevens de stichter gememoreerd 304). Evert heeft zich ook tot zijn dood voor het weeshuis ingespannen 305). Hij stierf in de nacht van 28 op 29 maart 1503 306), in de leeftijd van 78 of 79 jaar.

In de rekeningen van de domfabriek zijn nog twee schenkingen van Evert te vinden, uitbetaald door zijn executeurs testamentair 307). De ene schenking in het jaar 1505/06, van 24 schilden, waarvan de kleine kamer er elk jaar één zou ontvangen voor het houden van een memoriedienst op Everts sterf-

301) Kunst, *Eliz. gasth.*, 56.

302) *ibidem*.

303) *ibidem*, 56-58

304) B.v. Joannes de Beka et Wilh. Heda, *De episcopis Ultrajectinis, recogn. et notis histor. ill. ab Arn. Buchelio*, Utrecht 1643, 303; Matthaeus, *Fundat. eccles.*, 315-320 en 335-336; *Beknopte beschr. v. Utrecht.*, 45.

305) Kunst, *Eliz. gasth.*, 28.

306) Vermast, *Focaristen*, 334, nr 7.

307) Al in 1491 had Evert zijn neven Gerrit en Evert Zoudenbalch, zonen van zijn broer Gerrit, als *executores testamenti sui* aangesteld: RAU, dom, nr 1⁹, f° 84.

dag 308). De tweede schenking in het jaar 1506/07, van 62 gulden, waarvan er elk jaar twee verdeeld moesten worden onder degenen die de mis opdroegen in de dom 309).

Everts stoffelijk overschot werd bijgezet in de kapel van zijn eigen Elizabeths-gasthuis. Dit blijkt indirect uit het testament van zijn al meer genoemde neef Gerrit, dezelfde die hem als domthesausier en als bestuurder van het weeshuis opvolgde 310). Gerrit verklaarde in zijn testament, d.d. 4 november 1524, dat hij begraven wenste te worden *in die capel van synte Elizabethen Weeshuys, bij mijnen lieven oem, heer Evert Zoudenbalch, saliger gedachten, in zijn grafstede 311).*

Evert Zoudenbalch was een typische vertegenwoordiger van de hoge geestelijkheid van zijn tijd. In zijn streven naar ambten en functies en in het vergaen van wereldlijke rijkdom zal hij voor niemand ondergedaan hebben, hoewel zijn rijkdom ongetwijfeld groter geweest moet zijn dan die van de gemiddelde Utrechtse kanunnik. Ook zijn uitingen van vroomheid, zijn schenkingen en zijn stichtingen passen geheel in dit kader, evenals zijn privé-leven.

Wanneer we de resultaten van dit onderzoek vergelijken met de beschouwingen die Muller 312) gewijd heeft aan het leven, dat de Utrechtse kanunniken in het begin van de 13de eeuw leidden, dan valt onmiddellijk het verschil tussen zijn conclusies en de onze in het oog. Muller stelt dat de kanunniken, behalve het nakomen van hun geestelijke verplichtingen, volstrekt niets te doen hadden. De biografie van Evert Zoudenbalch stelt ons echter een totaal afwijkend beeld voor ogen. Wat we te zien krijgen is een aaneenschakeling van de meest uiteenlopende functies op totaal verschillende terreinen, vrijwel vanaf het moment van zijn intrede in het kapittel tot bijna aan zijn dood toe.

In de eerste plaats is Evert actief geweest op het gebied van het beheer van het uitgebreide goederenbezit van het kapittel. Muller wekt de indruk dat de administratie daarvan als het ware vanzelf gebeurde. Dat een middeleeuws kapittel economisch gezien een immens bedrijf was en een doeltreffende leiding en bedrijfsvoering vereiste, die slechts gewaarborgd werd door de volle inzet van de directie, in casu de kanunniken, schijnt hij over het hoofd te zien. In de tweede plaats was Evert werkzaam op het terrein van de bouw van de dom, een gigantische onderneming, waarvan de planning, organisatie en financiering door de kanunniken moest worden geëffectueerd. Ook hier is een parallel te trekken met de door Muller behandelde periode, althans voor wat de tweede helft van de 13de eeuw betreft, toen men eveneens druk bezig was met kerkbouw. Dat ook toen de voorbereiding en financiering de kanunniken handen vol werk gegeven moet hebben, lijkt geen twijfel.

Verder heeft Evert zijn gaven benut op juridisch gebied in zijn functie van officiaal van de aartsdiaken, een werkterrein dat in de 13de eeuw eveneens arbeidskrachten opeiste en waarvoor men ook toen kanunniken inschakelde.

308) Jappe Alberts, *Bouwgesch. dom*, 672.

309) *ibidem*, 714.

310) Van Evert zelf is geen testament overgeleverd.

311) RAU, dom, nr 295.

312) S. Muller Fz., Een huishouden zonder geld, in: *Schetsen uit de Middeleeuwen*, nieuwe bundel, Amsterdam 1914, 1-41, in het bijzonder 31 e.v.

Hetzelfde geldt voor Everts functies van *collector* van de *camera apostolica* en *nuntius apostolicus*. Het uitvoeren van pauselijke bevelen droeg men in de 15de zowel als in de 13de eeuw meestal op aan kanunniken, omdat ze over de daarvoor benodigde kennis en ervaring beschikten.

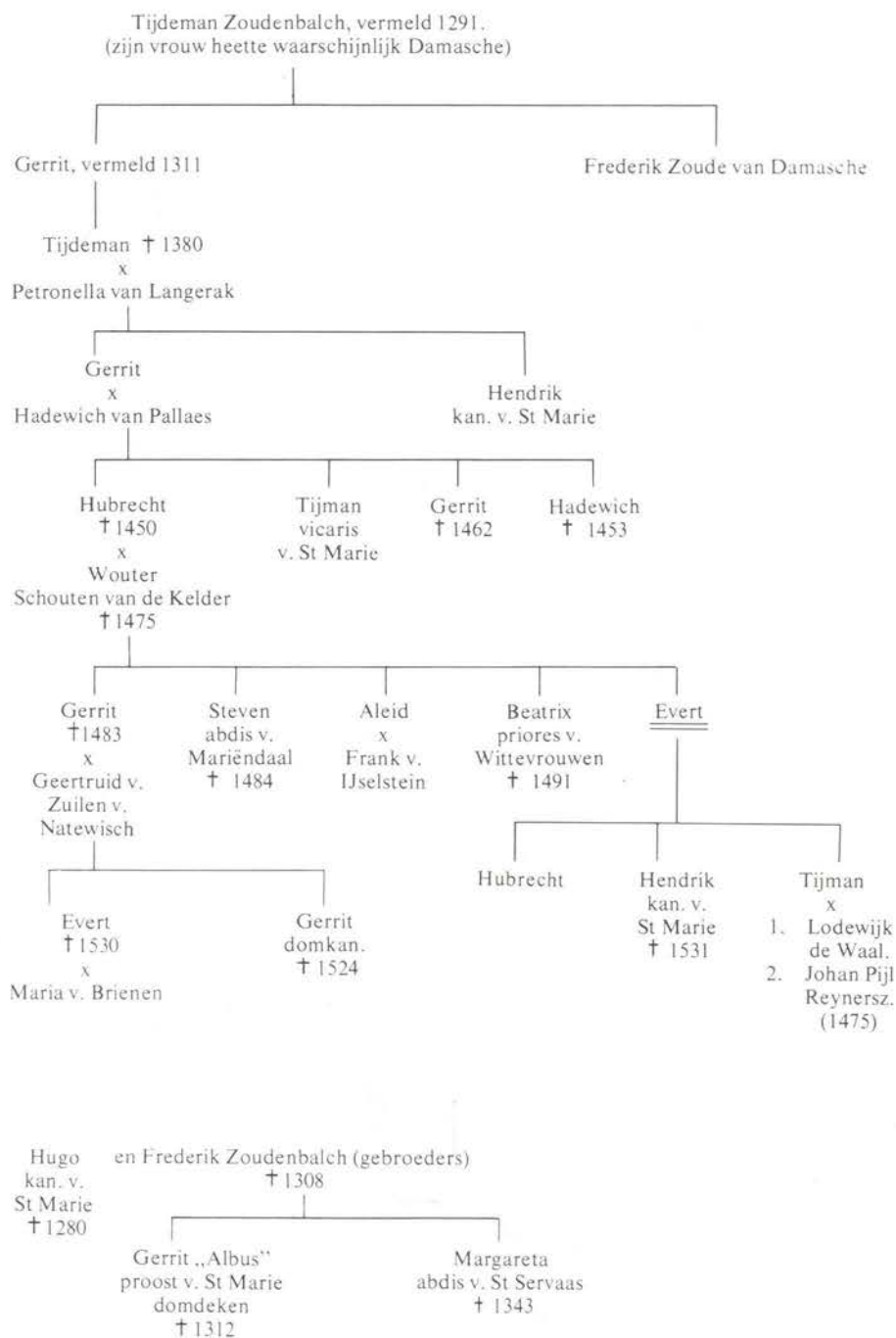
Tenslotte wijzen wij nog op het politieke aspekt van Everts werkzaamheden, dat gestalte kreeg in zijn deelname aan talrijke missies en gezantschappen en in zijn lidmaatschap van de Staten. Ook dat is geen nieuwigheid van de 15de eeuw. In de 13de en de 14de eeuw vormden de kanunniken de bisschoppelijke raad. Voor allerlei zaken betreffende het wereldlijk en geestelijk bestuur werden zij door de bisschop geraadpleegd.

Samen met de ridderschap en de steden gingen de kapittels in het vierde kwart van de 14de eeuw de Staten van Utrecht vormen, een lichaam dat door de bisschop als landsheer vooral in financiële aangelegenheden niet gepasseerd kon worden. De staten vormden een tegenwicht tegen de bisschop, wiens politiek vaak beïnvloed werd door buitenlandse vorsten met wier hulp hij de Utrechtse zetel bemachtigd had. Hoe men ook over de wereldlijke beslommeringen van de hoge geestelijken denkt, ze vereisten in ieder geval van de kanunniken inspanning en tijd. Kortom, de kanunniken kregen zeker de kans niet om het leven van nietsnuten te leiden dat Muller ons voorhoudt. Zij waren de aangewezen figuren om de kapittels te leiden en om een rol te spelen op bestuurlijk en politiek terrein. Zij hadden er de opleiding en de ervaring voor. Zij waren er zelfs zo druk mee dat het ons niet hoeft te verbazen dat hun geestelijke taken regelmatig in het gedrang kwamen, zodat ze daarvoor wel plaatsvervangers moesten aanstellen. Hoever hun persoonlijke invloed reikte, zoals b.v. in het geval van Evert Zoudenbalch, is in het kader van dit onderzoek moeilijk vast te stellen. Waarschijnlijk gold dat niet voor iedereen in dezelfde mate, maar de invloed van de kanunniken gezamenlijk is aanzienlijk en er moet terdege rekening met hen worden gehouden.

Mullers beeld is misschien van toepassing op de 17de en 18de eeuw, wanneer de kapittels geprotestantiseerd zijn en nog slechts in stand gehouden worden om leden van een aantal aanzienlijke families inkomsten te verschaffen, maar zeker niet op de middeleeuwen. Evert Zoudenbalch was een figuur die bruiste van activiteit, die een carrière wist op te bouwen en vervolgens zijn kennis en ervaring in dienst stelde van de kerk, de staat en de maatschappij van zijn dagen. Waarschijnlijk was hij geen uitzondering.

BIJLAGE I

Stamboom van het geslacht Zoudenbalch

BIJLAGE II

Bezittingen buiten de stad Utrecht 313)

Buiten Wittevrouwenpoort (nog onder de stadsvrijheid vallende 314)):

1457	1/2 hont	pacht	f ^o 102
1462	1 hont	pacht	f ^o 102v.
<i>Overkwartier</i>			
Oudwulven:			
1465 - 1466	4 1/2 morgen	eigendom	f ^o 66 en f ^o 74
Odijk:			
1465 - 1466	13 morgen	eigendom	f ^o 67 en f ^o 73
1473	goederen deeluit- makend van het land- goed <i>Ten Herte</i>	eigendom	f ^o 156v. - 157.
1490	20 morgen	eigendom	f ^o 221v. - 222.
1490	13 morgen	eigendom	f ^o 221v. - 222.
't Goy:			
1465 en 1466	5 1/2 hont	eigendom	f ^o 67v. en f ^o 75.
1467	1 1/4 morgen	eigendom	f ^o 87.
Werkhoven:			
1473	16 morgen	leen	f ^o 160v. - 161.
Cothen:			
1466	12 morgen, 4 hont	pacht	f ^o 77.
1477	8 morgen	tijns	f ^o 174 - 174v.
1489	12 morgen	eigendom	f ^o 221v.
Schalkwijk:			
1460	8 morgen	pacht	f ^o 59v.
1468	2 morgen	leen	f ^o 119.
1468	4 morgen	leen	f ^o 120 - 121.
Darthuizen:			
1466	16 morgen	eigendom	f ^o 61.
Nederlangbroek:			
1473	5 hont	eigendom	f ^o 162v. - 163.
Doorn:			
1477	2 morgen	tijns	f ^o 179v. - 180.
Vreeswijk:			
1468	12 morgen	eigendom	f ^o 111v.
Amerongen:			
1469	een hofstede	tijns	f ^o 136 - 136v.
1469	een stuk land	pacht	f ^o 136v. - 137.
1470	een stuk veen	tijns	f ^o 138 - 138v.
Rhenen:			
1473	36 roeden veen	pacht	f ^o 157v. - 158.
1474	een hofstede geh. <i>Grotevelt</i>	eigendom	f ^o 164.
1474	de hofstede <i>Prattenburg</i>	tijns	f ^o 164v.
1479	18 roeden veen	eigendom	f ^o 191v. - 192.

313) De verwijzingen komen uit: RAU, fam. arch. Zoudenbalch, nr 68.

314) De bezittingen in de Weerd, dat ook onder de stadsvrijheid valt, zijn op blz. 44 volledig opgesomd.

Wijk bij Duurstede:

1468	3 morgen	leen	f ^o 103.
1473	landgoed <i>de Brenck</i>	eigendom	f ^o 147v. - 148.
1473	8 hont	pacht	f ^o 151v. - 152.

Nederkwartier

Nieuwkoop:

1479	13 morgen, 1 hont	eigendom	f ^o 188 - 190v.
1480	11 hont	leen	f ^o 195 - 195v.
1484	16 morgen	eigendom	f ^o 215v.
1490	13 morgen	eigendom	f ^o 221v. - 222.
1491	14 hont	leen	f ^o 224 - 224v.

Nigtevecht:

1480	4 morgen	eigendom	f ^o 201 - 201v.
------	----------	----------	----------------------------

Loenersloot:

1481	een hof van 75 morgen	leen	f ^o 203 - 203v.
------	--------------------------	------	----------------------------

Kockengen:

1491	2 morgen	eigendom	f ^o 226v. - 227.
1491	2 morgen	eigendom	f ^o 227 - 227v.
1491	1 morgen	eigendom	f ^o 232v.

Oostveen (Maartensdijk):

1473	1½ morgen + hofstede	eigendom	f ^o 161v. - 162.
1491	1½ morgen	eigendom	f ^o 225v.

Eemland

Leusden:

1466	16 morgen	leen	f ^o 82v.
1466	½ morgen	leen	f ^o 85v.
1466	2 stukken land	leen	f ^o 85v.

Montfoort

Lopik:

1467	12 morgen	leen	f ^o 90.
1473	10 morgen	eigendom	f ^o 139v. - 145.

Reyerscop:

1467	9 morgen	eigendom	f ^o 92v.
1467	4 morgen	eigendom	f ^o 94.

Bezittingen buiten het Sticht

Woerden (Holland)

1468	10 morgen	eigendom	f ^o 115v.
1468	8 morgen	eigendom	f ^o 117.

Twello (Veluwe)

1474	3 morgen	eigendom	f ^o 181 - 181v.
------	----------	----------	----------------------------

Totaal:

in eigendom: 192¼ morgen, 5½ hont, 18 roeden veen, goederen deel uitmakend van het landgoed *Ten Herte*, het landgoed *de Brenck*, de hofstede *Grotevelt*.

in leen: 132 morgen, 4 hont, 2 stukken land.

in pacht: 22 morgen, 1½ hont, een stuk land, 36 roeden veen.

in tijns: 10 morgen, een hofstede, een stuk veen, de hofstede *Prattenburg*.

Portretten van Evert Zoudenbalch

J. A. L. de Meyere

De geschiedenis van Utrecht in de 15de eeuw kan niet geschreven worden zonder een belangrijke plaats in te ruimen voor de zeer omstreden bisschop David van Bourgondië. Ook aan Davids tijdgenoot en dikwijls zelfs zijn antipode, Evert Zoudenbalch, kan men niet voorbijgaan. In tegenstelling tot David van Bourgondië 1) heeft Evert Zoudenbalch nauwelijks de aandacht gekregen van de historici. Bovendien wordt in de weinige publicaties waar de Utrechtse kanunnik Evert Zoudenbalch ter sprake wordt gebracht 2) deze niet zelden verward met zijn neef die burgemeester was te Utrecht 3). De enigen die in ruimere mate aandacht besteed hebben aan Evert Zoudenbalch waren Kunst 4) in zijn studie over het Sint Elisabethsgasthuis, waarvan Zoudenbalch de stichter was, en Suir 5) in dit Jaarboek. De resultaten van hun onderzoek hebben het mogelijk gemaakt de plaats van Evert Zoudenbalch in de pre-reformatorische periode beter te bepalen.

Eén aspect is tot nogtoe onvoldoende belicht, namelijk Zoudenbalch en de relatie tot de kunst van zijn tijd. Met andere woorden: is Evert Zoudenbalch, naar het voorbeeld van de Romein Cilnius Maecenas, een beschermer van kunst en cultuur geweest. Tijdgenoten van Zoudenbalch, onder andere David van Bourgondië, kunnen wel als zodanig worden omschreven 6).

1. Zie over David van Bourgondië onder andere: N. B. Tenhaeff, *Bisschop David van Bourgondië en zijn stad*, Utrecht 1920; S. B. J. Silberberg, *David van Bourgondië, Bisschop van Terwaan en van Utrecht*, Groningen-Djakarta (dissertatie), 1951.

2. J. E. A. L. Struick vermeldt in *Utrecht door de eeuwen heen*, Utrecht-Antwerpen, 1968 op blz. 122 en 126 wel burgemeester Evert Zoudenbalch; op blz. 120 beeldt hij het portret van de gelijknamige kanunnik af, zonder verder aandacht aan hem te besteden.

3. Onder andere in de catalogus van de tentoonstelling „Paus Adrianus VI”, gehouden te Utrecht in het Centraal Museum en te Leuven in het Stadhuis, 1959, wordt deze vergissing gemaakt. Cat. nr 65 betreft het portret van de kanunnik Evert Zoudenbalch, waarbij het overlijdensjaar 1503 vermeld wordt; in de verdere tekst staat: *Zoudenbalch was raad, schepen en burgemeester van Utrecht tussen 1493 en 1524*. Deze vermelding slaat uiteraard niet op de kanunnik, van wie het portret geëxposeerd was.

4. A. J. M. Kunst, *Van Sint Elisabeths-gasthuis tot Gereformeerd Burgerweeshuis*, Utrecht (dissertatie), 1954, voornamelijk blz. 20-29.

5. E. Suir, „Evert Zoudenbalch - domkanunnik te Utrecht in de tweede helft van de vijftiende eeuw”, *Jaarboek Oud-Utrecht*, 1977, blz. 7-56.

6. Zie onder meer: G. J. Hoogewerff en J. G. van Regteren Altena, *Arnoldus Buchelius „Res Pictoriae”*, Den Haag, 1928, blz. 22 en D. Th. Enklaar, „Een onbekend portret van bisschop David van Bourgondië”, *Jaarboekje van „Oud-Utrecht”*, 1931 blz. 36-43.

Archivalia leveren weinig aanwijzingen waaruit geconcludeerd zou mogen worden dat Evert Zoudenbalch een belangrijk opdrachtgever was.

Omstreeks 1460 wordt aan Tyman Ysbrant de opdracht gegeven voor het maken van een zilveren reliekschrijn *in die eer Goets ende den Heyligen maertelaer sunte Ponsiaen* voor de Dom. In het contract dat met Ysbrant gesloten wordt en waarin de *manieren ende vorwaerden* bepaald worden, staat dat hij het werk zal vergulden *alst gemaect is*. Verder lezen we: *Ic Tyman Ysbrantz. heb ontfangen van den eerbaren heren de werkemeysters in den Doem tUtrecht alsoe indertijt heer Evert Soudenbalch ende meyster Peter van der Goude int jair LIX om off te beginnen sune Pontiaens kas te maken*. Voor zover uit het document valt op te maken is het vooral Evert Zoudenbalch die zich met de verdere gang van zaken inlaat: hij doet de betalingen en zorgt ervoor dat Ysbrant *ghebroken bellen ende ander ghebroken sulver* etc. ontvangt om het te gebruiken voor het reliekschrijn 7).

Zoudenbalch is dus duidelijk nauw betrokken bij de uitvoering van een kunstwerk voor de Dom. In hoeverre Zoudenbalch relaties had of onderhield met Tyman Ysbrant en in hoeverre Zoudenbalch de opdracht aan deze kunstenaar gestimuleerd heeft blijft een open vraag.

In 1467-1468 liet Evert Zoudenbalch in de Donkerstraat een royale woning bouwen, mogelijk door de architect Willem Backerweerd 8). Jaren tevoren reeds was hij bezig met gronden daarvoor aan te kopen. Muller 9) vermeldt in verband met dit huis: *... lange jaren werden heer Evert gegund, om het inwendig te versieren met de rijke kunstproducten ...* Zonder twijfel heeft Muller hier vooral de steensculptuur, zoals schoorsteenmantel en dessus de porte op het oog 10). Verder in Mullers tekst wordt nog gesproken over het huis met *synen tapeeten ende sittecussens, daer die wapenen van Saudenbalch op staen*. Deze laatste vermelding houdt verband met de inventarisatie bij de overdracht van het huis in 1599. Na het overlijden van Evert Zoudenbalch in de nacht van 28 op 29 maart 1503 11) kwam het huis in bezit van zijn neef en petekind, de burgemeester Evert Zoudenbalch. Als gevolg van de politieke onlusten wordt hij in 1525 uit Utrecht verbannen 12). Het huis blijft in handen van zijn zoon en

7. G. Brom, „Middeleeuwsche Kerk sieraden“, *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, deel 26, afb. 2, 1900, blz. 238-242.

8. C. L. Temminck Groll, *Middeleeuwse stenen huizen te Utrecht*, 's Gravenhage, 1963 blz. 100-101

9. S. Muller, *Oude huizen in Utrecht*, Utrecht, 1911, blz. 24.

10. Muller, o.c., blz. 24 verwijst naar de afbeelding in zijn boek. Op plaat x komen als „kunstproducten“ slechts het beeldhouwwerk bij schoorsteen en deur in aanmerking. Deze bevinden zich nu in het St Hiëronymus Verpleeghuis, Maliesingel 77 te Utrecht. Muller is in dit verband niet alleen verwarrend, maar bovendien met zichzelf in tegenspraak. Hij schrijft: *Het hart der Zoudenbalchs hing aan het voorname en rijk gemeubelde familiepaleis ...*; verder: *De heerlijkheden der familie werden in 1616 vervreemd; het kostbare meubilair van het huis was reeds vroeger in het openbaar verkocht*; en ten slotte: *Maar in 1875 werd het groote R.C. gesticht aan den singel geopend, en Zoudenbalch's woning moest daaraan niet alleen zijne wezen, maar ook de fraai gebeeldhouwde meubelen van eene der kamers afstaan, die bijna allen nog getuigden van de weelde, waarmede de stichter zijn vorstelijke woning had versierd*.

11. Muller, *ibid.*, geeft als sterfdatum 29 maart 1504, zoals ook vermeld in N. van der Monde, *Beschrijving van de pleinen, straten ... der stad Utrecht*, deel 3, Utrecht, 1846, blz. 186.

12. Eveneens om politieke redenen werd de vader van burgemeester Evert Zoudenbalch, namelijk Geryt, broer van kanunnik Evert, op last van Maximiliaan gevangen gezet in de kerker van het kasteel te Schoonhoven, waar hij kort daarna overleed. Zie: Kunst, o.c., blz. 27.

kleinzoon. Toen deze laatste in 1599 kinderloos stierf, kwam het pand aan zijn zuster, Jonkvrouwe Walraven, echtgenote van Jonkheer Jan Ruysch van Pijsweerd.

De vraag naar het kunstbezit in het huis van Evert Zoudenbalch is moeilijk te beantwoorden. Opvallend zijn de schaarse vermeldingen van kunstwerken in de inventarissen van de claustrale huizen te Utrecht in de 15de en 16de eeuw. Gesteld dat Zoudenbalch een uitzondering maakt op de regel, dan is een en ander van het eventueel aanwezige kunstbezit waarschijnlijk verloren gegaan in 1525, wanneer het huis, dat toen eigendom was van burgemeester Evert Zoudenbalch, door zijn tegenstanders geplunderd werd. Latere inventarissen 13) zijn dus relatief onbetrouwbare bronnen voor de vraag naar en de interpretatie van het bezit dat eventueel aan kanunnik Evert Zoudenbalch toebehoorde 14).

Naast de bemoeienissen die Zoudenbalch had bij de uitvoering van een reliekschrijn voor de Dom en de decoratie van zijn huis in de Donkerstraat, zijn een aantal werken bewaard gebleven die met Evert Zoudenbalch in verband gebracht kunnen worden, omdat zij portretten van Zoudenbalch voorstellen. Een portret komt voor op een miniatuur in de zogenaamde *Bijbel van Evert Zoudenbalch*; vier schilderijen met het portret van Zoudenbalch zijn bekend en tenslotte één tekening.

1. Het portret in de Weense Bijbel

De bijbel, waarin een portret van Evert Zoudenbalch voorkomt, wordt in Wenen bewaard in de Oesterreichische Nationalbibliothek; deze bijbel bestaat uit twee delen 15). Zeer recent zijn beide delen op voorbeeldige wijze bestudeerd door Pächt en Jenni 16).

Zeker zes miniaturisten hebben aan de decoratie van de bijbel gewerkt. Het belangrijkste gedeelte is vervaardigd door de zogenaamde Meester van Evert Zoudenbalch 17) en is vooral in het eerste deel te vinden. In dat deel is op fol. 10ro (afb. 1) het portret van Evert Zoudenbalch te vinden. Op de linkerhelft van het blad zijn zeven scènes uit het scheppingsverhaal weergegeven (Genesis 1 : 1-31); in de achtste en laatste scène is Zoudenbalch voorgesteld (afb. 2). De voorstelling is gesitueerd in het koor van een Gotische kerk. De architec-

13. Zo bijvoorbeeld de inventaris in de collectie Booth, Rijksarchief Utrecht, B. 130.

14. Een 15de eeuws schoorsteenfries in de collectie van het Centraal Museum, Historische Catalogus, 1928, nr 634, is wel afkomstig uit het huis van Zoudenbalch in de Donkerstraat. Op het fries komen de wapens voor van Valckenaer en Matenesse. Volgens Muller, o.c., blz. 24, bewoonde de hoofdschout Hendrick Valckenaer, gehuwd met zijn nicht Florentine van Matenesse of de vader van Hendrick, Herman Valckenaer, in 1596 gehuwd met Margaretha van Matenesse, het huis in het begin van de 17de eeuw.

15. Wenen, Oesterreichische Nationalbibliothek, cod. 2771/2772. Beide op perkament. Cod. 2771 telt 343 fol., 395 x 293 mm.; cod. 2772 telt 261 fol., 395 x 288 mm. Minstens vier scriptores hebben aan de bijbel gewerkt. De bijbel bevat talrijke versierde en gehistorieerde initialen, randversieringen en miniaturen. In de 18de eeuw bevond de bijbel zich in de collectie van prins Eugène van Savoye. Voor een aantal gevens ben ik dank verschuldigd aan Prof. Dr O. Pächt te Wenen.

16. O. Pächt en U. Jenni, *Die illuminierten Handschriften und Inkunabeln der Oesterreichischen Nationalbibliothek - Holländische Schule*, 2 delen, Wenen, 1975, blz. 43-85.

17. Voor ander werk van de Meester van Evert Zoudenbalch, zie Pächt en Jenni, o.c., blz. 82.

tuur is vrij algemeen, zodat een identificatie niet mogelijk is. Het is niet uitgesloten dat de minaturist bij het maken van zijn illustratie de Dom in gedachten had, waaraan Zoudenbalch als kanunnik verbonden was. Links in de kerk troont Maria met op haar schoot het naakte Christuskind, dat zijn rechterhand uitstrekt naar Zoudenbalch die in biddende houding voor de troon knielt. Achter Zoudenbalch staat een heilige bisschop als beschermer. Middenonder aan de benedenrand van de voorstelling staat het wapen van Zoudenbalch.

Zoudenbalch is in de Weense bijbel voorgesteld als kanunnik; zijn kleding, namelijk het wit linnen superpelliceum en de almucha over zijn arm, wijst daarop. Dat betekent dat deze voorstelling gemaakt moet zijn na 23 oktober 1445, datum waarop Zoudenbalch het canonicaat verwierf. Pächt en Jenni 18) menen dat de bijbel omstreeks 1460 ontstaan is 19).

Een andere belangrijke miniaturist die aan de Weense bijbel gewerkt heeft, is de Meester van Gijsbrecht van Brederode. Zijn aandeel aan de verluchting van deze bijbel is, in vergelijking met de Meester van Evert Zoudenbalch, klein 20). Merkwaardig is zeker dat het *Getijdenboek van Gijsbrecht van Brederode* 21) waarnaar de anonieme miniaturist genoemd is, ook met een miniatuur door de Meester van Evert Zoudenbalch gedecoreerd is. Beide miniaturisten hebben ook samen gewerkt aan het *Getijdenboek van Yolande de Lalaing*, echt-note van Reinoud II van Brederode, een oudere broer van Gijsbrecht 22).

Aan de samenwerking tussen de Meester van Evert Zoudenbalch en de Meester van Gijsbrecht van Brederode is reeds eerder aandacht besteed 23). In het kader van het onderzoek der handschriften is echter steeds achteloos voorbijgegaan aan de nauwe relatie die bestond tussen Gijsbrecht van Brederode en Evert Zoudenbalch. Het is echter niet toevallig dat én Zoudenbalch én Brederode dezelfde miniaturisten - of atelier - aantrekken voor het verluchten van handschriften

In de machtsstrijd tussen David van Bourgondië en Gijsbrecht van Brederode kiest Evert Zoudenbalch duidelijk partij voor Brederode, die in 1456 het onderspit moet delven en zich met de Domproosdij tevreden moet stellen. Zoudenbalch maakt deel uit van de delegatie die te Rome bij paus Calixtus III gaat pleiten ten voordele van Gijsbrecht van Brederode. Wellicht is het feit dat Zoudenbalch in 1469 door Brederode beleend wordt met de heerlijkheid van de Weerd buiten Utrecht en dat Zoudenbalch een jaar later Brederode opvolgt als proost van het kapittel van St. Servaas te Maastricht, te beschou-

18. Pächt en Jenni, o.c., blz. 43.

19. A. W. Byvanck, Aanteekeningen over handschriften met miniaturen - XI. De Meester van Zweder van Culenborg en de Utrechtse miniaturen, *Oudheidkundig Jaarboek*, 1930, blz. 127 e.v., dateert de Weense Bijbel omstreeks 1465-1470.

20. Pächt en Jenni, o.c., blz. 84.

21. Het *Getijdenboek van Gijsbrecht van Brederode* bevindt zich te Luik in de Bibliothèque de l'Université, ms. Wittert 13. Zie ook catalogus *Herbst des Mittelalters*, Kunsthalle, Keulen, 1970, nr 106; ten onrechte wordt het *Getijdenboek* beschouwd als werk dat in Gelre ontstaan is.

22. Het *Getijdenboek van Yolande de Lalaing* wordt bewaard in Oxford in de Bodleian Library, ms. Douce 93.

23. Zie onder andere: A. W. Byvanck, „Kroniek der Noordnederlandsche Miniaturen”, *Oudheidkundig Jaarboek*, 1932, blz. 142-143.

1. Meester van Evert Zoudenbalch, *Bijbel van Evert Zoudenbalch*, ca 1460.
Wenen, Oesterreichische Nationalbibliothek, cod.
2771, fol. 10 r°. Scènes uit het Scheppingsverhaal.

2. Détail van afb. 1.
Portret van Evert Zoudenbalch.

wen als een uiting van dankbaarheid van Brederode tegenover Zoudenbalch 24).

Moeten we misschien ook de Weense bijbel als een „relatie-geschenk” van Gijsbrecht van Brederode aan Evert Zoudenbalch zien? Zou hierin mogelijk een verklaring te zoeken zijn voor het feit dat het portret van Zoudenbalch niet op een spectaculaire manier op een meer opvallende plaats is weergegeven? Een sluitende argumentatie ontbreekt voorlopig om de gesuggereerde hypothese te bevestigen.

2. Het Utrechtse portret

Een portret van Evert Zoudenbalch (afb. 3) wordt sinds 1973 als bruikleen van het Evert Zoudenbalch Huis bewaard in het Centraal Museum te Utrecht. Het werk is niet gesigneerd en niet gedateerd 25).

24. Zie verder E. Suij, o.c., blz. 28.

25. Paneel, 45 x 34,4 cm.; *Catalogus van het Historisch Museum der Stad, Utrecht*, 1928, nr 3318; *Catalogus der Schilderijen*, Utrecht, 1933, nr 189; *Catalogus der Schilderijen*, Utrecht, 1952, nr 286; inv. nr 18451. Het schilderij was reeds eerder, namelijk van 1922 tot 1960, bruikleen van Het Evert Zoudenbalch Huis - voorheen Gereformeerd Burger Weeshuis - aan het Centraal Museum. Het portret werd geëxposeerd op de tentoonstelling *Oude Schilderkunst te Utrecht*, Utrecht, 1894, cat. nr 155; *Noord-Nederlandsche Schilderkunst en Beeldhouwkunst voor 1575*, Utrecht, 1913, cat. nr 54; *Jeroen Bosch - Noord-Nederlandsche Primitieven*, Rotterdam, 1936, cat. nr 38; *Utrecht's Kunst in opkomst en bloei 650-1650*, Utrecht, 1948, cat. nr 64; *Het Nederlandse Boek 1300-1800*, Den Haag, 1950, buiten cat.; *De Gouden Eeuw der grote Steden*, Gent, 1958, cat. nr sub Utrecht 19; *Paus Adrian VI 1459-1959*, Utrecht en Leuven, 1959, cat. nr 65. De lijst om het schilderij dateert uit de vorige eeuw. Voor zijn bereidwillige hulp ben ik Mr C. L. M. Lambrechtsen van Het Zoudenbalch Huis zeer erkentelijk.

Zoudenbalch is ten halve lijve voorgesteld, driekwart frontaal naar links gewend. Hij houdt een boek in zijn handen. Evenals in de Weense Bijbel, is Zoudenbalch ook hier als kanunnik voorgesteld, namelijk gekleed met superpelli-ceum en de almucha over zijn linkerarm.

De waardering voor dit portret is, vanuit kunsthistorische hoek, ambivalent. De Vries 26) spreekt over *het niet zeer belangrijke portret van den kanunnik Evert Soudenbalch, dat in de fijne en zorgvuldige schildering even aan vroege werken van Mostaert herinnert*; Hoogewerff 27) schrijft: *De Kop is bij een wat droge schildering toch prachtig doorwerkt. De oogen leven, nadenkend en geduldig. De bleeke lippen, noch smartelijk, noch bitter, noch gestreng, hebben een berustende geslotenheid: de mond is meer afgeleefd dan de blik, waarin de geest nog werkzaam is.*

Even wisselend als de waardering voor het schilderij, is het idee over de oorspronkelijke bestemming van het portret. Tegenover de algemene opvatting dat het schilderij oorspronkelijk bestemd was voor het St Elisabeth Weeshuis, waarvan Zoudenbalch de stichter was 28), staat de mening van Vermast 29). Hij schrijft hierover: *... het bekende portret van Heer Evert Zoudenbalch, geda-teerd op omstreeks 1500, dat afkomstig heet uit het St. Elisabeth-Weeshuis, in 1488 door Evert gesticht, in 1489 officieel gewijd en in 1491 in gebruik genomen. Ongetwijfeld werd dit portret geschilderd ter gelegenheid eener buitengewone ge-beurtenis in het leven van Heer Evert. Wij meenen, dat deze niet in verband zal ge-bracht moeten worden met het Weeshuis, bijvoorbeeld met de stichting of inwijding. Er is in het leven van den befaamden Domkanunnik een betere aanleiding aan te wijzen voor de vervaardiging van zijn portret en wel zijn 50-jarig jubileum als Dom-kanunnik. Het staat vast dat dit feit plechtig is herdacht in de kapittelvergadering van Donderdag 19 november 1495 . . . Wij vermoeden, dat het vermaarde kunst-werk voor deze gelegenheid kan geschilderd zijn en dus zou dateeren uit het jaar 1495 of begin 1496.*

De vondst van een kleine bundel documenten in het Archief van het Gereformeerd Burgerweeshuis 30) biedt meer informatie over de oorspronkelijke be-stemming van het schilderij, maar niet direct over de datum van ontstaan. Daar deze stukken, voor zover bekend, niet eerder werden gepubliceerd, worden ze hier als bijlage opgenomen 31).

Uit deze documenten, opgemaakt in 1604, blijkt dat de huismeesters van het weeshuis via juridische weg proberen om *seeckere schilderye van heer Evert Zoudenbalch* te verwerven uit de boedel van Joncker Johan Ruysch. De huis-meesters zijn van mening dat het schilderij *mit recht soude comen ende behoren*

26. A. B. de Vries, *Het Noord-Nederlandsch Portret in de tweede helft van de 16de eeuw*, Amsterdam (dissertatie), 1934, blz. 12.

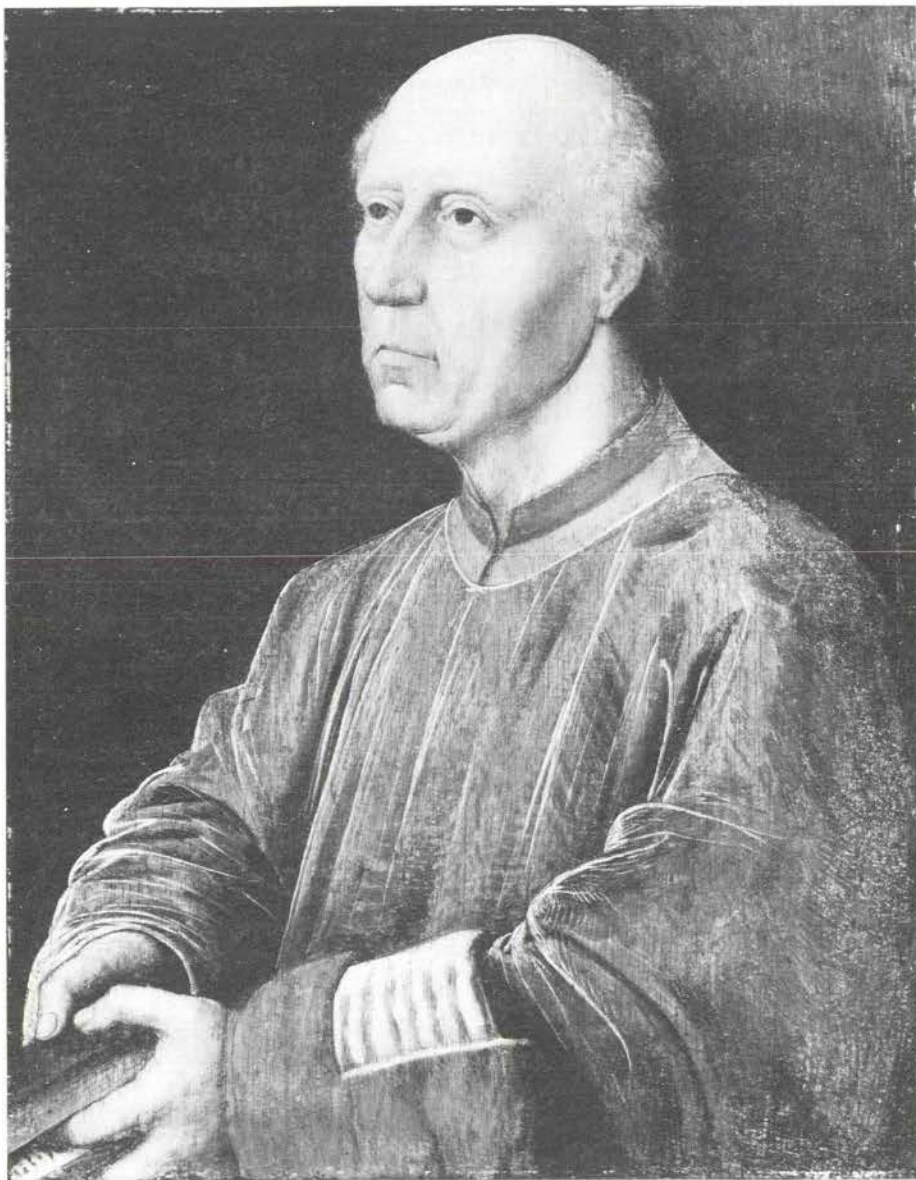
27. G. J. Hoogewerff, *De Noord-Nederlandsche Schilderkunst*, deel 1, 's Gravenhage, 1936, blz. 573.

28. Hoogewerff, o.c., blz. 573 schrijft bijvoorbeeld: *Het Weeshuis is de voortzetting van het St. Elisabethgasthuis, dat in 1491 door heer Evert werd gesticht . . . Het portret zou dus zeer goed uit het ge-noemde jaar kunnen dagteekenen.*

29. (P. G. F.) Vermast, „De focaristen en de rechtspositie hunner bastaarden te Utrecht in de late middeleeuwen”, *Verslagen en Mededeelingen van de Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandsche Recht*, 1950, blz. 333-334 noot 5.

30. Gemeente Archief Utrecht, Archief van het Gereformeerde Burgerweeshuis, 18.

31. Mej. H. Schoonhoven van het Gemeente Archief Utrecht leverde de transcriptie van de do-cumenten.

3. Anoniem Utrechts Meester, Portret van Evert Zoudenbalch, 1491 (?).
 Utrecht, Centraal Museum (Bruikleen van Het Evert Zoudenbalch Huis).

aen het weeshuys waar zij het wel geerne tot een memorie van deselve fundateur in 't weeshuys hangen souden. Zij zijn zelfs bereid soe haer die nyet toe en comt dselve by estimatie te betaelen. In hun repleycq maken de huismeesters duidelyk dat dschilderye in questie eerst inde kerck van Sinte Elisabeth ende nae het affbreecken vandien inde broeders camere van den weeshuys tot memorie vanden fundateur gehangen heeft.

Aangenomen dat de informatie van de huismeesters juist is, dan heeft Johan Ruysch, die een latere bewoner van Zoudenbalchs huis in de Donkerstraat was, óf het portret in de inboedel van het huis aangetroffen óf het weten te verwerven.

Uit het feit dat het portret in de kerk van Sint Elisabeth hing, zou men kunnen concluderen dat het schilderij daar als een soort memorietafel geplaatst was ter nagedachtenis aan de stichter. Is het portret dan eerst in 1503, het jaar van overlijden van Evert Zoudenbalch, ontstaan? Het is mogelijk, maar niet erg waarschijnlijk dat het schilderij vóór het overlijden van Zoudenbalch reeds in de kerk hing. Dat betekent niet dat het portret niet eerder geschilderd kan zijn en reeds in het Weeshuis aanwezig was.

Evert Zoudenbalch heeft zijn stichtingsbrief voor het Sint Elisabeth Weeshuis gegeven int jaer ons Heeren duysent vier hondert een ende tnegentich op sinte Pontyaens avondt. Het feest van Sinte Pontiaan op 14 januari werd in Utrecht, zelfs na de Reformatie jaarlijks zeer uitbundig gevierd 32). De keuze van Zoudenbalch om op die datum de stichtingsbrief te geven, was zeker niet toeval. Het is zeer wel mogelijk dat ook toen, zoals Hoogewerff suggereert, het portret van Evert Zoudenbalch aan het weeshuis geschonken werd. De hypothese dat het schilderij gemaakt is bij het 50-jarig jubileum van Zoudenbalch als Domkanunnik, zoals Vermast meent, is niet meer houdbaar.

We mogen aannemen dat het de huismeesters van het Weeshuis gelukt is het portret van Zoudenbalch te verwerven. Tot op heden is het in het bezit van de stichting gebleven.

3. Het Maastrichter portret

In het Bonnefantenmuseum te Maastricht bevindt zich een portret van Evert Zoudenbalch (afb. 4) dat zeer verwant is aan het Utrechtse portret. Ook dit portret is niet gesigneerd en niet gedateerd 33).

Behalve de zwakkere uitwerking - de afmetingen zijn dezelfde als het Utrechtse portret - is het meest opvallende verschil het familiewapen met kroon 34) dat in de rechter bovenhoek van het Maastrichter portret voorkomt. Dit ontbreekt geheel op het Utrechtse schilderij.

Naast de functies die Evert Zoudenbalch binnen Utrecht bekleedde, had hij er ook nog een aantal buiten deze stad. Zo was hij, als opvolger van Gijsbrecht van Brederode, sinds 1470 proost van het kapittel van Sint Servaas te Maastricht. In 1485 doet Zoudenbalch afstand van deze functie ten voordele van Johannes van Eynatten, maar blijft de titel voeren.

Over de herkomst en de oorspronkelijke bestemming van het Maastrichter portret is niets met zekerheid te zeggen. Vast staat dat de maker van dit schilderij het Utrechtse portret gekend moet hebben en als model gebruikt heeft.

32. Zie hierover Kunst, o.c., blz. 82-84.

33. Paneel, 45 x 34,5 cm.; *Catalogus van schilderijen en beeldhouwwerken*, Maastricht, 1958, blz. 59. Het schilderij werd in 1895 aangekocht door tussenkomst van Jhr Mr Victor de Stuers, 's Gravenhage. Het portret werd geëxposeerd op de tentoonstelling *Oude Kunst*, Maastricht, 1902, nr 446; *L'Art ancien au pays de Liège*, Luik, 1905, 1043 en 1178 als „Ecole mosane XVIe-XVIIe siècle”. De lijst om het schilderij is 20ste eeuw. Aan Drs I. L. Szénassy, directeur van het Bonnefantenmuseum te Maastricht ben ik dank verschuldigd voor zijn informatie.

34. Zie hierover Vermast, o.c., blz. 349 noot 1.

4. Anoniem Utrechts Meester, Portret van Evert Zoudenbalch, begin 16de eeuw. Maastricht, Bonnefantenmuseum.

De zwakke uitvoering van het Maastrichter portret doet veronderstellen dat het hier eerder om een copie dan om een replek gaat, met andere woorden het portret is van een latere datum en door een andere hand geschilderd dan het Utrechtse portret. Het Maastrichter portret moet aan het begin van de 16e eeuw geschilderd zijn.

De twijfelachtige reputatie die de twintigste eeuw toekent aan „copieën” is zeer verschillend van de opvatting die men ten aanzien van dit verschijnsel had in vroegere eeuwen 35). In 1445 schonk Jan II een copie van de *Triptiek van Onze Lieve Vrouw* - nu in het Museum te Berlijn - van Rogier van der Weyden aan het Karthuizerklooster van Miraflores bij Burgos. De thans in het Prado te Madrid bewaarde copie van *De Levensbron* van Jan van Eyck bevond zich reeds in 1454 in het klooster der Hiëronymieten van El Parral bij Segovia. Toen het Filips II niet lukte het *Lam Gods* van Van Eyck te verwerven, liet hij een copie maken door Michiel Coxcie, die onder andere ook een copie van Van der Weydens *Kruisafname* maakte 36). Portretten werden, vooral aan de hoven als het ware in serie vervaardigd. Ze waren niet alleen bestemd voor familieleden, maar werden ook geschonken aan hovelingen, gezanten, beschermelingen, etc.

Het is zeker niet uitzonderlijk, gezien de talrijke functies die Evert Zoudenbalch bekleedde, dat meerdere versies van zijn portret geschilderd werden.

35. Zie in dit verband onder andere: *Revue de l'art*, 21, 1973.

36. J. V. L. Brans, *Vlaamse schilders in dienst der koningen van Spanje*, Leuven, 1959, blz. 24-25 en 83-85.

4. De eerste Utrechtse copie

Het Evert Zoudenbalch Huis 37) bezit een copie van een portret van Zoudenbalch (afb. 5) 38). Aan dit schilderij is tot op heden nooit aandacht besteed. Geheel onbekend is dit portret niet. In een brief van 14 november 1918 richt het Gemeentebestuur van Utrecht op advies van archivaris S. Muller, een verzoek aan het College van Regenten van het Gereformeerd Burgerweeshuis 39) om het portret van Zoudenbalch *in bruikleen af te staan ten behoeve van het eerlang te openen nieuw centraal museum waarin de rubriek: middeleeuwse kunst nog niet ruim vertegenwoordigd is*. In de brief, ondertekend door burgemeester Fockema Andreae, staat verder: *We doen dit met eenige aarzeling omdat het de afbeelding van den stichter van het Weeshuis is en Regenten begrijpelijkerwijze prijsstellen op de aanwezigheid van diens portret in de stichting zelve. We zouden dan ook geen vrijheid hebben gevonden dit verzoek te doen, indien het ons niet bekend ware dat het Weeshuis behalve het portret zelf, tevens een behoorlijke copie daarvan bezit, zoodat het gemis van het oorspronkelijke minder bezwaar kan opleveren* 40).

De voorstelling gaat terug op het Utrechtse portret. Past men het Utrechtse portret als een legpuzzel in deze Utrechtse copie dan komen de afmetingen van de contouren van beide figuren nauwkeurig met elkaar overeen (afb. 6a-b). Om het portret in deze copie is, in ovaal, een tekst aangebracht: HEER EVERD ZOUDENBALCH, PROOST VĀ MAESTRICHT, CAN. EN THESAUR. IN DEN DOM T'UTRECHT, HEER VĀ ORK, EN EMELOORT, FONDAT. VAN ARME WESEN T'UTRECHT, 1491.

Hoe kwam de kopiïst van dit portret aan deze tekst? Het is niet waarschijnlijk dat deze tekst op dezelfde wijze was aangebracht op het Utrechtse portret.

Compositorisch zou dat eerder ongewoon zijn voor een laat 15de eeuws portret. Bovendien zou het schilderij door afzagen behoorlijk verkleind zijn. Dat zou betekenen dat ook het Maastrichter portret, dat kort na het Utrechtse portret moet ontstaan zijn, op indentieke wijze verkleind is. Erg aannemelijk is dat niet.

De ovale vorm van de tekst, waarbinnen het portret van Zoudenbalch geschilderd is, roept zeker reminiscenties op aan de talloze prenten die vanaf de 16de eeuw op dezelfde wijze een geportretteerde binnen een rond of ovaal rand-schrift weergeven. Een dergelijke prent die aan de basis van de geschilderde Utrechtse copie zou kunnen liggen, is echter niet bekend.

Ook andere mogelijkheden mogen niet uitgesloten worden. Misschien gaat de tekst terug op een inscriptie die bijvoorbeeld in het Sint Elisabeth Weeshuis of

37. De stichting van het oorspronkelijke weeshuis aan de zuidzijde van het Catharijneveld tussen Achter Clarenburg en de huidige Lange Elisabethstraat werd in 1582 overgebracht naar het voormalige Regulierenklooster aan de Oude Gracht 245. Tijdens de Hervorming werd het weeshuis „gereformeerd”. Midden 18de eeuw krijgt het de naam „Burgerweeshuis”. Toen het huis aan de Oude Gracht in 1926 eigendom werd van de Nederlandse Vereniging van Spoor- en Tram-personeel, werd de stichting ondergebracht in het pand Nieuwe Gracht 98. In 1954 werd de naam „Gereformeerd Burgerweeshuis” gewijzigd in „Het Evert Zoudenbalch Huis”.

38. Paneel, 73 x 58 cm.

39. Gemeente Archief Utrecht, Archief Gereformeerd Burgerweeshuis, nr 19.

40. Het College van Regenten heeft blijkbaar niet meteen toestemming gegeven. Eerst in 1922 wordt het schilderij in bruikleen gegeven. Zie noot 25.

5. *Anoniem Utrechts Meester, Portret van Evert Zoudenbalch, eind 17de - 18de eeuw. Utrecht, Het Evert Zoudenbalch Huis.*

de daaraan verbonden kerk - mogelijk bij het graf van Evert Zoudenbalch - voorkwam. Of moeten we simpelweg denken dat de kopiïst van dit portret de informatie ontving van de opdrachtgever of van een historisch deskundige? Interessant is zeer zeker de duidelijke vermelding van het jaartal. Uit een globaal technisch onderzoek 40) bleek dat deze copie niet ouder dan laat 17de eeuws, en zeer waarschijnlijk zelfs 18e eeuws is. Ook de manier van schilderen en het gebruikte lettertype wezen daar reeds op. De maker en de oorspronkelijke bestemming van deze eerste Utrechtse copie, is onbekend.

41. Voor informatie ben ik dank verschuldigd aan P. F. J. M. Hermesdorf en W. G. van Lunteren, respectievelijk schilderijen- en meubelrestaurator.

5. De tweede Utrechtse copie

Een opgedoken serie artikelen over „Huize Zoudenbalch”, gepubliceerd in 1896 42), was de aanleiding om te zoeken naar een tweede copie. In zijn laatste bijdrage 43) over het huis schetst A. van Rooyen, op een ietwat verwarrende manier, de diverse bestemmingen van het pand in de 19e eeuw. De auteur besteedt ook aandacht aan de toenmalige inventaris. Hij noteert onder andere het volgende: *Van de schilderijen mag het eerst worden vernoemd het portret van heer Evert Van Zoudenbalch, den stichter van huize Donkerstraat en van het R.K. Weeshuis in Sinte Elisabeth, redenen te over om aan zijn afbeeldsel in deze zaal eene eereplaats te geven. 't Is eene copie in olieverf naar het hier ter stede bestaande origineel, van de hand van den, ik meen, Bussemchen kunstschilder Fock.*

Het lag voor de hand om deze copie, wanneer deze bewaard gebleven was, te zoeken in het R.C. gesticht aan den singel, het huidige Sint Hiëronymus Verpleeghuis aan de Maliesingel te Utrecht. Daar immers was in 1875 een gedeelte van de inboedel uit de Zoudenbalchhuis in de Donkerstraat ondergebracht 44). Deze tweede Utrechtse copie (afb. 7) wordt er inderdaad bewaard. Over de maker van het portret hoeft er geen twijfel te bestaan: rechts onder is het schilderij gesigneerd door A. Fock.

Anthonijs Leopoldus Josephus Maria Fock werd te Amersfoort in 1852 geboren. Tussen ca 1880 en 1890 was hij te Bussum werkzaam, in hoofdzaak als portretschilder. Na die tijd trok hij naar Antwerpen, waar hij in 1910 overleden is.

Het portret door Fock gaat terug op het Utrechtse portret. In de linker bovenhoek heeft hij op de copie het familiewapen van Zoudenbalch toegevoegd. We mogen aannemen dat de regenten van het katholieke weeshuis, dat sinds de 18de eeuw in het huis Zoudenbalch in de Donkerstraat was ondergebracht, de copie van het portret bestelden of ten geschenke kregen. De regentenkamer was zeker de meest aangewezen plaats voor dit portret van Zoudenbalch.

6. De tekening door Grolman

In de Iconografische Atlas van het Gemeente Archief Utrecht wordt een tekening met het portret van Evert Zoudenbalch bewaard (afb. 8). Deze tekening is gemaakt door Anthony Everhardus Grolman (1843-1926) 46).

Grolman was voornamelijk te Utrecht werkzaam als schilder, aquarellist en graficus. Naast zelfstandige creaties maakte hij ook copieën. Het portret van Zoudenbalch heeft Grolman in 1878 gemaakt naar het Utrechtse schilderij. In de linker bovenhoek van de tekening, heeft Grolman het familiewapen van Zoudenbalch toegevoegd met eronder de volgende tekst: HEER. EVERT. ZOUDENBALCH. //PROEST. VAN. MAESTRICHT. //CANONICK. EN-

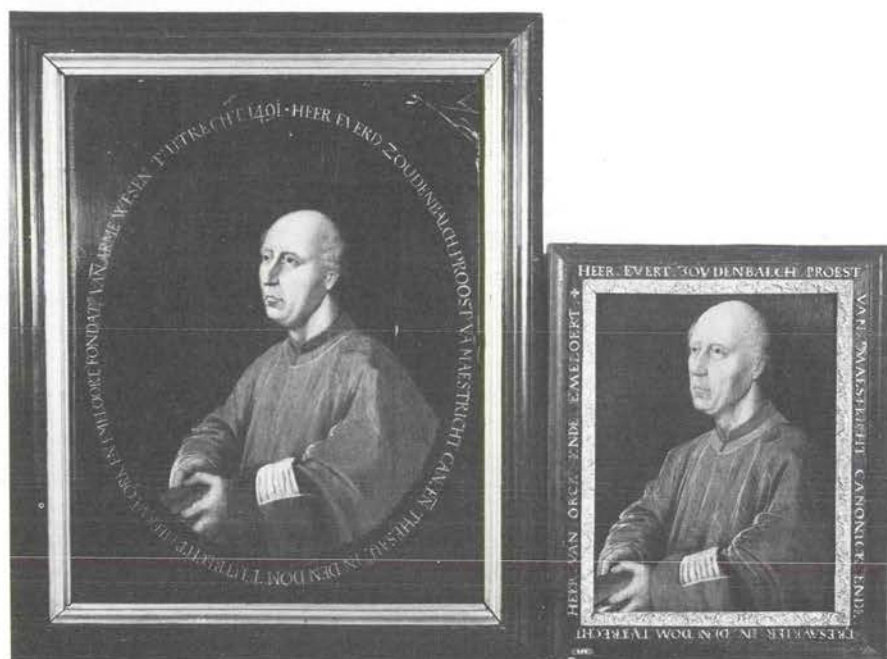
42. (A.A. van Rooyen), „Utrecht's Verleden en Heden - Huize Zoudenbalch”, *Zondagblad van de Utrechtsche Courant*, 13 april - 27 april - 4 mei en 18 mei 1893. De „opsporing” van deze serie artikelen slaagde dankzij G. J. Röhner van het Gemeente Archief Utrecht.

43. De laatste bijdrage, III b, verscheen op 18 mei 1896.

44. Zie noot 10.

45. Doek, 47,5 x 37,5 cm.; rechts onder gesigneerd: A. Fock //d'apres -. Het schilderij is eigendom van het R.K. Parochiaal Armbestuur der Stad Utrecht. Voor zijn hulp ben ik G. Molenschot van het St. Hiëronymus Verpleeghuis bijzonder dankbaar.

46. Papier, potlood gekleurd en gehooft, 45,8 x 33 cm.

6a-b. Idem afb. 4 en 5.

7. A. Fock, Portret van Evert Zoudenbalch, tweede helft 19de eeuw.
R.K. Parochiaal Armbestuur der Stad Utrecht.

8. A. Grolman, Portret van Evert Zoudenbalch, 1878.
Utrecht, Gemeente Archief (Iconografische Atlas).

DE. TRESAVRIER. IN. DEN. DOM. TVRECHT. //HEER. VAN. ORCK. ENDE. EMELOERT. Deze tekst heeft Grolman letterlijk 47) overgenomen van de lijst om het Utrechtse portret. Copiërlust en lokaal historische belangstelling waren voor Grolman wellicht de belangrijkste drijfveren voor het maken van dit portret.

De bewaard gebleven en momenteel bekende gegevens - zowel archivalia als kunstwerken - zijn onvoldende om Evert Zoudenbalch als maecenas te betitelen. Niets bewijst dat Zoudenbalch een beschermer van kunst en kunstenaars was. Slechts enkele gegevens laten toe te vermoeden dat hij mogelijk een kunstminnaar was.

Uit archivalia blijkt dat Zoudenbalch betrokken was bij de uitvoering van een zilveren reliekschrijn dat Tyman Ysbrant vervaardigde voor de Dom. Mogelijk waren de bemoeienissen van Zoudenbalch in opdracht van het kapittel en van zakelijke aard. Over enige relatie van Zoudenbalch met de kunstenaar of betrokkenheid bij de opdracht is niets bekend.

Aan de bouw van zijn huis in de Donkerstraat moet Zoudenbalch zeer hoge sommen gespendeerd hebben. We mogen aannemen dat hij ook aan de decoratie van het interieur veel zorg besteed heeft. Slechts enkele fragmenten zijn bewaard gebleven. Uit deze fragmenten blijkt dat Zoudenbalch zich tot de lokale Utrechtse kunstproductie beperkte.

Van de nu bekende portretten van Zoudenbalch zijn de meeste, latere copieën die teruggaan op een laat 15de eeuws schilderij. Dit paneel en een portret in een bijbel zijn vermoedelijk de enige portretten van Zoudenbalch die tijdens zijn leven gemaakt zijn. Beide zijn te Utrecht vervaardigd. Mogelijk is Zoudenbalch de opdrachtgever geweest, maar absoluut zeker is dat niet. Een document uit 1604 vermeldt dat het 15de eeuws schilderij oorspronkelijk hing in de kerk van het Sint Elisabeth Weeshuis, dat gesticht was door Zoudenbalch.

Van een anoniem portret uit het begin van de 16e eeuw is de oorspronkelijke bestemming onbekend. Dat is ook het geval voor een copie, vermoedelijk geschilderd in de 18de eeuw. Dit portret vermeldt in een opschrift het jaartal 1491, datum van de stichting van het Weeshuis.

Van twee 19de eeuwse portretten zijn de makers wel bekend: A. Fock en A. E. Grolman. De copie van Fock was bestemd voor het katholieke weeshuis, dat vanaf de 18de eeuw tot 1875 in het huis Zoudenbalch was ondergebracht. De tekening door Grolman is te beschouwen als een exponent van de 19de eeuwse copiërlust.

In essentie gaan alle copieën terug op het laat 15de eeuwse portret van Zoudenbalch. Het documentaire karakter van de copieën is belangrijker dan het kwalitatieve. De portretten van Evert Zoudenbalch zijn meer getuigenis van een eeuwenlange waardering voor de stichter van het Sint Elisabeth Gasthuis te Utrecht, dan voor de ambtelijke functionaris.

47. De tekst is niet helemaal letterlijk overgenomen; Grolman maakte namelijk in zijn transcriptie twee foutjes: bij de eerste VAN is het dwarsstreepje in A vergeten; bij TVTRECHT is de tweede T vergeten, zodat er TVRECHT staat.

BIJLAGE

T'Gerecht committeert Nijhoff ende Straten schepenen om metten curateur ende de gecommiteerde van den boedel van Joncker Johan Ruysch te spreken ende tot het versouck vander supplianten in desen gedaen te induceren, interdicerende by provisie de voors(chreven) curateure ende gecommiteerden de vercopinghe vanden schilderye in questie.

Actum den XXIIe maart 1604, B Enghe

Aen myn Genadige heeren van den Gerechte der stadt Utrecht geven ootmoedig te kennen die huysmeesters in den tyt vant weeshuys binnen Utrecht, hoe dat ten huysse van Joncker Johan Ruysch bevonden was seeckere schilderye van heer Evert Soudenbalch in zynen leven proost tot Maerstricht geweest zynde de fundateur van het oude weeshuys alhier, welcke schilderye zoe by supplianten verstaen, vande edele vrouwe van Urck, mit recht soude comen ende behoren aen het weeshuys gelyck zy oock zulx presenteert naeder te attesteren die welcke zy supplianten wel geerne tot een memorie van deselve fundateur int weeshuys hangen soudende alsie zy te dien fine geweest hebben byde gecommiteerden van de boedel van Johan Ruysch om dselve schilderye nae haer te nemen. Ende soe haer die nyet toe en comt dselve by estimatie te betaelen. Ende dat die selve gecommiteerde haer dselve schilderye onder alsulcke behoerlicke presentatie nyet en willen laeten volgen maar dselve openbaerlicke willen vercopen. Soe ist dat zy supplianten versoecken ootmoedelic dat dselve gecommiteerden zij geordonneert by provisie dselve schilderye den supplianten te laeten volgen, onder die presentatie dat hunlieden destinatie van dien zal worden betaelt, zoe bevonden wert dselve schilderye het weeshuys nyet te competieren dit doen etc

Joost Adriaensz JP Westrenen

Dinsinuatie vant boven geschreven appointement es bij op dat vantselve gedaen aan hendrick vechele als curator ende aan enige gecommiteerde vande boedel van Jo(ncker) Johan Ruysch ter fine pro ut appointement die myn van autoriserende seijden die wetten te staen

Actum uts. By my () 1604

Voor replycq segge dhuysmeesters vant weeshuys req(uirant)en op ende iegens die frivole antwoord van wegen die crediteuren van Johan Ruysch overgegeven tot genouchdoen te blycken vande dschilderye in questie eerst inde kerck van S(int)e Elisabeth ende nae het affbreecken vanden inde broeders camere vanden weeshuys tot memorie vanden fundateur gehangen heeft, sulcx datmen daer uyt wel can collegen dat dselve schilderye gesstineert ad repraesentandam fundatoris memoriam, het weeshuys es competerende, sonder dat hier tegens eenichsins obsteert dat die kercke van S(int)e Elisabeth zouden weezen offgebroocken, ende dat dvrienden well geoorloft zoude zijn geweest, dschilderye nae hun te nemen en geconsidereert dat het weeshuys all evenwell es gebleven in zynen volle gerechticheijt, ende alleenlick getransperieert op een comodieuse plaetsche, inder vougen dat de vrunden daer deur egheen regt en es geboren omme nae hun te nemen die schilderye, die sijl(uden) selve bekennen inde kercke van StElisabeth voorg(enoompt) inde broeders camere nae gehangen te hebben, ende consequenten en can die que(stelick) niet pretenderen die lotingen die sijl(uden) nopende d'selve schilderye zoude mogen hebben gedaen, zoe tselve es res inter alios acta, ende dar kenlick es id quid notram est sine facto notre ad alium transferri non posse. Debacherende daeromme tselve ende inhouden vande geheele antwoord bij impertinentie, denegatie ende irrelevantie, concluderende persisteren dselve by heuren versoucke.

De Hervormde kerk van Oud-Zuilen

F. Schoonheim

Inleiding

Sinds 8 augustus 1966 is het onder de rook van Utrecht liggende dorpje Oud-Zuilen (gemeente Maarssen) beschermd dorpsgezicht:

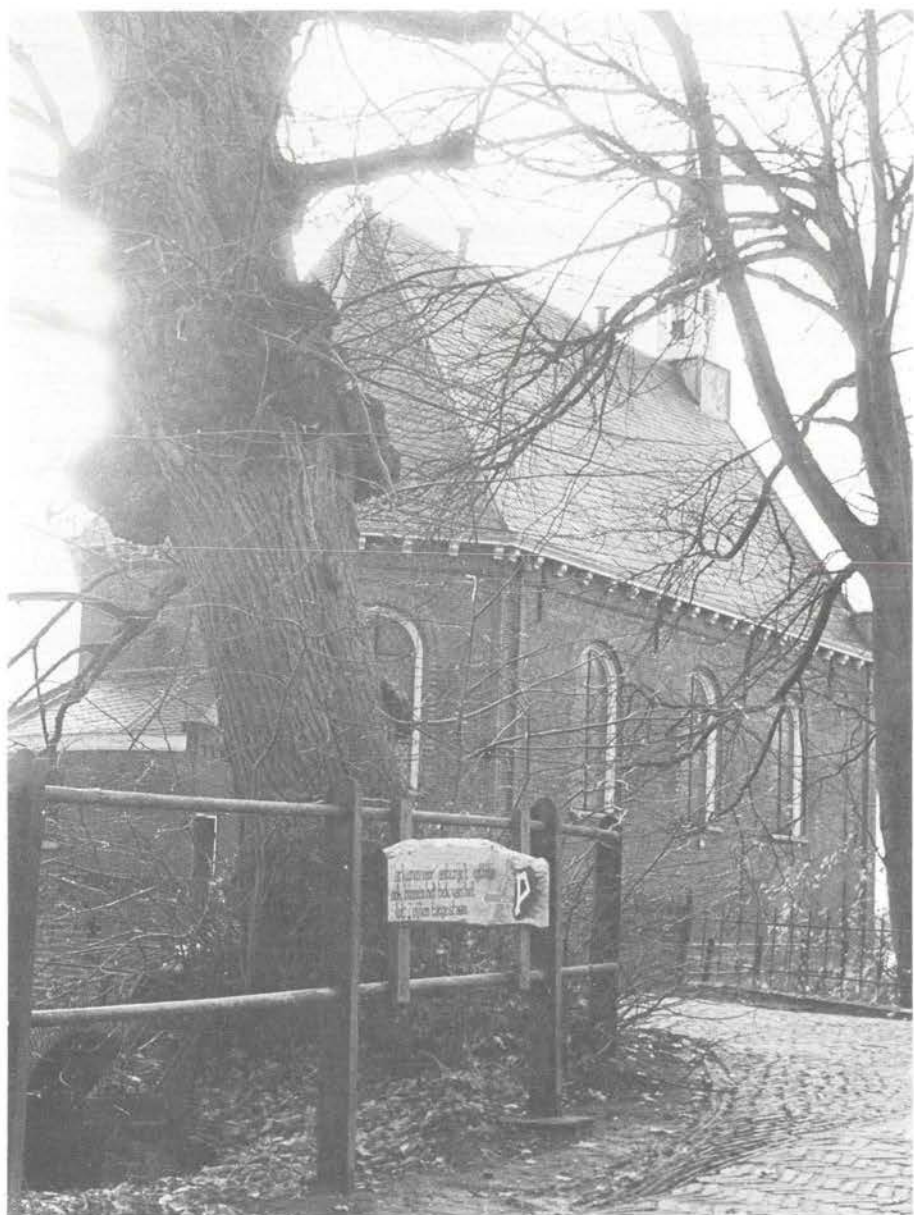
Het kasteel en de aangrenzende dorpsituatie te Zuilen vormen op korte afstand van de stad Utrecht een uiterst belangwekkend element van landschappelijke en historische bouwkunst (...). Zeer zeker mag deze overweging ook gelden voor het driehoekige perceel grasland aan de linker oever van de Vecht. Deze open plaats langs de rivier de Vecht verdient des te meer aandacht omdat zij als het ware een ouverture vormt op de dorpsbebouwing aan de andere oever. In deze laatste heeft de N.H. kerk, in zijn huidige gedaante een bescheiden 17de eeuws bouwwerk, een eigen accent (...).

Uit deze toelichting in het register van beschermde stads- en dorpsgezichten blijkt wel dat het kerkgebouw, zelf in 1972 een monument in de zin der wet geworden, mede bepalend is geweest voor de toekenning van het predikaat „beschermd dorpsgezicht” 1).

De schilderachtige ligging van dit kerkje heeft er ook toe bijgedragen dat het voor velen de plaats werd om er het huwelijk kerkelijk te laten bevestigen. In 1975 werd het kerkje er zo'n zestig maal voor uitgekozen; de echtparen waren afkomstig uit alle delen van het land!

Bij een bezoek aan het idyllisch op de rechter Vechtoever staande kerkgebouw, zullen slechts weinigen vermoeden dat dit bedehuis kan bogen op een niet alleen lange maar ook bewogen geschiedenis. Hoewel de kerk in zijn tegenwoordige gedaante uit architektonisch oogpunt niet tot de meest markante behoort, wordt helaas in (kunst)reisgidsen en in publikaties over het eraanstaande kasteel, aan de historie ervan voorbijgegaan. Het gemis aan een gepubliceerde studie zal hiertoe niet weinig hebben bijgedragen. Nu echter het archief van de Hervormde gemeente van Zuilen aan het Utrechtse Gemeentelijk archief in bewaring gegeven en geïventariseerd is, werd de mogelijkheid geschapen om deze „geschiedkundige leemte” op te vullen met een publikatie over de geschiedenis van de kerk van Oud-Zuilen.

1) Beschikking van de minister van C.R.M. d.d. 8 aug. 1966, op 20 dec. 1966 ingeschreven in het register van beschermde stads- en dorpsgezichten (art. 21 Mon.wet). Het kerkgebouw, Dorpsstraat 10, is op 9 mei 1972 opgenomen in het register van beschermde monumenten, dl. 2440 nr. 78.

1. De Hervormde Kerk van Oud-Zuilen (foto auteur).

Rond de middeleeuwse slotkapel

Grootgrondbezitters hadden in de eerste eeuwen na de definitieve vestiging van het Christendom alhier, de gelegenheid om op hun landgoed een kapel te stichten waarin aan het altaar diensten konden worden verricht ter ere van de beschermheilige en/of ter nagedachtenis van overleden familieleden.

Ook bij de „villa” of, na ca 1200, bij het kasteel Zuilen bevond zich een dergelijke „eigen kerk” die echter niet gewijd was aan een bepaalde heilige. Op de fundamenten van een ouder, is mogelijk in het midden van de elfde eeuw een eenvoudig romaans bedehuis met een rechthoekig grondplan opgetrokken, waarna de heren van Zuilen *hare wapenen in ende aen de muren van deselve kappelle geschildert ende gemetselt* hebben 2). Ook zou bisschop Bernold bij de (her)bouw een rol hebben gespeeld. Deze bisschop was het immers die bouwvallige kerken in het Sticht heeft doen opbouwen. Archiefbronnen die dit door J. Th. van de Laan in Niftarlake (zie literatuuropgave) gestelde kunnen steunen, zijn echter niet gevonden.

Omstreeks het jaar 1200 bevond zich op de Vechtoever in de nabijheid van het kasteel en de kapel al een aparte nederzetting, maar het lijkt niet waarschijnlijk dat de bewoners hiervan in de bekostiging van de bouw of het onderhoud van de kapel hebben bijgedragen. Dit kan geheel op naam van de bewoners van het kasteel gezet worden. Het is zelfs de vraag of de dorpsbewoners niet bijvoorbeeld in Maarssen, waar zich toentertijd een tufstenen kerk bevond, ter kerke hadden te gaan wegens het feit dat de Zuilense kapel *door de possessors van den Huyse Zuylen, tot oeffening van haren particulieren Godsdienst, en van hare domestiequen, bedienden en bruyckers van landerijen aen denzelve Huyse* werd gebruikt 3).

De hier genoemde gemeenteleden hadden een eigen kapelaan, die onderhouden werd van de inkomsten uit onroerende goederen waarmee de heren van Zuilen de kapel in de loop der tijden begiftigd hadden. In de rekening van rentmeester Floris van Weede aan de Staten van Utrecht in het jaar 1581 bijvoorbeeld, staan als aan de kapel behorende onroerende goederen vermeld 4): *ses morgen lands, gelegen aen (de) binnenwegh tot Maerssen; twee morgen, gelegen omtrent Oostweerd, aen de Hofdijkweteringe; nog vier morgen, mede aldaer gelegen met nog een huijsken, gestaan hebbende op 't voorsz. landt*. De kapelaan, die in deze kleine gemeente de taken van een pastoor op zich genomen had, zorgde voor het onderhoud van het bedehuis met het altaar dat daarin een centrale plaats innam. De enige kapelaan te Zuilen, die we in de annalen vermeld vonden, was Jacobus Rodi de Genesano, voormalig kanunnik van de St Dionisiuskerk te Leuven. Op 20 oktober 1351 verleende Paus Clemens VI hem het ambt van kapelaan te Zuilen, in het Nedersticht.

In dat jaar moet er dus wel degelijk een kapel hebben gestaan. Helaas is er zeer weinig over de laat-middeleeuwse bouwgeschiedenis bekend. Tot de reformatie en het verbeurd verklaren van het kasteel in 1580, was er een duidelijke relatie met het ernaast liggende kasteel. Meerdere malen is dit slot be-

2) G.A.U., archief Ned. Herv. gemeente Zuilen, inv. nr. 24, advies J. van Ewijk.

3) G.A.U., archief Ned. Herv. gemeente Zuilen, inv. nr. 23.

4) Idem.

trokken geweest bij Hollandse en Utrechtse twisten; het is dan ook niet verwonderlijk dat het *tot diverschen tyden omme geworpen ende menigen tijt aper ende wuest (is) blijven liggen* 5), zoals in 1296 en tussen 1422 en omstreeks 1510. Dit houdt natuurlijk niet in dat de bijbehorende slotkapel deze gehele of gedeeltelijke verwoestingen ook heeft moeten ondergaan. Ondenkbeeldig is het evenwel niet indien we bedenken dat aan de muren van de kapel, ten tijde van de strubbelingen, de wapens van de kasteelheren aangebracht waren en dat in de periode 1422 tot 1510 de inkomsten voor het onderhoud weggevallen waren. Op de *Caerte van de vryheid der stadt Utrecht volgens decisie van den jare 1539* 6) vinden we de kapel evenwel weer naast het kasteel geschetst, hoewel opgemerkt dient te worden dat deze kaart pas in 1696 vervaardigd is.

Zoals reeds opgemerkt, werd het kasteel met bijbehorend landgoed dat eigendom was van George van Lalaing, graaf van Rennenberg, door de Staten van Utrecht verbeurd verklaard (naar aanleiding van zijn „verraad“ in 1580). Dientengevolge vielen de inkomsten uit de onroerende goederen van de kapel weg. Hoewel exakte gegevens ontbreken, ligt het voor de hand dat de kapel in het jaar 1580 in handen van de dorpsbewoners is overgegaan. In ieder geval werd het bedehuis dertien jaar later, in 1593, door deze *bueren* gerestaureerd, zo meldt ons het verslag van een visitatie der kerken ten plattelande in het Sticht van Utrecht, gedaan op last van de Staten van Utrecht 7). Het is mogelijk dat toen aan het gebouw met het rechthoekige grondplan een rond koor is toegevoegd; indien we echter op de tekening van Serrurier mogen afgaan, dan moet deze toevoeging lange tijd terug hebben plaatsgevonden. In de kapel stond ten tijde van de restauratie van 1593 nog een oud altaar, zo merken de gereformeerde samenstellers van het visitatieverslag kritisch op: *... het capellen is in goede reparatie, alleen dat d' outaer noch daerin staet. . .*

Het onderzoek naar afbeeldingen van de kapel voor de afbraak in 1654 heeft ons voor enige problemen gesteld. Er bestaan namelijk drie verschillende weergaven van de kapel, waarvan er bovendien twee ongedateerd zijn.

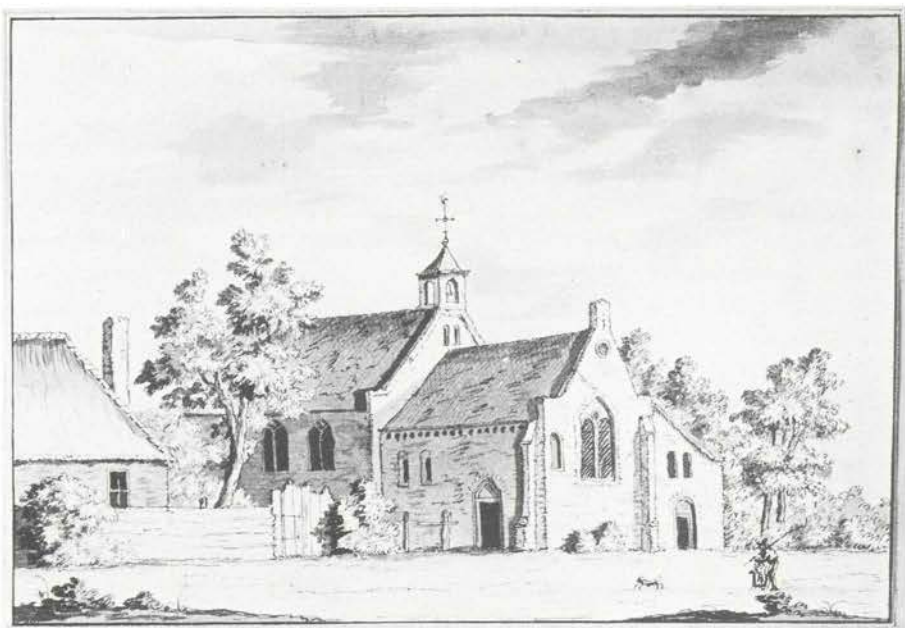
De eerste afbeelding (afb. 2) is een tekening in oostindische inkt door L. P. Serrurier (1706-1751), zonder datum van vervaardiging of weergave. Het moet een kopie van een afbeelding van vóór 1654 zijn, want sinds die tijd bezitten we via de bestekken de exakte afmetingen van de kerk, die in het geheel niet overeenkomen met de afmetingen die uit de tekening van Serrurier af te leiden zijn.

De tweede gevonden weergave, afgebeeld in het maandblad *Oud-Utrecht*, september 1977, bevindt zich in de kollektie Bodel Nijenhuis (U.B. Leiden). Het is een anonieme waterverftekening, met pen ingetekend, waarbij een 17de eeuws onderschrift in potlood *het oude kerkje te Zuijlen* de aandacht trekt. De tekening, hoewel niet zo gedetailleerd, komt overeen met die van Serrurier. Het lijkt echter geen tekening van hem te zijn; ook is de kapel vanuit een iets westelijker richting afgebeeld.

5) Oorkonde d.d. 6 mei 1528, waarbij Willem van Rennenberg wordt hersteld in de hoge heerlijkheid van Zuilen en Westbroek. R.A.U., Bisschoppelijk archief, inv. nr. 284.

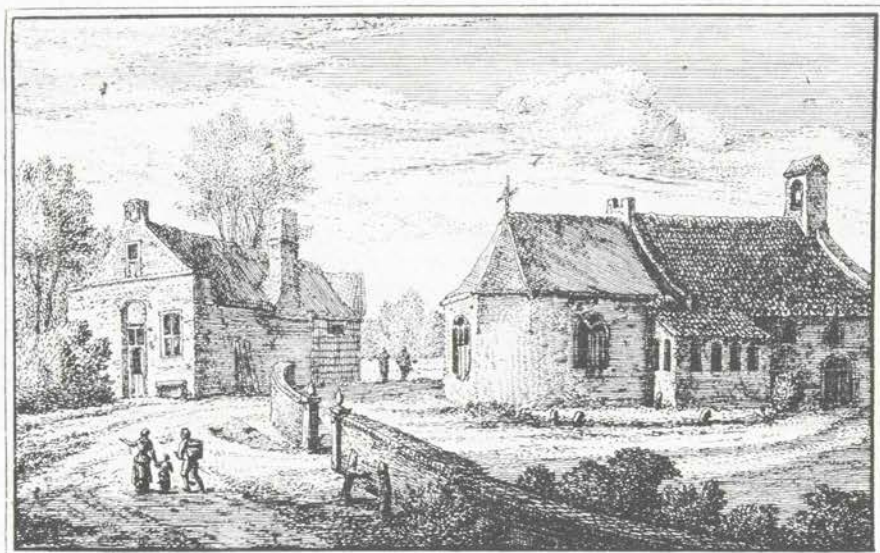
6) Deze door C. Specht vervaardigde kaart (G.A.U., Topografische atlas) staat afgebeeld in *Struick, Zuilen*.

7) Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap, 7 (1884), 222.

2. De kapel vóór 1593 (?), gezien vanuit het noord-westen. Frappant is de gelijkenis met de Utrechtse H. Kruiskerk, die tot 1825 op het Domplein stond (afgebeeld in J. E. A. L. Struick, *Utrecht door de eeuwen heen*, Utrecht/Antwerpen 1968, 25). Tekening in O.I. inkt door L. P. Serrurier (1706-1751); R.A.U., Topografische atlas, cat. nr 1111. (foto R.A.U.).

3. De kapel in 1615, gezien vanuit het noord-oosten. tekening door A. Rademaker, ca 1725, in Kabinet van Nederlandsche en Kleefsche Outheden en Gezigten. V (1732), 236. (foto R.A.U.).

A Rademaker fecit

OUDE KERK te Zuilen

1715

De derde tekening (afb. 3) werd omstreeks 1725 vervaardigd door A. Rademaker, naar een oudere afbeelding, want evenals Serrurier heeft Rademaker de kapel in de afgebeelde toestand zelf niet gekend. De tekening laat de kapel in het jaar 1615 vanuit noord-oostelijke richting zien.

Hoe is het mogelijk dat de kapel in ongeveer dezelfde periode zo verschillend staat afgebeeld? De meest aannemelijke verklaring hiervoor is, dat de kapel bij de restauratie van 1593 ingrijpende veranderingen heeft ondergaan, want in de periode 1593 tot 1654 is er niets van enige restauratiewerkzaamheden bekend. De eerste twee zoëven beschreven afbeeldingen kunnen zodoende de situatie van vóór 1593 weergeven. In dit verband is het belangrijk te weten dat onderaan het blad waarop de tweede (anonieme) afbeelding is bevestigd, de derde afbeelding (van Rademaker) eertijds was bevestigd, getuige het nog aanwezige onderschrift. Dit onderschrift heeft namelijk dezelfde inhoud als de tekst bij de afbeelding van Rademaker, zoals deze te vinden is in het *Kabinet van Nederlandsche en Kleefsche Outheeden en Gezigten*, waar vermeld staat: *Het oude kerkje van het dorp Zuilen aen den Vechtstroom, zooals het zich in 't jaer 1615 opdeet, en sedert geheel weghgebroken*. Mogen we in de volgorde van bevestiging der beide afbeeldingen op het blad in de kollektie Bodel Nijenhuis een chronologische lijn herkennen, dan is de hypothese niet al te gewaagd dat de anonieme tekening en, als gevolg daarvan, de weergave van Serrurier dateren van vóór 1593.

Naar een nieuw kerkgebouw

Bijna twee jaar nadat de hervormde gemeente van een vaste predikant, Henricus Teeckman, was voorzien (vóór 1652 had de classis Amersfoort de gemeente bediend) werd de kapel niet langer bruikbaar voor de bijeenkomsten geacht. Door het de laatste jaren sterk toegenomen aantal gemeenteleden (in 1652 was het aantal nog 23), was het gebouwtje te klein geworden. Bovendien had een storm, vergezeld van onweer, het kerkje zodanig getroffen dat het gedeeltelijk was ingestort. Zodoende had de gemeente enige tijd een beroep moeten doen op één der gemeenteleden die welwillend zijn zolder voor de vergaderingen ter beschikking had gesteld.

Bij resolutie van 17 maart 1654 werd dan ook door de Staten van Utrecht toestemming gegeven de kapel af te breken en een nieuw gebouw te laten optrekken (bijlage I) 8). Aan mr Lambert werd op 5 juni van dat jaar aanbesteed *het affbreecken van de capel, schoonmaken van graven, van den fondamenten, 't verleggen van den dooden (en) 't opmetselen van den fondamenten tot op een voet boven d'aerde*. (bijlage II) 9).

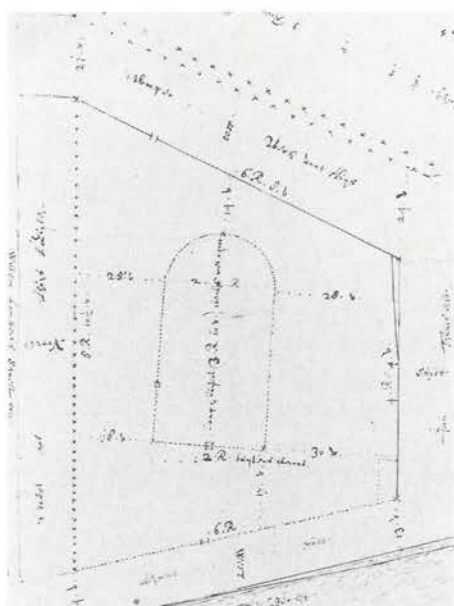
De aanbesteding voor de nieuwbouw kwam aan Gijsbert Teunisz. van Vyannen, bouwmeester van o.a. de westfaçade van de Utrechtse Janskerk na de orkaan van 1674 en van de Hoofdwacht naast deze oude kapittelkerk. Op 27 juni 1654 werd de eerste steen voor het nieuwe Zuilense kerkgebouw gelegd.

8) R.A.U., archief Staten van Utrecht, inv. nr. 251 (zie bijlage I).

N.B. Geen restauratie mocht worden uitgevoerd zonder toestemming van de Staten (resolutie d.d. 16 september 1646).

9) G.A.U., archief Ned Herv. gemeente Zuilen, inv. nr. 128 (zie bijlage II).

7. Plattegrond van de kerk, met afmetingen en naaste omgeving, 1654. (G.A.U., archief N.H. gem. Zuilen, inv. nr. 128; foto G.A.U.). Ten noorden van de kerk loopt 'de vaert naer 't huys 't Zuylen', ook nu nog uitmondend in de Vecht; ten oosten van de 'wech van 't Huys'. Het terrein wordt in het zuiden begrensd door 'Jan Thunis erff'; in het noorden door 'Willem Lamberts staell erff' en in het westen door het Zandpad en de Vecht.

Het bedrag van 4500 gulden dat met afbraak en opbouw van de kapel was gemoeid, kwam voor drievierde deel uit de kas van Adam van Lochorst, heer van Zuylen.

Bezien we de bouwtekening (afb. 7), dan kreeg de kerk een lengte-doorsnede van 3 roeden en 10 voet, dat wil zeggen ongeveer 14 meter. De breedte, gemeten aan de buitenzijde van de kerk, werd 2 roeden (ca 7,5 m.) en de hoogte van het muurwerk 24 voet (ca 6,5 m.), terwijl de muurdikte twee en een halve steen zou bedragen. De noordelijke en zuidelijke wand werden voorzien van elk drie ramen. In de oostelijke wand, het koor, die uit drie muurvlakken bestaan moet hebben, bevonden zich twee ramen. Alle ramen kwamen ca drie meter *uyt de vloer* te liggen. Twee dubbele deuren, een aan de west-, een aan de noordzijde, vormden de toegang tot het gebouw. Bovendien werd aan het noordelijke vlak van het koor een *sacresty-camertgen* gebouwd, wat duidelijk te onderscheiden is op de tekening van Van Liender (afb. 4). Tenslotte zou Gijsbert Teunisz. van Vyanen *maechken ende stellen, een achtkant toontgen, wijt seven ende een halve voet buytenswerck, de buijtenkant van de stijlen te stellen ter plaetse daer het de heeren* (d.w.z. de kerkmeesters) *goetvinden ende ordonneren sullen*. Dit torentje kwam aan de westkant op het kerkdak te staan.

De laatste bouwphase bestond uit het bedekken van de grenenhouten kap der kerk, toren en sacristie met leien; de goten en andere delen met lood. Deze werkzaamheden werden op 30 juli 1654 aanbesteed aan Gerrit Geurtsz. voor *f 35.-: alles op zijn eijgen cost ende dranck, oncosten van vracht ende slaeppen* (dwz. vervoeren).

Het torentje werd voorzien van een koperen weerhaan, in januari 1655 door Gilles van Tiel voor 7 gulden en 14 schellingen verguld. De Utrechtse *stadts-horlogiemaecker* Johan Straesman heeft in 1670 het kerkgebouw verrijkt met

een uurwerk. De werkzaamheden werden op 16 maart van dat jaar door schout en gerecht van Zuilen, zij het met toestemming van de kasteelheer, voor f 350,- aanbesteed 10). Barent Hofsmid, in dezelfde hoedanigheid als Straesman, heeft dit uurwerk in 1703 voor 70 gulden gerestaureerd, waarna hij het twee jaar heeft onderhouden 11).

Oudejaarsavond 1847

Van ooggetuigen vernemen wij, dat in den avond van den laatsten dag des vorigen jaars het Kerkgebouw der Hervormde Gemeente te Zuilen, in 1652 gebouwd, eene prooi der vlammen geworden is. De brand was allerverschrikkelijkst; niets dan het muurwerk is blijven staan en zelfs door de felle hitte zijn de kroonen gesmolten. De klok, die 500 pond weegt, lag onder de puin begraven. Het schijnt, dat de brand door stoven in eene der banken is aangekomen, die vooral ook des te sterker kan toegenomen zijn, doordien het kerkgebouw nog niet lang geleden van binnen verfraaid, met hout afgeschoten, geheel nieuw was opgeleverd. Ten onregte heeft er een gerucht geloopt, dat het ongeluk aan gaz zou toe te schrijven zijn, waarmede de kerk werd verlicht; die wijze van verlichting bestond in dezelve niet. Slechts weinig is er aan stoelen en Bijbels gered kunnen worden, doch gelukkiglijk heeft de brand zich alleen bij dit gebouw bepaald, zelfs zóó, dat de boomen rondom hetzelfde door denzelfden weinig of niet getroffen zijn 12).

Nog in 1841, zo kunnen wij uit dit krantebericht van 3 januari 1848 opmaken, had de kerk een restauratie ondergaan, welke bestond uit een vernieuwing van het leien dak, het plaatsen van nieuwe ramen en kozijnen en het uitwendig schilderen 13). Het feit dat de restauratie in z'n geheel door de gemeenteleden was gefinancierd, deed de klap voor deze kleine gemeente, die nu in het schoollokaal moest bijeenkomen, des te harder aankomen.

Zo spoedig mogelijk werd een onderzoek naar het ontstaan van de brand ingesteld die om acht uur 's avonds, een uur na afloop van de kerkdienst, begonnen was. De notulen van de kerkvoogdij van 3 januari 1848 vermelden hieromtrent dat, na een grondig onderzoek naar de handelingen van de stovenzetster en de koster, *blijkt dat verregaande agteloosheid en nalatigheid in het waarnemen hunner pligten, als oorzaak dezer ramp moet worden beschouwd.*

Van de verzekering kreeg het bestuur bijna 6000 gulden terug, waarna op 25 april 1848 de aanbesteding voor de herbouw plaats kon vinden. De minst „prijzige” aannemer die dag bleek Joh. Verstegen uit Utrecht te zijn, die de werkzaamheden voor f 8000,- dacht te kunnen aanvangen en voltooien 14).

Dadelijk werd een aanvang gemaakt met de herbouw; een steiger plaatste men rond de resten van het gebouw, waarna men de losse stenen die 'op de nog overeind staande muren lagen (het dak was ingestort), gebruikte om het bovenste deel van dit muurwerk over de gehele omtrek te restaureren. Aan de binnenzijde werden de stenen afgebeiteld en bepleisterd. Met nieuwe stenen

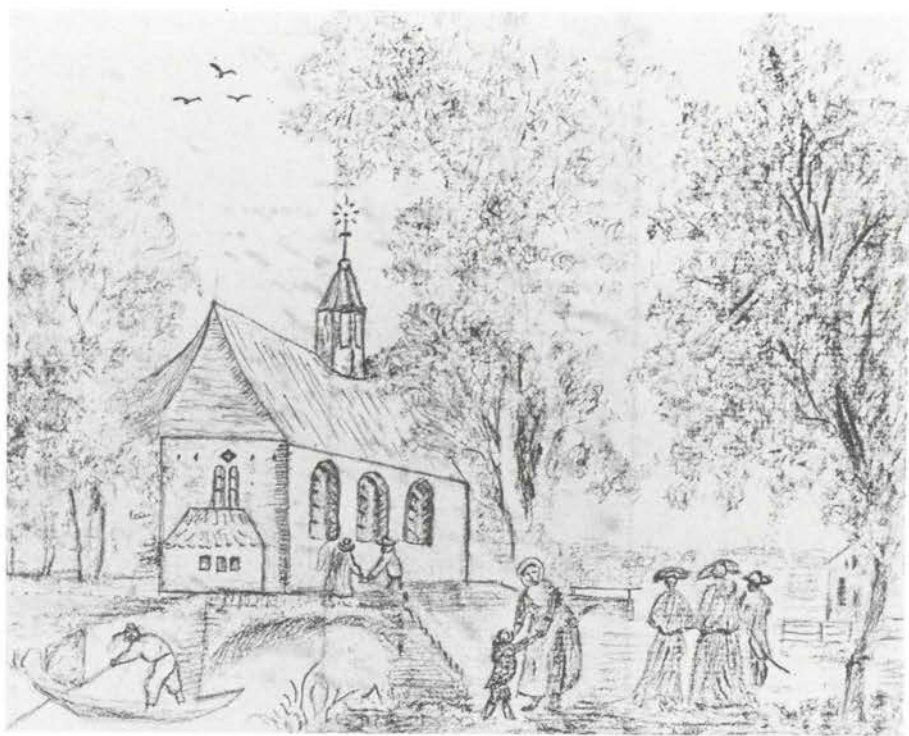
10. R.A.U., archief Slot Zuilen, inv. nr. 548.

11. G.A.U., archief Burgerlijke gemeente Zuilen, inv. nr. 18.

12. G.A.U., bibliotheek, *Utrechtsche Avondpost* d.d. 3 januari 1848.

13. G.A.U., archief Ned. Herv. gemeente Zuilen, inv. nr. 107.

14. G.A.U., archief Ned. Herv. gemeente Zuilen, inv. nr. 131.

6. Het kerkje zoals het er van 1655 tot 1848 heeft uitgezien, vanuit het noord-oosten. Potlood-tekening 1852, naar een afbeelding van P. J. van Liender uit 1750. G.A.U., archief Ned. Herv. gemeente Zuilen, inv. nr. 3, mei 1852 (foto G.A.U.).

verhoogde men de muren nog enige tientallen centimeters, wat heden ten dage nog duidelijk is waar te nemen (zie afb. 5), evenals de gedeeltelijke afbraak en herbouw van de *kop des torengaveels* aan de Vechtzijde van de kerk. Met materiaal van 1654 werden daarna de kozijnopeningen, de bogen van de ramen en de deurkozijnen aangemetseld en bijgewerkt. In de voorgevel werd een nieuw groter deurkozijn aangebracht, ondanks het feit dat het vorige kleinere kozijn bij de brand gespaard was gebleven. Het werd echter in een ander gedeelte van het gebouw, bij de toegang tot de kerkekamer, gebruikt. Gesloopt werden de muur rond het kerkhof en het stovenhok. Na het gereedkomen van de bekapping en de toren, werd tenslotte een nieuw uurwerk met wijzers en een klokkestoel van ijzer met een klok van 100 pond geplaatst.

Op 19 november 1848 werd het nieuwe Zuilense bedehuis tijdens een plechtige dienst, ondermeer bijgewoond door de provinciale gouverneur, ingewijd. Behalve werkzaamheden van 1961 tot 1964 waarbij onder andere vier glas-inloodramen zijn geplaatst, hebben er sinds 1848 geen ingrijpende restauraties meer plaatsgevonden zodat we het gebouw, althans wat het exterieur betreft, vandaag-de-dag in z'n 17de en 19de eeuwse vorm kunnen aanschouwen.

Wanneer u het museum slot Zuilen bezoekt, moet u eens vragen naar een res-

tant van het leien dak, aaneengesmolten door de hitte van de brand van 31 december 1847; de museumbeheerder zal u dit „relikwie” van de oude kerk graag tonen.

Het interieur

Betrekkelijk weinig is over het interieur van de kerk bekend, mede omdat de gehele inventaris met uitzondering van enkele stoelen en bijbels op de rampzalige oudejaarsavond 1847 een prooi van de vlammen is geworden. Interieur-opnamen van vóór deze eeuw zijn niet bekend. Nochthans kunnen we aan de hand van literatuur- en archiefbronnen trachten een indruk van het vroegere kerkinterieur te verkrijgen. In artikel drie van de aanbesteding voor de nieuwe kerk in 1654 wordt vermeld dat het gebouw van binnen bepleisterd diende te worden, welke bepleistering na de restauratie van 1848 weer aangebracht is.

Van ouds bevonden zich in de kapel grafkelders die, voorzover we uit de bronnen kunnen opmaken, in 1654 en in 1848 gehandhaafd zijn. Het is te verwachten dat in deze kerk die in de middeleeuwen bezit was van de heren van Zuylen, ook enkele vooraanstaande slot eigenaren hun laatste rustplaats hebben gekregen. Zo werd in 1546 het hart van de in 1545 overleden graaf Willem van Rennenberg, die in 1510 het grondgebied van het kasteel in erfpacht kreeg van de abt van Oostbroek, in de kapel begraven. Na de afbraak van de abdij in 1580, is ook het deel van het lichaam dat aldaar begraven was, naar Zuilen overgebracht. Het was te lezen op de grafzerk, *waarop de vier kwartieren van Willem van Rennenberg en het opschrift: Hier leyt begraven het hart van den Eedelen heeren Willem vrijgrave zo Rennenbergh, heer tot Zuylen ende Westbroeck ende Oldenhoern*. Een steen in de rechterzijmuur vermeldde: *In 't jaer ons Heeren MVC XLVI den XVIII dach in Julio so is aflivich geworden den Eedelen en Wailgebooren H. tot Zuylen ende Westbroeck ende H. tot Oldenhoornen, daer 't hart in dese capelle off is begraven ende het ingewant inde Westbroeck en het lichaam tot Oostbroeck. God heb de ziele* 15). Na het terugvinden van de grafzerk, één meter ten zuiden van het punt, vijf meter uit de (oostelijke) achtergevel, heeft men in 1906 ter plaatse een onderzoek naar de grafkelder willen instellen. Het is echter bij een archiefonderzoek gebleven daar de geldmiddelen voor verder onderzoek ontbraken 16).

Misschien is een inventarisatie van de nu nog onder het tapijt liggende grafzerken in de naaste toekomst mogelijk. Adam van Lokhorst, sinds 1617 heer van Zuylen, bekleeder van diverse hoge posities in de provincie Utrecht, werd op 18 januari 1656 begraven in een grafstede, *gelegen voor den dorpel van 't choor*. Zijn wapenbord hing in 1752 tegen de oostwand, boven de preekstoel. Acht jaar later, in 1760, werd de kerk van binnen verfraaid. Van juli tot november werkte Jan van Weert voor de som van 240 gulden aan een houten be-

15. G.A.U., archief Ned. Herv. gemeente Zuilen, inv. nr. 69; P. C. Bloys van Treslong Prins, *Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in de provincie Utrecht*, Utrecht 1919.

16. G.A.U., archief Ned. Herv. gemeente Zuilen, inv. nr. 158.

17. R.A.U., archief Slot Zuilen, inv. nr. 34.

4. De voorgevel anno 1977, met de wapens van de provincie en van de families Van Tuyll van Serooskerke en Van Reede. Hieruit blijkt de verbondenheid van de bewoners van het naastgelegen Slot met deze kerk, waarin een door een dezer bewoners geschonken pijporgel prijkt. Op de foto is duidelijk de scheiding tussen het 17de en 19de eeuwse metselwerk te zien. (foto auteur).

5. Het in 1894 gebouwde orgel. (foto auteur).

kleding van de kap 18). Van der Aa is in zijn *Aardrijkskundig woordenboek* (1852) nog vol lof over deze, misschien wel met schilderingen verfraaide kapbekleding, die echter in 1847 verloren is gegaan.

Aan de westkant in de kerk stond in 1760 al een galerij, echter zonder orgel, zoals dit elders vaak voorkomt. Pas in 1894 is in deze situatie verandering gekomen. Op 18 november van dat jaar werd namelijk voor de eerste maal in dit gebouw een pijporgel ingewijd (afb. 6). Het was geschonken door de ambachtsvrouw Françoise M. van Weede en gebouwd door G. van Druten, orgelbouwer te Hemmen. Enkele jaren daarvoor was het kerkbestuur al overgegaan tot het huren van een orgel omdat het begeleiden van een gestaag groeiend aantal gemeenteleden een te grote opgave voor de voorzanger bleek te worden. Nu echter kwam de gemeente in het bezit van een „vast” orgel op een daarvoor gebouwde galerij. De eerste ingrijpende verandering in het orgel vond 36 jaar na de bouw plaats. Door bemiddeling van W. van Dijk, die al vele jaren het noodzakelijke onderhoud verzorgde, werden in 1930 de handwindpompen vervangen door een uit Zwitserland afkomstige elektrische windinstallatie. Dit geschiedde onder auspiciën van de Nederlandse Klokken- en Orgelraad. Tegenwoordig hebben de gebr. van Vulpen, orgelmakers te Utrecht, het Zuilense orgel in onderhoud.

De dispositie van het orgel is: Prestant 8', Bourdon 16', Bourdon 8', Salictio-naal 8', Viola di Gamba 8', Octaaf 4', Fluit 4', Doublette 2', Trompet 8' (dis-cant), Trompet 8' (bas).

Het orgel heeft één klavier; het pedaal is aangehangen. Het instrument geeft het kerkinterieur, mede door de overwegend lichtgroene kleur, een vrij sobe-re doch ruime indruk.

Evenals tweehonderd jaar geleden staat de preekstoel tegen de koorwand, recht tegenover het orgel.

De sinds 1943 aanwezige bronzen klok, 39 kg zwaar en afkomstig uit de R.K. St. Jozefkerk te Venray, doet de kerk op een stille lentedag nog meer in z'n idyllische omgeving uitkomen.

Door z'n ruim 300 jaar onveranderde eenvoud, z'n rustieke schoonheid en lange historie is de kerk te Oud-Zuilen alleszins een bezoek en bezichtiging waard.

Literatuur

Kok, J. A. de, *Geschiedenis van de kerkelijke instellingen in Nederland*, I, Publikatie Rijksarchief-school 1970

Laan, J. Th. van de, 'Zuilen', *Jaarboekje Niftartake* 1933

Maanen, R. C. J. van, 'De relatie tussen Zuilen en de abdij van Oostbroek', *Jaarboek Oud-Utrecht* 1969

Struick, J. E. A. L., *Zuilen*, Utrecht/Antwerpen 1973

Verburgt, J. W., 'Mededeelingen uit de kerkelijke en plaatselijke geschiedenis der Herv. gemeente in de Utrechtse Vechtstreek', *Kerkbode voor de Vechtstreek* 1908, 1909

18. G.A.U., archief Burgerlijke gemeente Zuilen, inv. nr. 18.

BIJLAGE I

Resolutie Staten van Utrecht d.d. 17 maart 1654.

R.A.U., archief Staten van Utrecht, inv. nr. 251.

'Op de requeste van den gemeene gebueren tot Suijlen, vertoonende hoedat haer supplianten capelle door ouderdom geheel swack geworden sijnde, in de lest voorgaende storm ende onweder (die alomme in dese landen groote schade veroorsaect hadde) was ingestort ende ten deele inghevallen, waardoor deselve capelle tot den Godtsdienst was onbequaem geworden, sulcx dat sij-luyden supplianten genootsaect waren haer te behelpen op een solder.

Behalven dat dese capelle door de menigte der toehoorderen die noch dagelijcx meer ende meer toenemen, te kleijn was bevonden;

versouckende derhalven sij supplianten dat hare Ed.Mo. geliefden om redenen voorsz., daerinne op 't spoedichte te voorsien ende ordre te stellen dat sij supplianten (gelijck andere hare nabue-ren) een bequame plaetse tot den Godtsdienst mochten become ende tot dien eijnde de voorsz. capelle vergroot ende bequaem gemaect.

Is geappointeert . . .

De Staten etc. autoriseren bij dese de heeren haere Ed.Mo. ordinaris Gedeputeerden omme op den inhoud deser woorden te letten ende sonder overlevringe te disponeren, gelijck deselve sul-len bevinden te behooren.'

BIJLAGE II

Aanbesteding van de afbraak/herbouw van het kerkgebouw, 5 juni 1654.

G.A.U., archief N.H. gem. Zuilen, inv. nr. 128.

'Anno 1654

staatt en

commissie

in dato

Capell tot Zuyllen

In bespreck met Gijsbert Teuniss van Vyanen, metselaer, om aen te bestaeden 't naervolgende werck volgens de bestecken daervan overgelevert.

Timmerwerck:

met materialen en arbeytsloon met eijcken balcken gl. 1600

met greijne balcken gl. 100

met materialen en arbeytsloon, de muijren twee en

een halve steen dick, 24 voetten hooch,

te meetten uijt te gront een halve voet hooger

als de vloer van 't choir

Voor de hardtsteenen volgens het besteck gl. 2250

Leijjack: gl. 300

Rijnse leijen met arbeytsloon, met spyckers. Met

het toornngen, Caetsche geutten.

Met het sacresty camertgen, over de 24 royen

Loodt: gl. 1100

Amsterdams loodt

Yserwerck: gl. 300

Negels, anckers etc. het op ten toorn met te

nerchen daerop, hierlantse naegels gl. 250

gl. 5800

5800

200 minder op

5600 conditie

1100 van den

_____fondamenten

4500

De bordrell te augmenteren:
hartsteen aen nederzyde schoon, de speybanden
4 duym 4 cant, 't zy eyck off greenenhout,
volgens dit besteck.
Met 2 open steenen, ijsere raempgens inde,
om op te stootten in de glaessen.
Wert het leydack van 1100 gln in optie gehouden.
Werden aen Mr. Lambert aenbesteedt: het aff-
breecken van den capel, schoonmaken van graven,
van den fondamenten, 't verleggen van den doo-
den, 't opmetselen van den fondamenten tot op
een voet boven d' aerde.
Neempt de voorn. Gijsbert Teuniss dit t' saemen aen
voor 4500 gl. buyten 't leydack voor 1100 gl.
altijt tot optie van aenbesteeders, deesen 5. juny
anno 1654. (dit alles op haer eijgen cost en drinck).
Gerrit Geurtsz., leijdecker.
Neempt aen 't decken van den capelle tot Zuyllen
voor 35 gulden, de ley daertoe te leveren tot zijnen
costen, goede leye ende neegels;
dat hij gehouden blijft de geutte, toorntgen, het
choor met loodt te decken in 't voorsz. loon bedongen
den arbeijdt, mits hem daertoe leverende het loodt
ende sanduysel.
Dit alles op zijn eygen cost ende dranck, oncosten
van vracht ende slaeppen.
Daetum 30. july 1654. Present den heer Deuverden,
burgermeester, en de ontfanger Wijckersloot.'

Een standbeeld voor Trijn van Leemput

J. G. Riphaagen

*'Dit is 't beeld van Leemputs vrouw,
die moedig heeft gedaan
dat borger noch soldaat
in Utrecht dorst bestaan' 1).*

Aan de Oudegracht bij de Bakkerbrug staat Trijn van Leemput op haar voetstuk en tuurt in de richting van het Vredenburg 2) (afb. 1). De overlevering wil, dat zij in 1577 de eerste steen uit de zware kasteelmuren lossloeg en daarmee het sein tot de afbraak gaf.

Opnieuw verdiepten wij ons in de gebeurtenissen die 400 jaar geleden in Utrecht plaats vonden, in het bijzonder op de tweede mei 1577, en probeerden wij de ware toedracht te achterhalen 3).

De maanden na het beleg 4)

De Utrechtse burgers zullen een zucht van verlichting hebben geslaakt, toen in de middag van 11 februari 1577 de Spaanse bezetters van het kasteel Vre-

1) Dit gedichtje, waarvan de maker onbekend is, staat onder het portret van Trijn van Leemput, dat uit de 17e eeuw dateert en zich in het bezit van de familie Van Dam van Isselt bevindt (afb. 4). Het gedicht is ook aangebracht op het voetstuk van het beeldje aan de Oudegracht (afb. 1 en noot 2)).

2) Het hier bedoelde beeld werd in 1955 door Pieter d'Hont vervaardigd. C. A. Schilp, *Beelden in de stad Utrecht*, 1972, zegt er over:

Is het mogelijk, dat Katherijn wat nieuwsgierig van haar rechtstandige 'zuil' over de balie van de brug het gedoe van de hedendaagse Utrechters wil volgen? Het is in elk geval best de moeite waard om deze fikse Katheijn van Leemput eens nader in de ogen te zien en zich te realiseren hoe de beeldhouwer Pieter d'Hont zelf de eerste Dolle-Mina-uit-het-Sticht heeft ervaren. Eén stuk verweer. Haar pronte burgerkleding heeft haar niet weerhouden om met een houweel over straat te gaan met de bedoeling de muren van het kasteel Vredenburg, symbool van agressie en tirannie, op hun weerstand te beproeven. Een klein model van het gehate bouwwerk staat aan haar voeten.

3) Gedurende twee jaar hield een werkgroep van de cursus Nederlandse paleografie van de Gemeentelijke Archiefdienst te Utrecht zich bezig met het beleg van het Vredenburg in 1576/77. De resultaten zullen o.a. verwerkt worden in de tentoonstelling 'Vredenburg gekraakt' die in het najaar van 1977 in het archiefgebouw te bezichtigen is. Door twee leden van de werkgroep, t.w. mevrouw L. Snelders-Hanou en schrijfster van dit artikel, werd speciale aandacht besteed aan de figuur van Trijn van Leemput en de rol die zij op 2 mei 1577 zou hebben gespeeld.

4) Voor dit historisch overzicht van de maanden na het beleg, toegespitst op de gebeurtenissen op 2 mei 1577, werden voornamelijk geraadpleegd: Pieter Bor Christiaenss., *Nederlandsche oorloghen, beroerten ende borgerlijcke oneenicheyden*, Leiden en Amsterdam 1621, II, boek 10.

J. H. van Bolhuis, 'Proeve eener geschiedenis van het kasteel Vredenburg', *Tijdschrift voor geschiedenis, oudheden en statistiek van Utrecht*, uitgegeven door N. van der Monde (1838).

denburg de stad verlieten en zij hen over de Catharijnesingel zagen wegtrekken in de richting van het Kartuizerklooster aan de Vecht: 150 mannen met hun vrouwen, kinderen en bagage. Na een maandenlange belegering van het kasteel door burgers en huursoldaten was het dan eindelijk zover.

De operatie verliep volgens de afspraken die de Spaanse bevelhebber Francisco Fernando d'Avila en de Utrechtse stadhouder Maximiliaan de Hennin, graaf van Bossu, twee dagen tevoren hadden gemaakt. De Spanjaarden zouden al hun bezittingen meenemen, maar het geschut en de munitie achterlaten; ze zouden met stille trom vertrekken.

Nauwelijks had de laatste soldaat het kasteel verlaten of met vliegend vaandel trokken honderd burgers onder leiding van schout Nicolaas van Zuylen van Drakenborch, burgemeester Henrick de Voicht van Rijnveld en burgerhopman Cornelis van Kessel door de hoofdpoot de burcht binnen om deze te bezetten en te bewaken. Geen vreemden meer op Vredenburg! was het parool in die dagen. Niet nóg eens wilde men het risico lopen om op eigen erf onder druk gezet of zelfs beschoten te worden. En Bossu was, hoewel met tegenzin, voor deze algemene wens gezwich. Al gauw zou blijken dat angst ook wel eens een goede raadgever kan zijn. Want angst kende men in die dagen wel in Utrecht. De gehate Spaanse soldaten die de bewoners van stad en platteland zoveel jaren last en ellende hadden berokkend, konden dan wel verdreven zijn, wie garandeerde dat zij niet opnieuw een poging zouden wagen de burcht in bezit te krijgen? Wie kende de heimelijke plannen van Don Juan van Oostenrijk, de nieuwe landvoogd, en de slinkse wegen waar langs deze zijn doel zou trachten te bereiken? Angst dus voor de Spanjaarden, maar ook angst voor de Duitse huursoldaten, die binnen en buiten de stadsmuren op hun soldij lagen te wachten. Het uitblijven van betaling werkte ontevredenheid en ongeduld in de hand. Muiterij was geen denkbeeldig gevaar. Evenmin denkbeeldig was de kans dat een eventuele Duitse bezetting van het Vredenburg in zo'n geval met de muitende soldaten zou gaan samenspannen. En daarom stond men er op, dat er een burgerbezetting zou komen.

In Bossu's ogen dreigde gevaar van een andere kant. Hij vreesde dat de prins van Oranje van de situatie gebruik zou maken en zou trachten Utrecht voor zijn zaak te winnen. En hierin stond hij niet alleen. Vooral de geestelijken vond hij aan zijn zijde. Dezen vreesden dat wanneer de prins, die in 1567 naar het buitenland was uitgeweken, weer stadhouder van Utrecht zou worden, dit de hervormingsgezinden tot hernieuwde aktiviteit zou aanmoedigen; en de ongeregelheden in 1566 en 1567, niet in het minst de beeldenstorm in verschillende Utrechtse kerken, lagen velen van hen nog vers in het geheugen.

Zoals gezegd stemde Bossu uiteindelijk toe in een burgerbezetting, maar slechts onder voorwaarde dat de burgerhoplieden en hun manschappen aan hem de eed van trouw zouden afleggen. Deze eed hield in, dat zij het kasteel, het geschut en de munitie in naam des konings zouden bewaren en dat zij hiervoor verantwoording schuldig waren aan de Raad van State en de Staten-Generaal, zonder wier toestemming zij de burcht niet mochten prijsgeven of afbreken 5).

5) Voor de volledige tekst van deze eed, zie: P. Bondam, *Verzameling van onuitgegeven stukken tot opheldering der Vaderlandsche historie*, Utrecht 1779, II, 128.

Afb. 1. Trijn van Leemput. Beeldje bij de Bakkerbrug te Utrecht, door Pieter d'Hont, 1971.

Er werd dus al aan slopen gedacht. En geen wonder, alleen als het Vredenburg met de grond gelijk werd gemaakt, kon men alle hier boven beschreven angsten laten varen. Trouwens voordat het Spaanse garnizoen was vertrokken, had de graaf van Bossu zelf het lot van de burcht reeds ter sprake gebracht. Op 9 februari discussieerden op zijn verzoek de leden van de vroedschap over de vraag of het Vredenburg moest blijven staan of aan de stadszijde moest worden 'geopend'. Zij spraken zich uit voor de laatste mogelijkheid en besloten Bossu in die zin te adviseren 6). Zonder toestemming van de Raad van State en de Staten-Generaal kon men echter niets beginnen.

Bossu was nog niet tevreden. Hij had ook behoefte aan duidelijkheid in de verhouding tussen hem en de bestuurscolleges. Daarom nodigde hij op 17 februari de zg. Binnenstaten, te weten de vijf Utrechtse kapittels, de ridderschap en het Utrechtse stadsbestuur, uit tot het sluiten van een Unie of Compromis, waarbij elk lid bij ede moest beloven de onderlinge eendracht te handhaven, de koning en het Roomse geloof trouw te blijven en het vertrek van vreemde troepen uit het land te bevorderen. Vooral in dit laatste punt is de invloed van de Pacificatie van Gent te bespeuren 7). Eén voor één legden de Statenleden de eed af, de kapittelheren met de hand op de borst, de anderen *mit opgestrekte vingeren*. Ook van de burgervendels werd deze eed van trouw geëist. Tenslotte moesten de president en de raden van het Hof zich met de Unie accoord verklaren 8).

Het grootste probleem was intussen de uitbetaling van de huursoldaten. Bossu had daar meer geld voor nodig dan stad en Staten konden opbrengen. Men probeerde aan zijn eisen te voldoen door het heffen van belastingen en het in leen opeisen van het goud- en zilverwerk van de burgers. Ook bij de bejaarde aartsbisschop Frederik Schenck van Toutenburg klopte men aan. Zijn bijdrage ter waarde van f 20.000,— werd te pand gezet. Slechts in uiterste nood, zo beloofde men hem, zouden zijn kostbare schatten in de smeltkroes worden geworpen. Bossu verliet tijdelijk de stad om te proberen geld los te krijgen bij de Staten-Generaal.

Tijdens zijn afwezigheid barstte de bom. Op 27 april om vijf uur in de middag verschijnt de heer van Tambergen, bevelhebber van het regiment van de graaf van Bossu, met enkele van zijn hoplieden op het stadhuis en eist op hoge toon betaling van de achterstallige soldij. De vroede vaderen vragen enige dagen uitstel, maar dit wordt geweigerd. De maat is vol. Op last van Tambergen bezet een vendel Duitse soldaten de stadhuisbrug en raakt slaags met een burgervendel. Ook elders in de stad hebben schermutselingen tussen Duitse huursoldaten en gewapende burgers plaats. Tenslotte worden Tambergen en de hoplieden Vinckenburg, Swart en Van Oisterwijck op Vredenburg gevangen gezet. Op 30 april komt het bij de Tolsteegpoort opnieuw tot een hevige botsing. De Duitsers steken verschillende huizen in brand, maar worden ten-

6) Raads Dagelijks Boek, 9 febr. 1577, Archief van de stad Utrecht, I 113.

7) Pacificatie van Gent, artikel 2.

8) Voor de volledige tekst van deze Unie, zie: Bondam, II, 136.

slotte op de vlucht gedreven. Zij trekken weg in de richting van Bunnik. De burgers verliezen in deze 'slag' slechts 5, de Duitsers wel 50 man, *en onder denselven den vaendrig van hopman Vinkenburg, die geschooten sijnde, genoegsaem tot pulver verbrande* 9). De huursoldaten die zich elders in de stad bevinden, vluchten nu ook, hetzij door de Catharijne-, de Weerd- of de Wittevrouwenpoort. Gelukkig gaat dit verder niet met brandstichting gepaard, maar in de Weerd *moesten de buuren, den eene een gulden, den andere een halve bij haar afgtoht geven* 10). De vluchtelingen verzamelen zich bij Wijk bij Duurstede en bezetten deze plaats.

Zo raakte Utrecht haar 'bevrijders' kwijt, want het waren deze zelfde rebellen die in de dagen van het beleg de stad goede diensten hadden bewezen. En Tambergen, die als bevelhebber van Bossu's huurleger zo'n belangrijk aandeel in de belegering van het Vredenburg en de onderhandelingen met de Spaanse bevelhebber had gehad, bleef nu met enkele van zijn officieren in de burcht achter, in verzekerde bewaring. Pas in juni, toen de uitbetaling van de soldaten was geregeld en dezen de provincie hadden verlaten, werden zij, na herhaald aandringen van Bossu, vrijgelaten.

Dan komt de tweede mei met nieuwe onrust. Tegen de avond weet hopman Van Kessel tot de Staten door te dringen, die in het klein kapittelhuis van de Dom vergaderen. De burgers op het kasteel, zo vertelt hij, zitten in de kou, want de voorraad brandstof is op; zij dreigen alle houtwerk te slopen, wanneer er vóór de nacht geen nieuwe vracht turf wordt aangevoerd. De rentmeester van 's konings Domeinen, bij wie de hopman eerst heeft aangeklopt, wil geen medewerking verlenen. Wat nu? De heren weten voor dit probleem ook zo gauw geen oplossing. *Maak, dat gij dezen avond turf krijgt; morgen zullen wij daarover een besluit nemen* 11). Ze willen naar huis, ze hebben er genoeg van. Mopperend verlaten ze de vergaderzaal en terwijl ze door de Dom naar buiten lopen, waar zich een grote menigte heeft verzameld - onrust op het kasteel betekent onrust in de stad -, hoort men hen tegen elkaar zeggen: *Dit kasteel maakt ons dagelijks meerdere ongelegenheid. Wij hebben er nooit anders dan grote lasten en kosten van gehad. Veel beter was het onder den voet gehaald, dan steeds dus gekweld te worden* 12). Deze woorden werken als olie in het vuur 13). Het kasteel moet weg! De burgers weten opeens wat hun te doen staat. Als de Staten er zelfs zo over denken, waarop dan nog gewacht? Op de toestemming van de Staten-Generaal? 't Mocht wat, tot Sint Juttemis kun je dan wachten. Weg met het kasteel, vanavond nog! En zo trekken zij met ha-

9) P. A. Suyskens, *Aenteekeningen van eenige voorvallen soo hier tot Uytrecht als hier omtrent voorgevallen van het jaar 1528 tot 1628. Vervolgd tot 1710*. Handschrift c. 1730, Bibliotheek Gem. Archiefdienst Utrecht.

10) Suyskens.

11) Bolhuis, 213.

12) Bolhuis, 213.

13) Op 3 mei 1577 komt de Utrechtse raad bijeen en verklaart, dat de afbraak van Vredenburg buiten haar weten en zonder haar toestemming is begonnen. Zij is van mening dat *enige geestelike personen op gisteren avont hem onderstaen hebben, die burgeren wijs te maken datter commissie was om 't casteel off te breeken*. Raads Dagelijks Boek, Archief van de stad Utrecht, I 13. Volgens deze lezing hebben de kapittelheren, leden van de Staten, het volk dus bewust tot de afbraak aangespoord.

mers, bijlen en houwelen, inderhaast van huis gehaald, naar het Vredenburg en vallen er op aan als hongerige wolven. De afbraak is begonnen. Er wordt de hele nacht doorgewerkt en ook de volgende dagen, tot de 5de mei. Dan is het kasteel aan de stadszijde zover afgebroken, *dat men de kosten schuwen soude om het weder te repareren* 14).

Van overheidswege was nog gepoogd de afbraak te stoppen, maar zonder resultaat. Gecommitteerden van het Hof van Utrecht riepen enkele burgervrienden op het St. Pieterskerkhof bijeen en probeerden hen door overreding tot ingrijpen te bewegen. Maar de burgerhoplieden en hun mannen waren niet te vermurwen. Zij verklaarden dat zij de overheid in alles wilden gehoorzamen, behalve wat dit ene punt betrof. Het kasteel had de stad al zo vaak in moeilijkheden gebracht, dat zij de afbraak niet tegen wilden houden. Zij vreesden bovendien, dat wanneer Utrecht weer onder de prins van Oranje zou komen, deze ouder gewoonte *een casteleyn mit volk* 15) op het kasteel zou leggen en zodoende de stad *eenighe nieuwicheyt* 16) zou opdringen. Deze vrees, het werd reeds gezegd, leefde ook bij de geestelijkheid en het hoeft ons dan ook niet te verwonderen, dat we in die eerste meidagen nog al wat geestelijken in het leger van slopers aantreffen.

Nadat de werkzaamheden waren gestaakt, dienden de Staten van Utrecht een rekest in bij de Staten-Generaal, waarin zij aantoonde dat het Vredenburg eigenlijk geen functie meer had. Het was in 1528 en volgende jaren gebouwd om Holland en Utrecht te beschermen tegen Gelderland, dat toen nog geen deel uitmaakte van het Bourgondische rijk. In 1543 echter werd dit gewest door Karel V ingelijfd en sindsdien had het kasteel geen strategische waarde meer. Bovendien was het tijdens het beleg zo ernstig beschoten, dat het nauwelijks meer was te verdedigen en herstel grote kosten met zich mee zou brengen. Deze voorstelling van zaken diende om de werkelijke toedracht te verhullen. Niet door de beschietingen, maar door de sloopactie van de burgers had het kasteel veel van zijn oude luister verloren. De Staten besloten hun brief met het verzoek de burcht te mogen afbreken. Bijna vier maanden zou het duren voordat het antwoord van de Staten-Generaal bekend werd: het kasteel mocht aan de stadszijde worden ontmanteld. Op de 28ste augustus werd dit besluit in de vergadering van de vroedschap voorgelezen en nog dezelfde dag werden de burgers, zowel geestelijk als wereldlijk, bij klokgeluid opgeroepen om mee te werken aan de verdere afbraak van de burcht. Met vreugde werd aan deze oproep gehoor gegeven. Het is niet bekend met hoeveel mensen en hoe lang deze tweede, maar nu legale, burgeractie heeft geduurd, waarschijnlijk de hele maand september, misschien langer. Daarna zal men in een rustiger tempo de werkzaamheden hebben voortgezet. Nog in 1581 werden de gerechten buiten de stadspoorten opgeroepen het hun toegevoegde gedeelte van de burcht met eigen werktuigen te komen afbreken. Wie wegbleef, haalde zich een boete van *f* 12,— op de hals. Wel een bewijs dat de ijver was getaand. Maar kort daarna moet het karwei nagenoeg voltooid zijn

14) Bor, II, boek 10, 233.

15) Ibidem.

16) Ibidem.

geweest. Een plattegrond van de stad Utrecht van 1582 toont aan, dat van het Vredenburg niet méér was overgebleven dan de twee bastions aan de singelzijde, die als deel van de omwalling hun functie hadden behouden 17).

Trijn van Leemputsheldenmoed

Nog steeds is de naam Trijn van Leemput niet gevallen, hoewel wij reeds een uitvoerige reportage van de gebeurtenissen op die gedenkwaardige tweede mei 1577 kregen. Trijn kwam in dat verhaal niet voor; wij keken tevergeefs naar haar uit. Zelfs vernamen wij niet, of er zich onder de burgers die het kasteel te lijf gingen, ook vrouwen bevonden. Toch lieten we ons door een zeer betrouwbare en deskundige gids leiden, door niemand minder namelijk dan *Pieter Bor Christiaansz.* Deze zoon van een Utrechtse apotheker werd in 1559 in Utrecht geboren en overleed in Haarlem in 1635. In deze plaats vestigde hij zich in 1578 als notaris 18). Als jongen van 17 of 18 jaar moet hij de *troubelen* in zijn vaderstad hebben meegemaakt. Misschien was hij op de avond van de tweede mei wel in de Dom aanwezig en trok hij mee op naar het Vredenburg om aan het sloperswerk deel te nemen. Dan heeft hij met eigen ogen kunnen constateren of de stoet opgewonden burgers al of niet werd aangevoerd door Catharina, de vrouw van brouwer en hopman Jan Jacobss. van Leemput. Maar toen Bor in later jaren de gebeurtenissen van deze dagen beschreef - en hij deed dat zeer gedetailleerd -, zweeg hij over haar in alle talen, zoals hij ook zweeg over Kenau Simons Hasselaer, de legendarische heldin van het Haarlemse beleg. Bor, Utrechter en Haarlemmer, moet toch beide dames hebben gekend of op zijn minst veel over hen hebben gehoord. Waarom zweeg hij? Er is maar één conclusie mogelijk: Pieter Bor stelde zich als geschiedschrijver hoge eisen, hij hield zich niet op met ... bakerpraatjes. In de opdracht van zijn omvangrijke historiewerk *Nederlantsche oorloghen, beroerten ende burgerlijke oneenicheyden*, waarin hij in 37 'boeken' de periode van 1555 tot 1600 beschrijft, zegt hij:

Daerom is dese wet den historischijveren gegeven: dat se niet valsch segghen noch schrijven en moghen, noch oock de waarheytschijghen. Ende daerom alleen leest men de historien, omdat men de geschiede dingen ende saecken, ende niet de versierde soude erkennen . . . Ende dat is oock het voornaemste verschil tusschen de historie ende de poëterrie: dat in de historie alles naer de waarheytschijghen wert verhaelt; ende in de poëterrie meest tot vermaeckinge 19).

Bakerpraatjes dus! Maar dit harde oordeel kan ons toch niet bevredigen. Er moet een reden voor zijn geweest, dat juist Trijn van Leemput door haar stadgenoten werd nagewezen als de vrouw die de eerste steen uit het Vredenburg loswrikte.

J. H. van Bolhuis volgt in zijn *'Proeve eener geschiedenis van het kasteel Vredenburg'* uit 1838 voor de episode waarmee wij ons hier bezighouden, Pieter Bor

17) Gem. Archiefdienst Utrecht, Top. Atlas, Ab. 51.

18) *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*, onder red. van P. C. Molhuysen, P. J. Blok en Fr. K. H. Kossman. Leiden 1911-1937, VI, 160.

19) Bor, I, Dedicatie.

op de voet. Maar op het kritieke moment laat hij zijn illustere voorbeeld even in de steek om de dappere hopmansvrouw de eer te geven die haar zijns inziens toekomt. Hij verwijst daarbij naar de oudste bron van het verhaal over Trijns heldenmoed, de dagboek aantekeningen van Arnoldus Buchelius 20).

Arend van Buchell werd in 1565 te Utrecht geboren. Op 9-jarige leeftijd werd hij leerling van de Hieronymusschool. Na in 1576 ernstig ziek te zijn geweest, trok hij waarschijnlijk nog in hetzelfde jaar met zijn ouders naar Arnhem, waar zijn stiefvader tot landmeter was benoemd. Eind 1578 was de familie weer terug in Utrecht. In 1581 verliet Arend de Latijnse school. In de volgende jaren studeerde hij aan de universiteiten van Leiden, Douai en Parijs en maakte hij enkele grote Europese reizen. In 1593 vestigde hij zich als advocaat in Utrecht 21). Van Buchell bezat een grote historische belangstelling en had de gewoonte om van alles wat hem belangwekkend voorkwam, aantekening te maken. Hij heeft nooit iets gepubliceerd en zijn vaak in het Latijn gestelde notities zijn na zijn dood door vererving en veiling her en der verspreid. De vermelding van Trijn van Leemput, waarop Van Bolhuis wijst, vinden wij in Van Buchells 'Diarium' op 22 juli 1590. De aantekening luidt: 22 *Obiit Joannes Jacobus Leemputius, coctor cervisiarum, in republica ex plebeis multus, cujus uxor virilis animi mulier, prima manus arcu Freburgo demoliendo intulit* 22).

(Vert.: Op 22 (juli 1590) overleed Johannes Jacobus van Leemput, bierbrouwer, die veel voor het landsbelang deed uit naam van de burgers, en wiens echtgenote, een vrouw met mannelijke moed begaafd, als eerste de hand sloeg aan de afbraak van het kasteel Vredenburg.)

Van Buchell hechtte dus, in tegenstelling tot zijn iets oudere stadgenoot Pieter Bor, wèl waarde aan de verhalen die over Catharina van Leemput de ronde deden. Hij geeft de feiten zonder terughouding. Voor hem scheen het als een paal boven water te staan, dat de vrouw van Johannes Jacobus een manmoedige daad had verricht.

Wel moeten we beseffen dat het bijhouden van een dagboek een bezigheid van een geheel andere orde is dan het schrijven van een geschiedwerk. Van Buchell schreef in de eerste plaats ten gerieve van zichzelf, Bor had een naam als historicus op te houden. Maar nogmaals, Van Buchell maakt de indruk volkomen zeker van zijn zaak te zijn. Zo kwam het ook bij Van Bolhuis over: *Dit wordt uitdrukkelijk getuigd door Buchell. Men behoeft dus aan de geloofwaardigheid des verhaals van Van Beverwijk in zijne Uitnemendheit des vrouwelijken geslachts, niet langer te twijfelen* 23).

Over Van Beverwijk straks meer. Nu gaat het er om, aan te tonen hoe groot de autoriteit van Buchelius tot in de 19de eeuw was. En toch was Arend van Buchell op de tweede mei 1577 een jongen van amper twaalf jaar en was hij op die dag óf nog steeds ernstig ziek óf reeds woonachtig in Arnhem. Toen hij in december 1578 in Utrecht terugkwam, moest hij het hebben van de gekleurde

20) Bolhuis, 213.

21) 'Diarium van Arend van Buchell', uitgegeven door G. Brom en L. A. van Langeraad, Amsterdam 1907, *Werken Historisch Genootschap*, derde serie, 21.

22) 'Diarium van Arend van Buchell', 240. (Het handschrift van het Diarium bevindt zich in de Universiteitsbibliotheek te Utrecht.)

23) Bolhuis, 213, noot 3.

verhalen die in zijn omgeving werden verteld en die toen al bijna twee jaar oud waren. Van Buchell onthield wat hij hoorde, maar pas in 1590 toen hij het overlijden vermeldde van Jan Jacobss. van Leemput, een man van grote verdienste, sprak hij ook over de faam van diens vrouw. Plaatselijke faam, meer zal het toen niet geweest zijn; landelijke bekendheid viel Trijn van Leemput pas te beurt na het verschijnen van het reeds genoemde boek van Johan van Beverwijck in 1639 24). In deel 3, dat de titel draagt *Van de dueghden der vrouwen*, besteedt deze Dordtse geneesheer zowel aan Kenau Simons Hasselaer als aan Trijn van Leemput ruime aandacht. Hier volgt zijn versie van het gebeurde op de tweede mei 1577 in Utrecht: *Maerdie van Utrecht, gedenckende den overlast diese door 't kasteel uytgestaen hadden, en konden geen rust hebben, soo lang het noch in wesen bleef. De Magistraet daer over vergaderende en konde daertoe geen goet middel beramen. Jan Jacobsz. van Leemput, schepen der stadt, ende hopman van de borgerij, eens wat laet uyt den Raet thuys komende, vraeghde hem sijn huysvrouw, Catharina Bergers, geseyt Trijn van Leemput, een kloecke heldinne, watter soo lang te doen geweest was: waer op hy antwoordende, dat men vast overleyde, hoe men het kasteel zoude wech krijgen: maer datter geen doorkomen scheen te wesen, alsoo van alle kanten soo groote swarighheyt haer openbaerde. Wel, seyde sij, weet ghij mans daer geen mouwen aen te setten, laetter mijn mede begaen, ick zal 't wel haest aen een kant helpen. Hij hier over bevreesst zijnde, ende haer onvertsaeghtheyt wel kennende, badt, haer toch niet te willen moeyen met het afbreken van des Konings sterckten. Dan sij, door grooten ijver ontsteken zijnde, maeckten terstont eenige van haer karen (= vriendinnen) op, die allegader met houweelen op de schouderen na 't kasteel trocken. Trijn had de voortocht, ende hadde een blaeuw schorte-kleet aen een raegh-stock gebonden, 't welck dese nieuwe krijghs-luyden voor een vaendel streckten. Dan ontrent het kasteel komende, ende overdenckende het gevaer, 't welck haerluyden hier door over den hals zouden mogen komen, begonnen de andere te beswijcken, ende terugge te keeren: maer Trijn vol moedt zijnde, tradt voort, ende began alleen de eerste steenen af te breken; tot dat het volck siende, dat dit werck al begonnen was, haer te hulpe quam, ende alsoo werde het kasteel, daer de borgers soo veel verdriets van geleden hadden, door de kloeckmoedighheyt van een vrouw, tot den gront toe wech genomen. Haren soon, zijnde doen ter tijt te Madril in Spaengjen, sagh in 't hof van den koning haer beeltenis, 't welck aldaer uyt Nederlant gesonden was: dan hij wachten hem wel te seggen, het selfde van sijn moeder te wesen.*

Om noch een exempel van haren onvertsaeghden moedt te hebben, zal ick verhalen, dat als twee Spaengjaerts tot haren huysse geherberghet, aldaer (gelijkse onuytsprekelicke moetwilligheyt door de geheele stadt bedreven) eenigh geweld wilden doen, sy den eenen van een hooge trap schopten, den anderen onder de voet smeed, ende haren voet op sijn borst settende, een groot mes trock uyt de scheyde, die op haer zijde hing, ende daarmede den Spaengjaert dreyghde den beck te veggen. Die genoegh te doen hadde, om genade te roepen, en had noyt geweten, dat het soo benaewwt was onder een vrouw te leggen'.

24) Joh. van Beverwijck, *Van de uytmenentheyt des vrouwelicken geslachts*, 2e druk, Dordrecht 1643. Over Kenau Simons Hasselaer, zie: G. H. Kurtz, *Kenau Symonsdochter van Haerlem*, Assen 1956.

In dit verhaal komt Trijn van Leemput voor het eerst goed uit de verf. Wij zien het tafereel voor ons: Jan Jacobss. heeft de raadsvergadering bijgewoond en komt vermoeid thuis. Ook diè vergadering schijnt niet naar wens te zijn verlopen. De afbraak van het kasteel is onderwerp van gesprek geweest, maar een besluit is er niet gevallen. 'Och, jullie mannen', moet Katrijn toen gezegd hebben, 'jullie praten te veel, laat het maar eens aan mij over'. En kordaat als altijd loopt ze de deur uit en trommelt de buurvrouwen bij elkaar. En ze krijgt ze mee. Al gauw vormt zich voor haar woning aan de Oudegracht bij de Weerdpoort een grote schare vrouwen, gewapend met hamers, houwelen of met wat ze maar zo gauw te pakken konden krijgen. Trijn snelt nog even haar huis binnen: 'Digna, breng me de raagstok!' En als haar oudste dochter er mee aan komt lopen, knoopt Trijn haar eigen blauwe schort aan de stok, stelt zich op aan het hoofd van de stoet en daar marcheren ze weg. Trijns 'schortekleed' wappert uitdagend boven hun hoofden in de wind (afb. 2). Jan Jacobss. blijft met zijn kinderen, Digna (24), Adam (18 of 19) en het vijftienjarige Katrijtje, enigszins uit het veld geslagen achter. Of is Adam, evenals Pieter Bor, op dat moment in de Dom, wachtend op de beslissingen van de Statenvergadering, en heeft Digna zich bij de vrouwen aangesloten en trekt ze mee op naar het Vredenburg?

En welke groep bereikte het eerst het kasteel: Trijn met haar vrouwenleger of de burgers die vanuit de Dom optrokken? Wie heeft gelijk, Van Beverwijck of Bor? Wij zijn geneigd aan Bor de voorkeur te geven. Hij was tenslotte een Utrechts burger en kan alles zelf hebben meegemaakt, terwijl Johan van Beverwijck een Dordtenaar was.

Johan van Beverwijck werd in 1594 in Dordrecht geboren en overleed daar in 1647. Hij doorliep er het gymnasium en ging in 1611 in Leiden studeren, aanvankelijk letteren, later ook medicijnen. In 1615 verliet hij Leiden en maakte een studiereis naar Frankrijk. Hij bezocht Parijs en Montpellier, volgde in beide plaatsen enkele colleges en ontmoette in Montpellier de Utrechter Timan van Gessel, met wie hij uitstapjes in de omgeving maakte. Daarna reisde hij naar Italië, waar hij allereerst Padua aandeed. Hier werkte hij voor zijn promotie in de medicijnen, die in mei 1616 plaats vond. Toen volgde pas zijn grote Italiaanse reis, die hem voerde langs steden als Rome, Napels, Florence, Venetië en Bologna. Pas in 1618 keerde hij terug naar zijn geboorteplaats, waar hij zich als medicus vestigde. In 1619 trouwde hij met de weduwe Anna van Duverden, dochter van mr. Cornelis van Duverden, schepen van Utrecht, en Johanna van Voort. Het huwelijk bleef kinderloos en duurde maar kort. In 1624 reeds stierf Anna. Zijn tweede vrouw, de Zeeuwse Elisabeth de Backere, schonk hem acht kinderen. In 1625 werd hij benoemd tot stadsmedicus, een paar jaar later volgde zijn benoeming tot professor in de genees- en ontleedkunde aan de illustre school in zijn woonplaats en in 1636 volgde hij Jacob Cats op als bibliothecaris van de stadsboekerij. Hij bewoog zich ook op maatschappelijk en politiek gebied en was tenslotte een zeer productief schrijver en dichter 25). Jacob Cats, die enige tijd pensionaris van Dordrecht was, bracht hem er toe zijn populair-wetenschappelijke werken in de volkstaal te

25) *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*, I, 327.

Afb. 2. Trijn van Leemput aan het hoofd van een groep „gewapende” vrouwen met op de achtergrond het Vredenburg. Gravure, door Cornelis Boy in Joh. van Beverwijck Van de uytnemetheit des vrouwelicken geslachts, 1641.

schrijven. *De schat der gesontheit* en *De schat der ongesontheit* heeft Cats verciert met *veerzen*. Van Beverwijcks renaissancistische opvatting over de vrouw deelde hij echter niet en *Van de uytnemetheit des vrouwelicken geslachts* werd dan ook niet door hem, maar door de advocaat bij het Hof van Holland en West-Friesland, mr. Cornelis Boy, *verciert met historyen, ende kopere platen; als oock Latijnsche, ende Nederlantsche verzen*.

Van Beverwijck gaat in dit werkje, zeker voor zijn tijd, wel heel erg ver in zijn waardering voor de vrouw. Zijn biograaf 26) spreekt in 1910 van een *hyperfeministisch pleidooi*, dat in de smaak zou vallen bij *onze moderne suffragettes* 27). Van Beverwijck vindt niet alleen de rol van de vrouw als opvoedster van de jeugd heel belangrijk - de familie of het gezin, zegt hij, is de *fonteyne ende oorspronck van een republyck* -, hij bepleit ook de deelname van de vrouw aan het openbare leven. De vrouw in de wetenschap, de kunst, de handel of in bestuursfuncties? Van Beverwijck heeft er geen enkele moeite mee. Dat hij met zijn theorieën over de vrouw zich de kritiek van zijn Calvinistische tijdgeno-

26) E. D. Baumann, *Johan van Beverwijck in leven en werken geschetst*, Dordrecht 1910 (proefschrift Amsterdam).

27) Baumann, 102. Ook de volgende gegevens over het standpunt van Van Beverwijck en zijn tijdgenoten t.o.v. de vrouw zijn aan het proefschrift van Baumann ontleend.

ten op de hals haalde, ligt voor de hand. Wij noemden Cats reeds. Deze populaire dichter heeft de vrouw in vele toonaarden bezongen, maar als het er op aan kwam, wees hij haar onverbiddelijk haar plaats. Zo verzuchtte hij eens:

*Maeck tusschen man en wijf, ick bidde, maeck verschil,
want al de vrouwen zijn maer om der mannen wil.*

Maar ook de veelzijdig begaafde Constantijn Huygens - dichter, musicus en diplomaat - bleef trouw aan het bijbelwoord: *Evenzo gij vrouwen, weest uw mannen onderdanig* (28). De vrouw was volgens hem *van den besten slag het tweede*. Toen Van Beverwijck het bestond de vrouw zelfs boven de man te stellen, lieten ook de meer vrijzinnigen onder zijn tijdgenoten hem in de steek.

Toch vond Van Beverwijck weer velen, ook Cats, achter zich in zijn grenzeloze bewondering voor het Utrechtse mirakel, de geleerde Anna Maria van Schurman. Anna Maria, die verschillende malen Dordrecht met een bezoek vereerde, stond met beiden in contact. Cats droeg zijn *Trouwingh* (1637) aan haar op, Van Beverwijck het tweede deel van zijn *Uutnementheyt* . . . (1639).

Onder de vele binnen- en buitenlandse geleerden en schrijvers met wie Van Beverwijck een correspondentie onderhield, moet tenslotte Arend van Buchell worden genoemd.

Al met al verbaast het ons niet meer, Trijn van Leemput in de rij van *uutnemende* vrouwen aan te treffen. Via zijn reisgenoot Van Gessel, zijn eerste vrouw Anna van Duverden of zijn geleerde Utrechtse vrienden Van Schurman en Buchelius kan het relaas over haar heldendaden Van Beverwijck gemakkelijk ter ore of onder ogen zijn gekomen. En nu we hem wat beter kennen, begrijpen we ook dat hij voor de Utrechtse hopmansvrouw, die haar huishouden in de steek liet om de belangen van haar stad te dienen, graag een plaatsje inruimde.

Een volksverhaal

Het verhaal over Trijn van Leemputs heldendaden draagt de kenmerken van een volksverhaal. Wanneer het is ontstaan en aan wiens brein het is ontsproten, geen mens die het weet. Het is er opeens, en naar de herkomst kunnen we slechts gissen. Heeft hopman Jan Jacobss. de volgende dag staan opscheppen tegen de mannen van zijn vendel, of Adam op de Latijnse school? Is het verhaal uit burenroddel ontstaan of komt het uit de koker van Trijn zelf? Wanneer het er eenmaal is, kan zo'n verhaal een lang leven beschoren zijn. Ieder vertelt het op zijn wijze en zo is het zelfde verhaal steeds toch ook weer een ander. Pas wanneer de literatuur er zich over ontfermt, komt aan dit vervormingsproces een einde.

Ook het verhaal over de bestorming van het Vredenburg door Trijn van Leemput met haar vrouwenvendel moet een dergelijke ontwikkeling hebben doorgemaakt. Zestig jaar lang is het de speelbal van de mondelinge overlevering geweest en dan ontdekt Johan van Beverwijck het en legt het vast in zijn omstreden boekje over de vrouw. Toch is er in de 18de eeuw nog een afwij-

28) I Petrus 3 : 1.

kende versie ontstaan. Trijn van Leemput wordt daarin op een nóg hoger voetstuk geplaatst. Zij heeft niet alleen het kasteel afgebroken, zij heeft ook de Spanjaarden verjaagd. Dat maakt haar pas werkelijk tot een heldin, want goed beschouwd was er niet zo heel veel moed voor nodig om een aanval op de burcht te wagen, nadat het Spaanse garnizoen en de Duitse troepen de stad hadden verlaten. De bewaking van het kasteel was in handen van stadgenoten, mannen die het koud hadden of zich reeds zaten te warmen bij een knappend houtvuurtje! Trijns onverhoedse aanval zal hen verrast hebben, maar hun niet onsympathiek zijn geweest. Wel beging zij een overtreding tegen het wettig gezag en dat had kunnen uitdraaien op een stevige boete of, erger nog, op gevangenschap in de kerkers van het Vredenburg. Maar zij was de vrouw van een gezien burger, die zijn sporen tijdens het beleg had verdiend; en zij wist haar vriendinnen achter zich. Het is dus best te begrijpen, dat de behoefte bestond er nog een schepje bovenop te doen.

Eigenlijk was Van Beverwijck daarin al voorgegaan, toen hij aan zijn verhaal nog een *exempel* van Trijns onversaagdheid toevoegde (zie blz. 93). En een vrouw die al eens een Spanjaard van de trap heeft gesmeten en een ander het mes op de keel heeft gezet, zou die ook niet ...?

In het wapenboek van Abraham Ferwerda uit 1785, in het gedeelte dat over het geslacht Van Dam handelt, staat dat Trijn van Leemput alias Catharina de Berghes van Essendelle *het kasteel Vredenburg met een ijzere hamer opgeslagen, manafstig ingenomen, afgebroken en de Spanjaarts verjaagt* heeft 29) (bijlage 1). Aan het feit dat Digna van Leemput trouwde met Pieter van Dam, danken wij deze mededeling. Gedurende bijna twee eeuwen moeten binnen de familie Van Dam de verhalen over die kordate zestiende-eeuwse grootouders, Jan Jacobss. en Catrijn, van vader op zoon zijn doorverteld. De heldhaftige grootmoeder zal misschien het sterkst tot de verbeelding van het bewonderend nageslacht hebben gesproken, waardoor van lieverlee ook de dappere daden van de grootvader op haar naam kwamen te staan.

Ferwerda kan bovendien het schilderij van J. C. Droochsloot, voorstellende het beleg van Vredenburg, gekend hebben 30). Het dateert uit 1646. Op dit schilderij vestigt mr. J. I. D. Nepveu de aandacht in de *Utrechtsche Volksalmanak* van 1843 31). Hoewel op het doek duidelijk de belegering en niet de afbraak van het kasteel is afgebeeld, treffen we op de voorgrond Trijn van Leemput aan met een houweel over haar schouder en in haar linkerhand de eerste steen die zij uit de kasteelmuur heeft losgebroken. Ze heeft zich in haar beste kleren gestoken en staat, met haar rug naar het krijgsgewoel gekeerd, rustig te poseren (afb. 3). Het lijkt of ze zeggen wil: 'Ik ben maar vast begonnen'. En wij zijn geneigd haar toe te roepen: 'Maar dat is spelen met je leven,

29) Abraham Ferwerda, *Nederlandsch geslacht-, stam- en wapenboek*, waarin voorkomen de voornaamste adellijke en aanzienlijke familiën in de zeven vereenigde provinciën; opgemaakt uit oude en echte gedenkstukken; doormengd met veele weetenswaardige historische bijzonderheden, Amsterdam 1785. In deel II bevindt zich de 'Stamlijst van het geslacht van Van Dam. Begonnen a° 1353'.

30) Dit schilderij bevindt zich in het Centraal Museum te Utrecht.

31) J. I. D. Nepveu, 'Catharina van Leemput; naar aanleiding eener schilderij, voorstellende de belegering van het kasteel Vredenburg', *Utrechtsche Volksalmanak* 1843.

Trijn, je bent veel te vroeg van huis gegaan'! Gelukkig heeft Nepveu een aanmerkelijke verklaring voor deze vreemde voorstelling van zaken. Catrijn heeft oorspronkelijk geen deel uitgemaakt van het tafereel, maar is er later door Droochsloot bijgeschilderd. De schilder J. H. de Haas heeft dit kunnen constateren bij het schoonmaken van het doek. Een hele geruststelling! De vraag blijft echter: waarom of door wie liet Droochsloot zich tot dit anachronisme verleiden?

Was Trijn van Leemput de eerste die op 2 mei 1577 de hand sloeg aan het Vredenburg? Ook aan het einde van de rit moeten we het antwoord schuldig blijven. Het enige dat vast staat is, dat de burgers tot actie overgingen, toen de overheid zich nog beraadde en de verantwoordelijkheid niet aandurfde. Wie voorop liep en wie de eerste steen lossloeg, wij zullen het wel nooit te weten komen en zo belangrijk is het ook niet. Maar 400 jaar geleden hebben de Utrechtse zelf Trijn van Leemput naar voren geschoven en haar de eer gegeven. Waarom zouden wij haar die dan misgunnen? En wat let ons in de fiere vrouwenfiguur bij de Bakkerbrug alle burgers en burgeressen te eren die op die tweede mei 1577 het recht in eigen hand namen en maar vast begonnen aan de afbraak van de gehate burcht?

Trijn . . . en hoe zit het nou met Jan Jacobss.?

Alle publiciteit rondom de legendarische Trijn van Leemput heeft bij velen de nieuwsgierigheid gewekt naar het gewone leven van deze Utechtse Kenau en in de loop van deze eeuw zijn al heel wat gegevens over haar, haar man en haar familie uit de archieven tevoorschijn gekomen. Aangevuld met enkele nieuwe gegevens, komen we tot de volgende reconstructie.

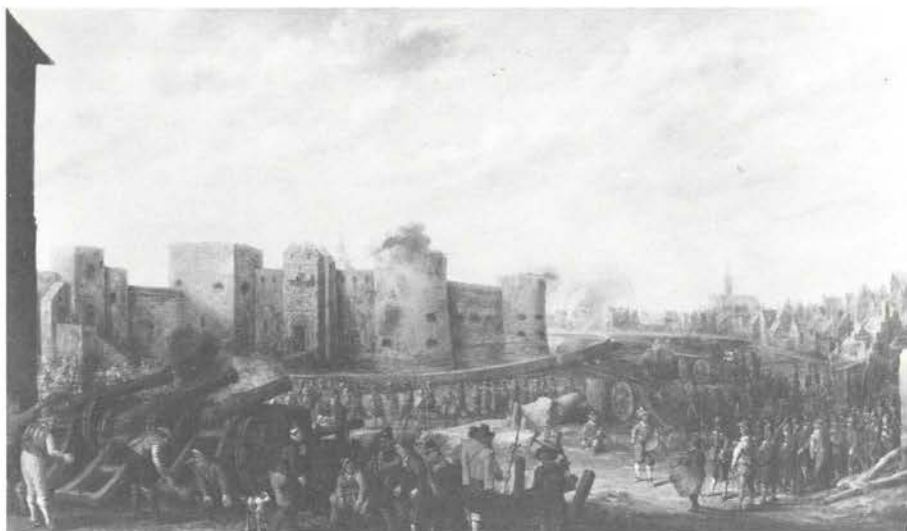
Jan Jacobss maakt carrière

Jan Jacobss. van Leemput en Catrijn Willem Claeszoensdr., onder deze namen komen wij ze voor het eerst tegen in het register van transporten en plechten van de stad Utrecht. Op de 24ste april van het jaar 1555 kopen zij van Joest Snoey *die alinge huysinge ende hofstede so die staende ende gelegen is tusschen Sunt Jacobsbrugge ende die Weerdtpoort aen die Westzijde van der graf-ten . . . 32).*

Jan Jacobss. ziet zich wel genoodzaakt tegelijkertijd een plecht (lening, hypotheek) op het huis af te sluiten van 500 goede gouden keyser karolus gulden tegen 30 gulden en 5 stuiver per half jaar, maar dat is geen bezwaar als je jong bent en gezond van lijf en leden. En Jan Jacobss. en Catrijn zijn ongetwijfeld nog jong; uit latere bronnen is bekend, dat in 1553 Digna, hun oudste dochter, wordt geboren ³³⁾. Waarschijnlijk is dit hun eerste kind.

32) Register van transporten en plechten, Archief van de stad Utrecht, I 705. (1552-1577) en II 3243 (1578-1792). De index op dit register is nog niet geheel voltooid, waardoor het register vóór 1555 niet gemakkelijk te raadplegen is. Na de voltooiing van de index is het mogelijk, dat gegevens over plaats van herkomst, leeftijd en huwelijk van Jan en Katrijn van Leemput nog tevoorschijn komen.

33) Zie noot 43.

Afb. 3. *Het beleg van Vredenburg. Schilderij, door J. C. Droochsloot, 1646. Op de voorgrond Trijn van Leemput. Centraal Museum Utrecht.*

Enige jaren later, op 17 september 1558, waagt Jan Jacobss. een tweede sprong. Op die dag neemt hij van zijn zwager Willem Willems. Berger, Ca-trijns broer, een brouwerij over, die gevestigd is in het huis van een zekere Marije van Oostrum 34). Ook de huur van het huis is in het transport begre-

Afb. 4. *Bolwerk de Morgenster met huizen van de Bemuurde Weerd. Aquarel, anoniem, ca. 1830. De kraan dateert uit de 19de eeuw. Prentenverzameling Gem. Archiefdienst Utrecht.*

34) Reg. van transporten en plechten.

pen. Helaas wordt in de akte het huis niet nader gesitueerd, maar met enig voorbehoud mogen we wel aannemen, dat het zich ook in de buurt van de Weerdpoot heeft bevonden.

Na acht jaar schijnt Jan Jacobss. behoefte te hebben aan uitbreiding. Op 6 mei 1566 ontvangt hij van de stad Utrecht de erfpacht van het bolwerk de Morgenster ten westen van de Weerdpoot 35) (afb. 4). Op 22 januari van dat jaar had hij deze erfpacht al voor 1150 karolusgulden gekocht van Gerryt Willemss., houtkoper, die in 1558 waarschijnlijk als eerste het bolwerk in erfpacht ontving 36). De erfpacht betrof het gebruik van het *bovenste* van het bolwerk. De stad behield het recht om zo nodig het bolwerk door burgers te laten bewaken en de onderste ingang *mitte middelste strijckweren* bleef stadseigendom. In de thesauriersrekening van de stad Utrecht van 1565/66 wordt Jan Jacobss. van Leemput een *naecomeling* van Gerryt Willemss. genoemd. Om welke vorm van verwantschap het hier gaat, wordt niet nader aangegeven. De Van Leemputtens hebben „de Morgenster” lang in de familie gehouden. In 1610, na de dood van Catrijn, gaat de erfpacht over op haar zoon Adam, in 1627 op diens schoonzoon Peter van Gessel, en in 1656 op de kleinzoon van Digna, Jacob van Dam 37). Misschien is de traditie nog langer voortgezet.

Nòg heeft Jan Jacobss. niet genoeg ruimte naar zijn zin. In 1566 koopt hij ook nog een huis met kelder en werf aan de westzijde van de Oudegracht, tussen Weerdpoot en Watersteeg 38), en in 1572 en 1574 worden er door hem nog twee belendende percelen in de Watersteeg bijgekocht 39) (afb. 5 en 6).

Het schijnt dat Jan Jacobss. zich in de eerste 20 jaar van zijn huwelijk heeft opgewerkt tot een welvarend burger en een bekwaam zakenman. Ook maatschappelijk komt hij tot aanzien. In 1573 wordt hij door de plaatsvervangend stadhouder de heer van Noircarmes 40) tot hopman van één van de acht pas opgerichte burgervendels benoemd 41). In 1575 wordt hij kerkmeester van St. Jacob 42).

Ook zijn gezin heeft zich inmiddels uitgebreid. Adam werd waarschijnlijk in 1558 en Catharina in 1562 geboren. Dank zij het feit dat Jan Jacobss. en Catrijn in de jaren tachtig lijfrenten vestigen op Digna en Adam, waarbij in de akten de leeftijd van deze dochter en zoon wordt vermeld, en dankzij een notariële akte uit 1597, waarin Catharina's leeftijd wordt meegedeeld, zijn de geboortejaren van deze drie kinderen bij benadering vast te stellen. Van Digna, op wie op 5 april 1586 én op 28 maart 1587 een lijfrente wordt gevestigd en die op beide data 33 jaar oud blijkt te zijn, kon de geboorte zelfs nog nauwkeuriger worden berekend. Die moet tussen 28 maart en 5 april 1553 plaats heb-

35) Erfpachtbrieven van 't *bovenste gebruyck van de woeninge ende eerdewerck* van het bolwerk de Morgenster met het waakhuisje, door de stad aan mr. Adam van Leemputten en zijn nakomelingen, 1610-1656, Archief van de stad Utrecht, II 1093.

36) Thesauriersrekening 1565/66, fol. 13, Archief van de stad Utrecht, I 590.

37) Archief van de stad Utrecht, II 1093 (zie noot 35).

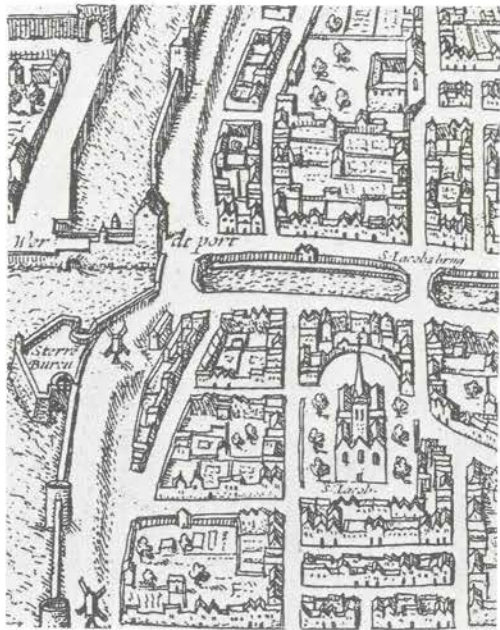
38) Reg. van transporten en plechten, 7 mei 1566.

39) Reg. van transporten en plechten, 22 mei 1572 en 25 oktober 1574.

40) Philips van St. Aldegonde, heer van Noircarmes, was i.v.m. de gevangenschap van de graaf van Bossu in Hoorn tijdelijk stadhouder van Holland en Utrecht (1573-1574).

41) 'Diarium van Arend van Buchell', 30.

42) Raads Dagelijks Boek, 12 november 1575, Archief van de stad Utrecht, I 13.

Afb. 5. Fragment van een plattegrond van de stad Utrecht met de Weerdpoot, het bolwerk de Morgenster (Sterreburchen), de Oudegracht en de Jacobikerk. Gravure, anoniem, ca. 1572. Prentenverzameling Gem. Archiefdienst Utrecht.

Afb. 6. De Weerdpoot met de Zandbrug. Aquarel, door B. van Straaten jr, ca 1833. Links, net niet meer zichtbaar, woonden Jan en Trijn van Leemput (cf afb. 6). Prentenverzameling Gem. Archiefdienst Utrecht.

ben gehad 43). Het is heel goed mogelijk dat het gezin meer kinderen heeft geteld. Aan het eind van dit artikel wordt, met enige aarzeling, een tweede zoon geïntroduceerd.

Zo staan de zaken als in het najaar van 1576 de voorbereidingen voor het beleg van het Vredenburg op gang gekomen. Jan Jacobss. moet meer dan ooit zijn aandacht verdelen tussen de brouwerij en zijn plichten als burgerhopman. Dag en nacht moet hij paraat zijn en als omstreeks Kerstmis de beschietingen beginnen raakt hij menigmaal in levensgevaarlijke situaties verzeild. Maar dat geldt ook voor de andere burgerhoplieden en hun mannen.

Ferwerda zegt in zijn wapenboek, dat Jan Jacobss. de stad *f* 30.000,— heeft voorgeschoten en dat hij uit dank daarvoor na het beleg, behalve restitutie van deze som, het bolwerk „de Morgenster” kreeg aangeboden.

Het laatste is hierboven reeds weerlegd: Jan Jacobss. ontving het bolwerk tien jaar vroeger (in 1566) in erfpacht. Eerder is hij er bij het beleg financieel wat bij ingeschoten. In 1582 nl. dient hij bij de Staten van Utrecht een rekest in om alsof betaling te ontvangen van *zekere tonnen biers, kaes, brooden, waghens, tonnen ende andere provisie bij hem in 't belegh van 't casteel van Vredenborch verstreckt* . . . 44). De Staten wijzen dit verzoek af, omdat *nyet en blijktt dat den remonstrant uuyt haer luyden bevel die costen ende penningen gedaen heeft* 45). Die vlieger gaat dus niet op. Op andere wijze blijkt echter, dat Jan van Leemput een gewaardeerd en geacht burger was. In juli 1577 ontvangt hij van Paulus Buys, advocaat van Holland, een brief waarin deze hem aanraadt het stadsbestuur ertoe te bewegen het geschut dat zich nog op het kasteel bevindt, daar weg te halen en zo te beletten dat Don Juan het naar Brabant zal laten brengen. De vroedschap luistert naar dit advies en het geschut wordt kort daarna in veiligheid gebracht 46). In oktober van hetzelfde jaar is Jan van Leemput een van de vier gedeputeerden die de Staten bij het sluiten van de Satisfactie in Brussel vertegenwoordigen 47). Op grond van de voorwaarden in dit accord vastgelegd, aanvaardt de prins van Oranje het stadhouderschap over Utrecht. Op 9 november 1577 tenslotte wordt Jan Jacobss. als schepen van de stad Utrecht beëdigd. Tot aan zijn dood in 1590 blijft hij als schepen of raad lid van het stadsbestuur. In 1585/86 is hij tevens stadskameraar 48).

Trijn en haar familie

Maar hoe gaat het ondertussen met vrouw en kinderen?

Digna, hoewel volwassen, is nog thuis. Zij zal pas in 1590 op haar 37e trouwen. Maar Adam, nauwelijks 20 jaar oud, staat op het punt het ouderlijk huis te

43) Manuaal der lijf- en losrenten, 1583-1647, fol. 195v, Archief der stad Utrecht, II 1365. (Digna 33 j.); Rekening van de 1e kameraar 1585/86, fol. 40/41, Archief der stad Utrecht, II 1243. (Digna 33 j. en Adam 28 j.) Protocol van notaris J. van Herwaarden, 9 aug. 1597, Archief van de stad Utrecht, S. 88 (Catharina c. 35 j.)

44) Resoluties van de Staten, 28 maart 1582, Rijksarchief in de provincie Utrecht, Archief van de Staten van Utrecht, 231.

45) Ibidem.

46) Bolhuis, 217.

47) A. Ferwerda, *Nederlandsch geslacht-, stam- en wapenboek*.

48) Johan van de Water, *Groot plakaatboek van de Staten 's lands van Utrecht en de stad Utrecht*, Utrecht 1729, III.

verlaten. Hij trouwt in 1578 Anna Jan Willems. van Wayenoyensdochter. Op 15 juli 1579 koopt het jonge paar van háár ouders een huis in de Schoutenstraat. Jan Jacobss. en Catrijn komen over de brug met twee plechten van f 450,- en f 550,- 49). Adam wordt op 12 september 1595 als advocaat van het Hof van Utrecht beëdigd 50). In 1587 is de jongste dochter, Catharina, aan de beurt. Zij trouwt met de brouwer Ghijsbert van Nijendael. Op 5 mei van dat jaar kopen zij het huis „Blijdenstein” aan de Oudegracht bij de Beyerbrug (nu nr. 156, bioscoop Camera) 51). Catharina zal moeder worden van tien of elf kinderen. Als zij in 1629 sterft, blijkt zij zo diep in de schulden te zitten, dat haar kinderen weigeren de erfenis te aanvaarden 52).

In 1586 is de moeder van Catrijn, Geertruyt de weduwe van Willem Claess., overleden. Door uitkoop van de dochter van zijn schoonzuster Heylwich en de nakomelingen van zijn zwager Willem Willems. weet Jan Jacobss. de erfenis van zijn schoonmoeder voor zichzelf en zijn schoonzuster Marij veilig te stellen. De akten waarin deze uitkoop wordt geregeld, gedateerd 10 augustus 1586 en 12 juni 1588, zijn wel een studie waard 53). In de eerste akte ontmoeten we twee zusters van Catrijn: Heylwich Willem Claesz. Voornsd. en Marij Willem Claesz. Voornsd. In de tweede akte worden twee getrouwde dochters van Willem Willems. Berger genoemd, te weten Anna en Aeltgen, en een minderjarige zoon Claes Willems. Berger uit het huwelijk met zijn tweede vrouw Stijntgen (bijlage 2).

Trijns zusters bedienen zich dus van hun vaders achternaam (Van) Voorn of Voornen. Catrijn zelf komen wij ook regelmatig tegen als Catrijna van Voorn, Catharina Willem Voornsd. etc.

Hoe komt nu hun broer Willem Willems. aan de achternaam Berger? Is het de familienaam van Geertruyt, zijn moeder? Misschien had Willem als naamgenoot van zijn vader, Willem Claess. van Voorn, er behoefte aan zich van deze duidelijk te onderscheiden en nam hij daarom de naam Berger aan.

Het kan zijn dat ook Catrijn wel onder de naam Berger bekend stond, hoewel zij in de akten die bij haar leven werden opgesteld, niet onder die naam voorkomt. Maar Johan van Beverwijk noemt haar Catharina Bergers en dit zou er op kunnen wijzen, dat zij deze naam toch wel heeft gedragen. Deze veronderstelling vindt bovendien steun in de Rekening van de fabriekkamer van de Dom, waar bij het overlijden van Catrijn genoteerd werd: *item 2^a january 1607 in obitu et funere Catherinen Berges vidue quondam Johannis de Lemputten. Salvator bis 12 st. 54*). (Vert.: eveneens de 2e januari 1607 bij de dood en begrafenis van Catharina Berges, weduwe van Johannis van Lemputten. Twee maal geluid de klok Salvator.)

Van het een komt het ander. Wellicht heeft Catharina aan de schrijver van de

49) Reg. van transporten en plechten.

50) Register van admissies en eedsafleggingen van advocaten, procureurs, landmeters, translateurs enz., 1560-1811, Rijksarchief in de provincie Utrecht, Rechterlijke archieven van de provincie Utrecht, 274.

51) Reg. van transporten en plechten.

52) Protocol van notaris W. Zwaerdecroon, 22 dec. 1629, Archief van de stad Utrecht, S. 200.

53) Reg. van transporten en plechten.

54) Rekening van de Domfabriek 1606/07 (Recepta de pulsatione campanarum), Rijksarchief in de provincie Utrecht, Archief van het kapittel ten Dom, 702³.

Domfabriek te danken, dat zij posthuum in de adelstand werd verheven. In het reeds eerder genoemde wapenboek van Abraham Ferwerda komen wij haar tegen als Catharina de Berghes ten Essendelle, verwant aan Georgius Ludovicus de Berghes, prins-bisschop van Luik. Trijn van Leemput een adellijke dame! Ferwerda gelooft er in, maar W. E. van Dam van Isselt toont zich in 1911 al minder overtuigd, al voelt hij zich verplicht erop te wijzen, dat de naam De Berghes ten Essendelle ook voorkomt onder de acht kwartieren, waarmee Digna van Leemputs kleinzoon mr. Pieter van Dam in de Oude Kerk te Amsterdam ligt begraven 55). Ook een geschilderd portret van Catrijn van Leemput, dat zich in de familie Van Dam van Isselt bevindt, draagt die naam: linksboven *C. de Berges ten Essendelle, huysvrouw van J. van Leemput*, onderaan *Catrine de Berges* (afb. 7.) Dat zijn de enige aanwijzingen voor Trijns adeldom. In 1930 oppert Van Dam van Isselt de mogelijkheid, dat de familie van Catrijn - en dat moet dan wel de familie Van Dam zijn geweest - tot meerdere glorie van het geslacht haar genealogie heeft opgesierd met een adellijke naam. In de *Geschiedenis van het geslacht Van Dam van Isselt* van J. J. Hooft van Huysduynen (1965) is Catrijn haar adellijke naam kwijt, maar heeft zij haar roem behouden.

De afkomst van Jan Jacobss.

Tot zover Trijn, maar hoe zat het nu met Jan Jacobss.? Zo op het eerste gezicht heeft de echtgenoot van Catrijn geen problemen met zijn afkomst. In de akten komt hij steeds voor als Jan (of Johan) Jacobss. van Leemput of Leemputten, een enkele keer als Jan van Leemput. Hij laat er geen twijfel over bestaan, dat zijn vader Jacob heette.

Er wonen in die tijd meer Leemputtens in Utrecht: Peter, Jan, Cornelis en Daniel, en de kinderen van deze vier broers. Hun vader, Willem van Leemput, verwierf evenals zijn broer Peter in 1536 het burgerschap van Utrecht. Beiden waren blauwverver van beroep en een derde broer, Johan, was schilder. Waarschijnlijk hebben zij zich in de jaren zestig of al eerder aangesloten bij de hervormingsgezinden en in 1566 deel genomen aan de Utrechtse beeldenstorm. In 1568 worden zij en Peter, de oudste zoon van Willem, door de Bloedraad verbannen 56).

In de registers van transporten en plechten van de stad Utrecht komen van de genoemde vier broers vooral Cornelis en Daniel nog al eens voor. Cornelis, evenals zijn vader blauwverver, woont dan aan de Oudegracht tussen de St. Jacobsbrug en de Weerdpoort, waarschijnlijk aan de Oostzijde, dus tegenover Jan en Catrijn van Leemput.

Het vreemde is nu, dat er blijkbaar tussen Jacob en Jan enerzijds en de gebroeders Willem, Peter en Johan met hun vele nakomelingen anderzijds geen verwantschap bestaat. In de nagelaten geschriften van de bekende Utrechter Cornelis Booth (1605-1678) is een genealogisch overzicht van deze tak van de

55) Mededelingen van W. E. van Dam van Isselt over Trijn van Leemput en haar naasten zijn te vinden in de *Navorscher* van 1911, 1914, 1915 en 1917 en in *De Nederlandsche Leeuw* van 1930.

56) Handschriften van Cornelis Booth, 378, Rijksarchief in de provincie Utrecht.

Afb. 7. Trijn van Leemput. Geschilderd portret, anoniem, 17de eeuw. Particulier bezit.

familie Van Leemput te vinden 57). Jacob en Jan komen er niet in voor. Waarschijnlijk heeft M. L. van Hangest d'Yvoy in zijn *Genealogieën van Utrechtse geslagten* voor zijn overzicht van het geslacht Van Leemput Booths aantekeningen gebruikt 58). Ook bij hem vallen Jacob en Jan Jacobss. er buiten. Wel vermeldt hij apart enige gegevens over Jan Jacobss. van Leemput en Catharina Bergers (bijlage 3).

Er schijnt dus wel degelijk iets aan de hand te zijn met Jan Jacobss. Opvallend is ook, dat geen enkele akte melding maakt van de ouders, broers of zusters van Jan Jacobss., terwijl we wel geconfronteerd worden met allerlei familieleden van Catrijn.

Sinds kort is in deze duistere zaak wat meer licht gekomen dank zij, opnieuw, Arend van Buchell. Deze vertrouwde enige aantekeningen over de familie Van Leemput aan een stuk papier toe, dat na eeuwenlange omzwervingen aan het begin van deze eeuw in particulier bezit terecht kwam 59) (afb. 8) Vooral de in het Latijn gestelde tekst van Van Buchell bij Jacob de vader van Jan, is van belang. Deze luidt:

Jacob huius filius ex relict(a) Danielis ex parentibus profugus cognomen Leemput assumpsit cum tamen ignoravit progenitores aut stirpem unde prognatus esset

57) Ibidem.

58) W. E. van Dam van Isselt, *Navorscher* 1911.

59) Dit handschrift is eigendom van jhr. mr. L. A. M. van Sasse van IJsselt te Maastricht, die zo vriendelijk was het aan de Gemeentelijke Archiefdienst in bruikleen af te staan. Dank zijn wij ook verschuldigd aan de heer W. A. Wijburg te Utrecht, die in deze als bemiddelaar optrad en tevens zijn eigen aantekeningen m.b.t. Trijn van Leemput beschikbaar stelde.

Wij meenden het zo te mogen vertalen:

Jacob, zijn zoon, uit de weduwe van Daniel, zijn ouders ontvlucht, heeft de familienaam Leemput aangenomen, omdat hij toch niet kende zijn voorouders of het geslacht waarvan hij zou afstammen 60).

Volgens Van Buchell is Jan Jacobss. dus de zoon van een zekere Jacob en de weduwe van Daniel van Leemput, waarschijnlijk degene wiens wapen wij onderaan het blad aantreffen met de toevoeging *ex Brabantia*. Waar Jan vandaan komt, hoe zijn moeder heette en wie zijn vaders vader was, het is zeer de vraag of we er ooit achter zullen komen. Wat het laatste betreft: Jan weet het zelf niet. Het ziet er naar uit, dat hij een onecht kind is en zijn vader niet heeft gekend. Al jong heeft hij de banden met zijn ouders - misschien had hij een stiefvader, de tweede man van zijn moeder - verbroken en zijn geboortestreek verlaten. Onder de naam Leemput probeert hij zich een plaatsje onder de zon te veroveren. Hoe hij in Utrecht terecht is gekomen, we kunnen er slechts naar raden. Misschien heeft hij op doortocht van Brabant naar Utrecht in de buurt van Vreeswijk kennis gemaakt met Catharina Claesdr. van Voorn, wier familie naar het schijnt uit die streek afkomstig is. Misschien heeft zij hem aangespoord naar Utrecht te gaan en zich bij haar broer Willem te bekwamen in het brouwersvak. Misschien heeft hij Catrijn pas in Utrecht ontmoet ten huize van Willem Willemss. Berger, bij wie hij als brouwersknecht werkzaam was. Misschien is hij door zijn moeder geïntroduceerd bij de Utrechtse familie Van Leemput en heeft deze hem aan werk geholpen. Wie zal het zeggen.

Adam en Daniel

Er staat in het handschrift van Van Buchell meer dat de aandacht verdient. Allereerst staat Catrijn hier genoteerd als *Catrina Bervers*. Heeft Van Buchell de klok horen luiden of heeft hij zich verschreven? Interessanter is wat Van Buchell meedeelt over Adam, de zoon van Jan en Catrijn. Wij lezen:

Adam van Leemput trouwen a(nn)o 1578 Anna Jan Willems. van Waynoysdochter, een goelicke enighe d(ochte)r; coste nochtans qualiken daer meede omme gaen, liep veel met anderen ende reysde dickwils buyten; hij was in iure gepromoveert ende wert na sijn huysfr(ouws) doot priester. Sij sterft a(nn)o 1598 in september.

Adams vrouw Anna laat op 8 september 1598 een testament opmaken door notaris J. A. Wttenwaell, die hiervoor aan haar ziekbed verschijnt. Adam en Anna blijken aan de Nieuwegracht bij de Brigittenbrug te wonen 61). Reeds de 9de september is Anna overleden. De slechte verstandhouding tussen de echtelieden en Adams slippertjes laten we maar voor rekening van Van Buchell, maar aan diens mededeling over Adams toetreden tot de geestelijke stand kan niet zonder meer voorbij worden gegaan. In verschillende akten, na de dood van Anna gepasseerd, wordt Adam van Leemput advocaat bij het Hof van Utrecht genoemd; hij schijnt deze functie tot zijn dood in 1623 te

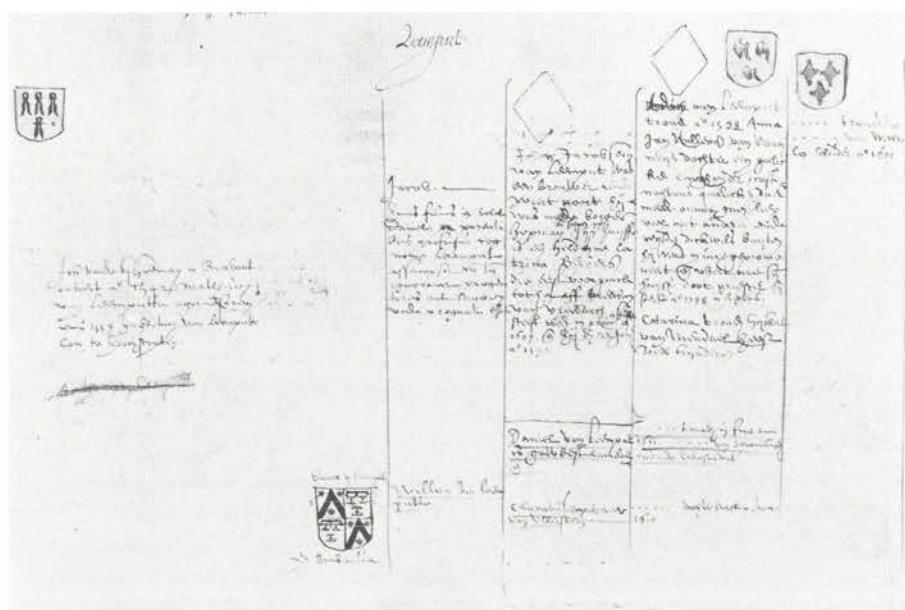
60) Bij het vertalen van het eerste gedeelte van dit fragment maakten wij dankbaar gebruik van de oplossing die mr. F. Doeleman van het Rijksarchief te Utrecht ons aan de hand deed.

61) Protocol van notaris J. A. Wttenwael, Archief van de stad Utrecht, S. 189.

hebben vervuld. Van een eventueel priesterschap wordt nergens melding gemaakt.

De moeder van Anna, Belichgen Aertsdr. van der Steen, heeft zich na de dood van haar man en enige dochter in het convent van Abraham Dole aan de Lange Nieuwstraat teruggetrokken. Dit valt op te maken uit een notariële akte van 26 februari 1606 62). Speelde dit Van Buchell door het hoofd? Er is echter ook nog een andere mogelijkheid. De naam Adam is namelijk door een andere naam heen geschreven; er stond eerst Daniel. Misschien is ook dit een gewone verschrijving; op hetzelfde blad komt immers nog een Daniel van Leemput voor, namelijk een zoon van Willem. Maar er kan ook een zoon van Jan mee bedoeld zijn. Ferwerda deelt in zijn wapenboek mee, dat Jan Jacobss. en Catrijn niet één maar twee zoons *teelden*. Tot nu toe hadden we het alleen over Adam. Was er misschien ook nog een zoon Daniel? In deze veronderstelling worden we gesterkt door een kanttekening bij een akte uit 1564 waarin sprake is van een plecht ten behoeve van Jan Jacobs. van Leemput en zijn erfgenamen. Op 5 mei 1619 compareert mr. Daniel van Leemput als mede-erfgenaam van zijn ouders en verklaart dat de *ypotheque* geheel is afgelost 63).

Als dit werkelijk Daniel Janss. is, dan is het toch wel vreemd dat hij, in tegenstelling tot zijn broer Adam, zo weinig in de transportregisters en notarisprotocollen voorkomt; tot nu toe is dit de enige plaats. Is hij soms priester gewor-

Afb. 8. Handschrift van Arend van Buchell met aantekeningen over de familie Van Leemput. 1e helft 17de eeuw. Particulier bezit.

62) Protocol van notaris J. van Herwaerden, Archief van de stad Utrecht, S. 188.

63) Reg. van transporten en plechten, 13 dec. 1564.

den of in het klooster getreden en horen we daarom praktisch niets van hem? En heeft Jan Jacobss. deze zoon genoemd naar Daniel van Leemput, de eerste man van zijn moeder, die hij nooit gekend heeft en van wie hij geen familie is, maar aan wie hij zijn naam te danken heeft?

Op 22 juli 1590 sterft Jan Jacobss. Enige maanden later, op 27 december, trouwt zijn oudste dochter Digna met Peter van Dam, raad, schepen en burgemeester van Amersfoort. Zij krijgen drie zoons. Digna sterft reeds in 1599 64).

Catrijn van Leemput overleeft haar man ruim 16 jaar. Herhaaldelijk komen wij haar nog in de archieven tegen, soms vergezeld van haar zoon Adam, soms van haar schoonzoon Ghijsbert van Nijendael. Misschien bestiert deze laatste samen met haar de brouwerij van Jan Jacobss. Ghijsbert sterft in 1606. Zo verliest Catrijn aan het eind van haar leven vrij kort na elkaar haar schoondochter Anna, haar dochter Digna en haar schoonzoon Ghijsbert. Het moeten zware jaren voor haar geweest zijn. Op 1 januari 1607 overlijdt Catharina Berges, weduwe van Johan van Leemputten. Op 2 januari wordt zij begraven in de Dom onder het luiden van de grote klok, de Salvator.

Het wapen met de bijlen

Tenslotte nog een enkel woord over de wapens die Van Buchell op zijn manuscript *Leemput* heeft getekend. Onderaan zien wij het wapen van de Brabants/Utrechtse familie Van Leemput, dat behoudens enkele afwijkingen overeenkomt met het wapen dat Langerak op zijn wapenkaart van 1769 afbeeldt onder nr. 286 65). Links boven tekende Van Buchell het wapen van de familie van Jan Jacobss.: vier zwarte droogscheerdersscharen op goud. Deze scharen vinden wij terug in het wapen op het portret van Trijn van Leemput, maar dan gecombineerd met dat van De Berges van Essendelle.

Boven de kolom waarin gesproken wordt over Adam van Leemput, staat een manswapen met drie zwarte bijlen afgebeeld en boven de laatste kolom het wapen van de schilder Van Meerlo, de echgenoot van Adams dochter. Het meest intrigeren de drie bijlen in het wapen van Adam. Heeft de zoon om de „heldendaad” van zijn moeder te vereeuwigen in zijn wapen de droogscheerdersscharen vervangen door bijlen 66)?

Zo eindigen wij met een vraag. Er zijn trouwens in deze bijdrage over het algemeen meer vragen gesteld dan beantwoord. Wat er precies op die tweede mei in Utrecht is gebeurd en welke rol Trijn van Leemput daarbij heeft gespeeld: Bor, Van Buchell en Van Beverwijck helpen ons een heel eind op weg, maar toch . . . het verlossende woord spreken zij niet.

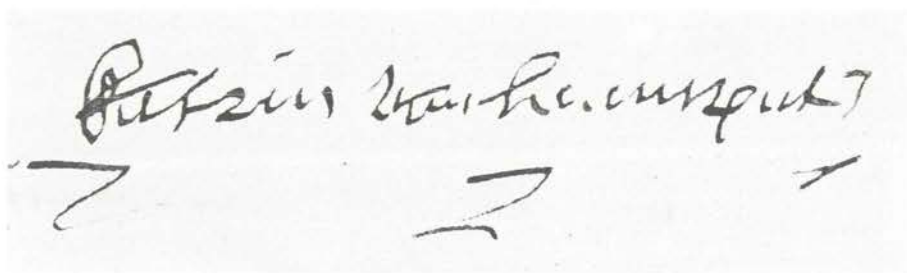
64) J. J. Hooft van Huysduynen, *Geschiedenis van het geslacht Van Dam van Isselt*, z.p. 1965.

65) Willem Langerak, Wapenkaart der oude edele en aanzienlijke geslachten des Stichts van Utrecht, 1769, Rijksarchief in de provincie Utrecht.

66) Deze suggestie komt van de heer van Sasse van IJsselt te Maastricht.

Veel is bekend geworden over het leven van Trijn van Leemput, haar man, kinderen en familie, maar nog steeds weten wij niet wanneer en waar Trijn is geboren, wanneer zij trouwde met Jan Jacobss. en hoeveel kinderen zij beiden nu precies hebben gehad. En over de afkomst van Jan Jacobss. weten we zelfs minder dan ooit.

Maar er is goede hoop dat, wanneer niet alleen de registers van transporten en plechten, maar ook de notariële archieven zijn geïndiceerd - over tien, twintig jaar? - ,de waarheid stukje bij beetje toch nog aan het licht zal komen.

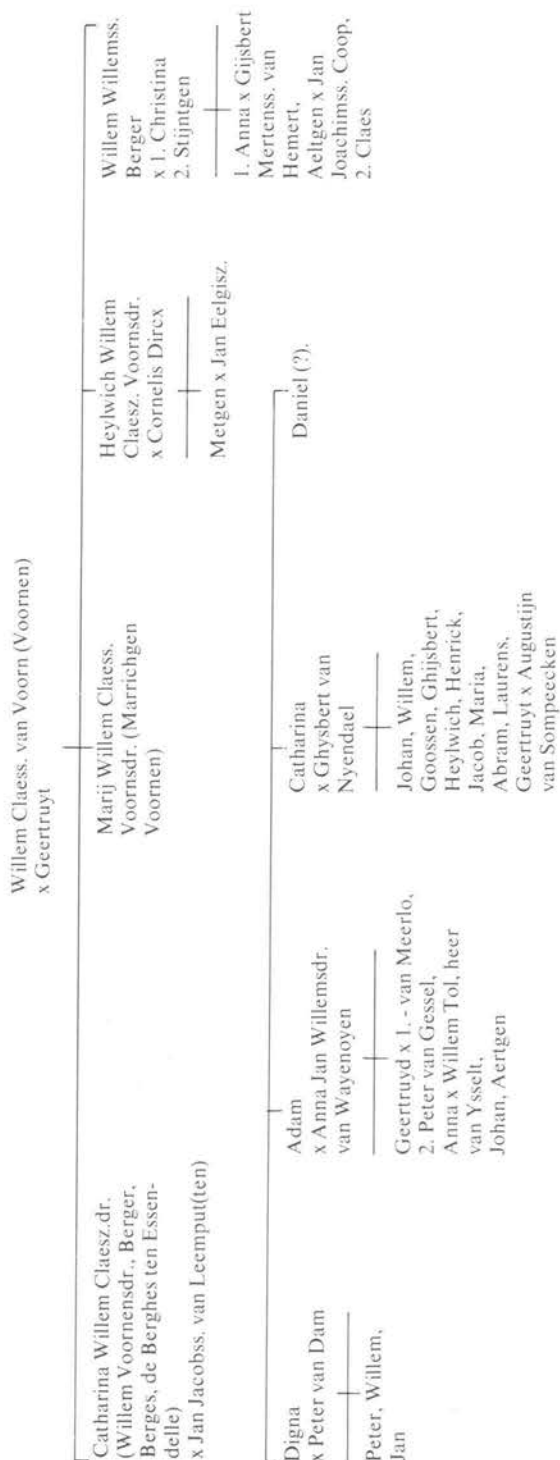
A photograph of a handwritten signature in dark ink on a light-colored, slightly textured paper. The signature is written in a cursive, historical script. The name 'Trijn van Leemput' is clearly legible, though the final part of the signature is somewhat stylized and difficult to decipher. There are some small, dark marks or ink smudges around the signature.

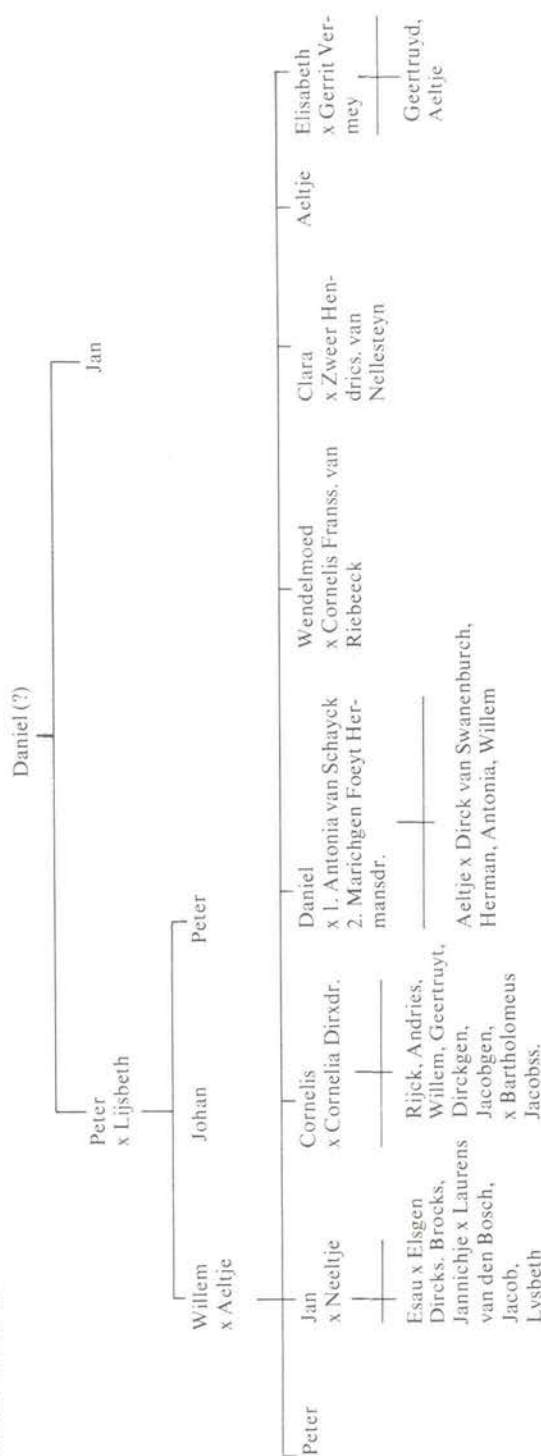
Afb. 9. De enig bewaard gebleven handtekening van Trijn van Leemput. Protocol van notaris J. van Herwaerden, 3 mei 1604. Gem. Archiefdienst Utrecht.

Bijlage 1

'*Pieter van Dam*, raad te Amersfoort 1579, schepen 1580, en burgemeester 1619, troude *Digna van Leemput* dochter van *Johan van Leemput*, (schepen te Utrecht 1577, raad 1584, capitain van de burgerije; is gecommiteert geweest bij de Staten van Utrecht in staatszaken van de grootste importantien, en heeft onder anderen mede helpen maaken en sluiten, den 9 october 1577, 't accoord of satisfactie tusschen de Staaten van Holland en Zeeland en den Prins van Orange ter eenre, en de Staten van Utrecht ter andere zijde, ende 't zelve ondertekent, ziet P. Bor Nederlantsche historie-schrijver, 2de deel, 10de boek, fol. 233, Nieuwe Druk fol. 802, en 't 11de boek fol. 300 tot 302, Nieuwe Druk fol. 893 tot 896) en van *Catharina de Berghes ten Essendelle*; heeft het Casteel Vredenburg met een ijzere hamer opgeslagen, manafstig ingenomen, afgebroken en de Spanjaarts verjaagt. Zij was van de familie van Georgius Ludovicus de Berghes, prins en bisschop van Luyk; zij en haar man hebben de stad Utrecht opgeschoten 30.000 guldens, waar voor behalven de restitutie hebben gekregen het bolwerk aan de Westzijde van de Weertpoort, teelden 2 zoonen.'

Uit: Abraham Ferwerda, *Nederlandsch geslacht-, stam- en wapenboek*, II.

Het Natuurkundig Gezelschap te Utrecht, 1777-1977

J. G. van Cittert-Eijmers.

Belangstelling voor de natuurwetenschappen in veel breder kring dan alleen die van geleerden ontwikkelde zich vooral sterk in de loop der 18de eeuw.

Reeds een eeuw eerder waren geleerden begonnen hun krachten te bundelen, onder meer door de vorming van de Royal Society te Londen (1662), de Académie des Sciences te Parijs (1666), de Akademie der Wissenschaften te Berlijn (1711), maar de belangstelling van anderen dan topfiguren voor de resultaten van natuurwetenschappelijk onderzoek ontstond, zoals gezegd, in veel bredere lagen in de loop van de 18e eeuw, vooral bij notabelen en gegoede burgers. Enerzijds ziet men dan diverse verzamelingen op dat gebied ontstaan (z.g. kabinetten), anderzijds worden genoot- resp. gezelschappen opgericht, waar men lezingen over resultaten van en eventueel experimenteermogelijkheden betreffende natuurwetenschappelijk onderzoek organiseert.

Deze laatste kwamen in ons land zowel in provinciaal als stedelijk verband voor: De Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen (Haarlem 1752), het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen (Vlissingen 1769), het Bataafsch Genootschap der Proefondervindelijke Wijsbegeerte (Rotterdam, eveneens 1769), het Provinciaal Utrechtsch Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen (Utrecht 1773) en andere. Plaatselijk noem ik als voorbeelden het Natuurkundig Gezelschap te Utrecht 1777, idem Middelburg 1780, eveneens te Middelburg het „Natuurkundig Gezelschap der Dames” 1785, Alkmaar 1791, Gorinchem 1792, Diligentia in Den Haag 1793. Zo ontstonden vele, vele andere. Al deze instellingen kozen hun leden door middel van ballotage, een tijdsverschijnsel, dat pas in de tweede helft van de 19e eeuw voor een belangrijk deel ging verdwijnen met de oprichting van verenigingen en bonden, waar men zichzelf als lid kon aanmelden.

Wat de stad Utrecht nu aangaat denk ik betreffende een kabinet van een particulier bv. aan dat van de apotheker G. J. van Klinkenberg (1768 of 1769-1841), die woonde in de Wittevrouwenstraat, thans no. 12. Ook hoogleraren hadden soms, naast een verzameling van voorwerpen betreffende hun vakgebied, toebehorende aan de academie, er ook één in privé bezit, bv. de *collectie*

1) Prof. dr Jan Bleuland, 1756-1838, hoogleraar in de anatomie te Harderwijk 1791-1795, daarna te Utrecht tot 1826.

Bleuland, 1) een verzameling van anatomische preparaten (2075 stuks!), in 1816 door koning Willem I aangekocht voor f 15.000,— en ter beschikking gesteld van het Anatomisch Instituut te Utrecht. Zo zouden nog vele voorbeelden genoemd kunnen worden zowel van collecties in Utrecht als van die in andere plaatsen.

Om nu terug te keren tot het Natuurkundig Gezelschap in Utrecht opgericht op 8 december 1777, toen zich noemende *Gezelschap ter Beoefening en Bevordering van de Proefondervindelijke Natuurkunde*, kan ik beginnen met zijn levensloop te splitsen in twee periodes, namelijk van 1777-1892 en van 1918-1977. De eerstgenoemde periode valt dan nog in drie delen uiteen: 1777-1813, 1813-1816 en 1816-1892.

De natuurkundige gezelschappen van 1777 en 1813

Wat nu is het geval? De oprichting in 1777 had in de praktijk tot doel een aantal notabelen op de hoogte te brengen en te houden van de nieuwste ontwikkelingen in de natuurkunde door het regelmatig houden van voordrachten, toegelicht met experimenten.

Dat er reeds eerder contacten waren geweest tussen een hoogleraar in de fysica en enkele burgers zien we onder meer uit de brieven van Belle van Zuylen, waarin zij melding maakt van bezoeken aan de hoogleraren J. Castillon en J. D. Hahn in 1764 en 1768.

De oprichter van het Gezelschap was prof. dr J. Th. Rossijn. 2)

De contributies der leden stelden de hoogleraar in staat nieuwe instrumenten aan te kopen. Welke onderwerpen op de lezingen behandeld zijn is niet bekend. Uit de lijst van het instrumentenbezit van ons Gezelschap in 1816 kan men wel iets opmaken. Meer dan een kwart van dat instrumentarium bestond uit apparaten op het gebied van de (statische) electriciteit. Over die lijst straks enige nadere informatie. Ook in de opgaven van zijn colleges, voor zover die uit de nog aanwezige *series lectionum* op te maken zijn, ziet men electrostatica als een belangrijk onderdeel van zijn onderwijs.

Bij zijn lezingen heeft hij hulp gehad van ene Jan Bieren die ook *knecht was aan het Theatrum Physicum op een tractement van twee gulden 's weeks*. 3)

Rond 1811 was het gezelschap waarschijnlijk nog slechts weinig actief. In 1813 is door prof. dr N. C. de Fremery met anderen een tweede natuurkundig genootschap opgericht onder de naam *Natuurkundig Gezelschap Utrecht* en met het doel om nieuwe vindingen op het gebied der natuurwetenschappen niet alleen aan de leden mee te delen, maar deze ook in staat te stellen zelf te experimenteren. Verschillende leden - ook niet academici - hebben aan deze experimenten deelgenomen. Sommigen hebben hun resultaten in verschillende binnen- en buitenlandse tijdschriften gepubliceerd.

Van de oprichting af hebben de *directeuren* samenwerking gezocht met het eerste gezelschap, met het doel tot een fusie te komen. Dat is echter pas in

2) Prof. dr J. Th. Rossijn, 1744-1817, hoogleraar in de wijsbegeerte en wis- en sterrenkunde te Harderwijk van 1765-1775 en in de natuurkunde te Utrecht van 1775-1815.

3) *Acta et decreta senatus* 3, 144.

afb. 1: prof. dr J. Th. Rossijn.
*Silhouet in het bezit van ir H. A. E. de Vos tot
 Nederveen Cappel. (foto J. P. Stolp, Utr.
 universiteitsmuseum).*

1816 gelukt. Na die fusie zijn er nieuwe *Wetten* samengesteld, deels ontleend aan die van het Gezelschap uit 1777, deels aan die van 1813. Hierop wordt straks dieper ingegaan. Maar eerst willen we de periodes 1777-1816 en 1813-1816 wat nader bekijken.

Zoals reeds vermeld is het Gezelschap anno 1777 opgericht door prof. Rossijn en stond het ook onder zijn leiding. Over dit gezelschap is weinig bekend, daar alleen de wetten, welke tevens de namen der leden bevatten, bewaard gebleven zijn. Misschien is er ook nooit veel meer geweest 4). Gezien de namen der leden die toetraden, moet men aannemen dat zij eerder trouwe luisteraars waren dan zelf werkzaam op dit gebied. Bij de oprichting waren er 30 leden. Ieder jaar zijn er meerdere bij-benoemd, maar er bedankten ook enigen. Dit gaat door tot en met 1797, dan melden zich weer nieuwe leden in 1802 (zelfs 14), 1803, 1804, 1805, nog twee in 1809, vier in 1810 en 1 in januari 1811. Uit de aantekeningen naast de namen der leden blijkt dat er behalve de gewone leden ook *extraordinaire* leden en *ordinaire buitenleden* waren. Wat die verschillen precies inhouden is niet duidelijk; men kan slechts gissen. Achter hun namen vindt men ook de datum van uittreden, bedanken of overlijden vermeld.

De lezingen zullen in ieder geval boeiend geweest zijn, daar prof. Rossijn de naam heeft een zeer goed docent te zijn geweest. De vergaderplaats was in januari 1778 de Stadsaalmoezenierskamer, die door het stadsbestuur voor de wekelijkse vergaderingen gratis ter beschikking was gesteld. Het instrumenta-

4) Enkele gegevens vindt men nog in: L. Miedema, *Resolutiën van de Vroedschap van Utrecht*, Utrecht 1900; G. W. Kernkamp, *Acta et Decreta Senatus* 3, Utrecht 1940, en *De Utrechtse Universiteit* 1 en 2, Utrecht 1936.

rium blijkt zich in 1808 te bevinden in het Theatrum Physicum aan de Lange Nieuwstraat en in 1816 in Rossijns huis, Korte Nieuwstraat A 210 - later nr 1 (thans afgebroken). Het blijkt dat dit huis bij zijn dood een collegezaal bevatte, zodat in later jaren daar dan zowel de vergaderingen van het Natuurkundig Gezelschap als de private colleges zeer waarschijnlijk plaats gevonden zullen hebben.

Onder natuurkunde moet men mijns inziens bij dit gezelschap zeer waarschijnlijk datgene verstaan, wat men ook nog onder die term samenvat. Tot deze conclusie moet men wel komen als men de lijst van aangekochte instrumenten beziet, welke in 1816 aanwezig zijn. Die lijst is helaas te lang om hier weer te geven zodat ik mij beperken moet tot het mededelen van het aantal instrumenten in de verschillende afdelingen. Deze zijn dan: werktuig- en bewegkunde (39); waterweeg- en bouwkunde (16); lucht (31); gas-soorten (7); warmte (10); geluid (6); zeilsteenkracht (= magnetisme) (5); licht (35); electriciteit (67); galvanismus = stromende electriciteit (4); weerkunde (5); wis- en sterrekunde (14) en *voorwerpen van verschillende aard* zoals kasten, tafels, tekenbord en dergelijke. Zoals dr G. I. E. Turner opmerkt in zijn recensie van *The apparatus of science at Harvard 1766-1800* 5) geloof ik dat ook hier geldt: *While the wealthy aristocrats at the eighteenth century were including instruments of all types among their collections, the growing scientific curiosity of the middle class en daartoe behoorden Rossijns medeleden) was satisfied by lecture demonstrations.*

Zoals ook boven reeds vermeld is, is in november 1813 waarschijnlijk door prof. dr N. C. de Fremery een tweede gezelschap opgericht, zich noemende *Natuurkundig Gezelschap te Utrecht*. Hier moeten we onder „natuurkunde” verstaan het toenmalige begrip, namelijk dat der natuurwetenschappen 6). Van dit tweede Gezelschap is een archief bewaard gebleven, zodat uit de wetten, ledenlijsten, notulenboeken van leden- en van sommige bestuursvergaderingen, lijsten van gehouden lezingen, kasboeken en dergelijke veel over dit gezelschap te achterhalen is.

Ook hier hebben de leden bij de oprichting de wetten (in handschrift) ondertekend. Uit hun namen blijkt dat het ledenbestand op dat moment voor een belangrijk deel bestond uit personen, verbonden aan de akademie en uit sterk geïnteresseerde „middenstanders”. Ook enkele namen uit de ledenlijst van het Gezelschap uit 1777 komen er op voor. Mijns inziens is dit mede een aanwijzing dat dat Gezelschap toen niet meer actief was. Tevens ziet men uit de notulen, dat van de oprichting af pogingen gedaan zijn tot een fusie te komen met het eerste Gezelschap. Deze pogingen zijn echter in de eerste jaren gestrand. Waarom? Op wie? Dat wordt niet duidelijk. Zeker niet op de persoon van prof. Rossijn, want hem wordt reeds in januari 1814 het erelidmaatschap van het nieuwe gezelschap aangeboden, hetwelk hij met graagte aanneemt. Hij vervult daar in 1815 ook enige malen een spreektbeurt.

5) *History of Science* 1970,133.

6) Hoe lang de naam natuurkunde tevens het begrip natuurwetenschappen heeft moeten dekken blijkt wel uit het feit dat aan de universiteiten in ons land de faculteit, die de wiskunde en de natuurwetenschappen omvatte, tot 1961 die der wis- en natuurkunde heeft geheten.

In januari 1816 krijgt de fusie haar beslag, onder meer door nieuwe *Wetten*, waarin men zowel bepalingen uit die van 1777 als uit die van 1813 terug vindt. Overigens maakt de fusie mijns inziens een niet geheel „eerlijke” indruk. De zes leden van het eerste Gezelschap, die dan pas overkomen moeten nog een half jaar contributie betalen ook al brengen zij de mooie instrumentencollectie mee, terwijl het tweede Gezelschap nog geen instrument bezit!

Wetten van de gezelschappen

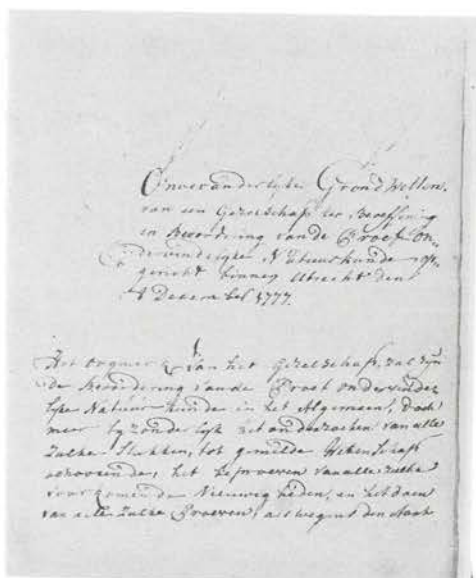
Voordat de lotgevallen van het gezamenlijke Gezelschap vervolgd worden, wil ik graag de wetten van 1777, 1813 en 1816 met elkaar vergelijken.

De tekst van de wetten uit 1777 is slechts kort en daarom wordt ze hier geheel weergegeven:

1777: Onveranderlijke Grondwetten van een Gezelschap ter Beoeffening en Bevordering van de Proefondervindelijke Natuurkunde, opgericht binnen Utrecht den 8 December 1777.

artikel 1: Het oogmerk van het Gezelschap zal zijn de bevordering van de Proefondervindelijke Natuurkunde in het algemeen, doch meer byzonderlijk het onderzoeken van alle zulke stukken tot gemelde wetenschap behorende, het beproeven van alle zulke voorkomende nieuwigheden, en het doen van alle zulke proeven als wegens den staat van het onderzoek, den omslag en kostbaarheid van den toestel of de onzekerheid van den uitslag min geschikt zijn om door een byzonder persoon te worden behandeldt.

artikel 2: Ingevolge hiervan zullen alle de gelden voortkomende uit den contributien of donaties der leden, of uit welk een middel het ook zouden mogen zijn, zonder eenige uitzondering eenig en alleen, tot het gemelde oogmerk worden besteed, eenige weinige onkosten zo min mogelijk is te maken uitgezonderd.

afb. 2: Begin van de Wetten van het Gezelschap uit 1777. (foto: J. P. Hogeweg, fysisch laboratorium).

artikel 3: In alle vergaderingen van het Gezelschap zal door den tegenwoordig zijnde leden bij meerderheid van stemmen, beschikt worden hetgeen tot welzijn van het Gezelschap en tot bevordering van deszelfs oogmerk zal worden noodig geoordeeld en zullen de afwezige leden in die gemaakte schikkingen en genomen besluiten, bij provisien moeten berusten: en in gevallen de stemmen staaken, zal de president een dubbele stem hebben.

artikel 4: Egter zal hiervan uitgezonderd zijn eene vermeerdering van de jaarlijkschen contributies, welke niet dan met algemeen goedvinden van alle de gewoone leden zal kunnen worden bepaaldt, indien zulks onverhoopt mogte nodig geoordeeld worden. Insgelijks zal ook de contributie der buitengewone leden nooit dan met hun goedvinden kunnen worden verhoogd.

artikel 5: Ook zullen alle propositien, welke den dispositie der kasse van het Gezelschap betreffen en honderd guldens of meer inporteerden, ten minste eene week te vooren in de vergadering aan alle de tegenwoordige gewoone leden en aan de absente bij briefjes worden bekend gemaakt, voor dat over dezelve, bij meerderheid van stemmen een besluit zal worden kunnen genomen. Doch over minder dan honderd guldens zal altijd bij de meerderheid der praesente leden kunnen worden gedisponeerd, mits de president in de vergadering tegenswoordig zij, welke ook zulks goedvindt, de deliberatien dien aangaande tot de eerstvolgende gewoone of ongewoone vergadering zal kunnen uitstellen.

artikel 6: De natuurkundige instrumenten of andere zaaken tot het Gezelschap behoorende zullen wel staan ter vrije dispositie van het Gezelschap, om dezelve te kunnen veranderen en verkoopen, doch de penningen, daarvan komende, zullen nooit het privaat eigendom van de heeren leden kunnen wederkeeren, maar tot het gemelde oogmerk moeten gebruikt worden.

artikel 7: Ingevalle het Gezelschap onverhoopt mogte ter niete loopen of wel tot die leegte vervallen, dat er minder dan drie gewoone leden overbleeven, zal de eigendom van alle de instrumenten, gelden, goederen en van alles hetgeen tot het Gezelschap behoort, en alsdan zal gevonden worden, in vrijen eigendom overgaan aan het Theatrum Physicum dezer Academie zonder dat de langstoverblijvende leden eeningszints den eigendom van de instrumenten, gelden of goederen voor hun privé zullen kunnen pretendeeren; doch zullen deze overblijvende leden minder dan drie in getale zijde, kunnen volstaan met alle overschietende instrumenten, gelden en goederen dadelijk over te leveren aan het Theatrum Physicum bovengemeld.

artikel 8: Iemand der leden, het Gezelschap verlatende, renontieerd van alle aandeel op de gelden en goederen van het Gezelschap zonder eenige reserve.

8 December 1777. w.g. J. Th. Rossijn en volgende leden.

1813: De wetten van 1813 zijn veel uitgebreider, zodat het niet mogelijk is ze hier in extenso weer te geven; daarom volgt een korte samenvatting. Ze zijn verdeeld in 12 paragrafen, een aantal daarvan nog onderverdeeld in meerdere artikelen.

paragraaf 1: Hoofddoel des Gezelschaps: Het Natuurkundig Gezelschap bedoelt in zijne oprigting het houden van algemeene en afzonderlijke bijeenkomsten ter beoefening der proefondervindelijke natuurkunde. De algemeene bijeenkomsten zullen zijn toegewijd aan de bevordering eener algemeen bevattelijke kennis van de werken der natuur, ter verheerlijking van den Schepper, tot nut en vermaak onzer me-

demenschen en met toepassing op de welvaart der maatschappij. - De afzonderlijke bijeenkomsten zullen bestaan uit liefhebbers en werkende leden en zullen strekken tot verder onderzoek en uitbreiding der natuurkundige wetenschappen.

paragraaf 2: nadere regeling van de *Algemeene bijeenkomsten en werkzaamheden op dezelve*, namelijk één avond per week van begin oktober tot eind maart. Sommige lezingen mogen een doorlopend karakter hebben.

paragraaf 3: Nadere regeling der *Afzonderlijke bijeenkomsten en werkzaamheden op dezelve*, namelijk voor hoger wetenschappelijk onderzoek en wel in de departementen.

paragraaf 4: *Het eigendom en gebruik der werktuigen*. Bewaring en toezicht berusten bij de secretaris; ze mogen tegen ontvangstbewijs aan de leden uitgeleend worden, eventuele schade moet vergoed worden.

paragraaf 5: *Over de Leden*. Er zijn werkende en gewone leden, de directie kan buitengewone of honoraire leden benoemen, men wordt lid door ballotage, bij intree in het Gezelschap betaalt men 1 ducaat intreegeld en moet men de Wetten ondertekenen, verder bedraagt de jaarlijkse contributie 12 gulden, het jaar loopt van 1 oktober tot 30 september, wordt men na de helft van de winter lid, dan betaalt men dat jaar 6 gulden, opzegging van het lidmaatschap moet vóór eind maart gebeuren waarbij men 1 ducaat uittreegeld moet betalen (zie onder). Houdt men *eene verhandeling*, dan mag men twee vrienden meebrengen, houdt men een cursus, dan mag men op elke vergadering één vriend introduceren. Elk lid mag steeds één vreemdeling meebrengen.

paragraaf 6: *Over de bestuurders*. Hierin staat onder meer: *Het hoofdbestuur zal uit 7 bestuurders bestaan en zal onbepaalde magt hebben.*

paragraaf 7: *Van den Voorzitter*

paragraaf 8: *Van den secretaris en penningmeester.*

paragraaf 9: *Van de verkiezing der bestuurders.*

paragraaf 10: *Verplichting der werkende leden.*

paragraaf 11: *Openlijke vergaderingen*, luidt: *Het wordt aan de directie over gelaten om, naar bevind van zaken, ter meerdere aanmoediging van den smaak van natuurkundige wetenschappen, openbare vergaderingen van dit Gezelschap te doen houden, tot welke als dan ook vrouwen zullen kunnen toegelaten worden. De inrigting dezer vergaderingen zal bij voorkomende gelegenheden door directeuren bepaald worden.*

paragraaf 12: *Veranderen dezer wetten*. Dit blijkt alleen te kunnen *op eene algemeene bijeenkomst, daartoe uitdrukkelijk zamengeroepen, met tenminste 2/3 der opkomende leden*. Een eventuele opheffing wordt niet in een artikel behandeld.

1816. In de wetten van het gezamenlijke gezelschap uit 1816 is paragraaf 1 geheel gelijk aan de omschrijving van de doelstelling van het Gezelschap uit 1813, dus het bredere gebied omvattende.

De paragrafen 2, 3, 6, 7, 9, 10, 11 en 12 zijn alle ongeveer gelijk aan die van 1813.

Paragraaf 4 is aangevuld met de bepaling dat instrumenten, gelden en goederen aan de *Hoogeschool* vervallen indien het ledenbestand beneden de drie komt.

Paragraaf 5 zegt nu dat *van betaling verschoond zijn die werkende leden, die drie of meer leesbeurten in het winterseizoen vervullen*. Volgens de nieuwe paragraaf 8 behoeft men geen uitreegeld meer te betalen als men buiten de stad gaat wonen.

Conclusie uit de vergelijking van de wetten 1777. Het lijkt gerechtvaardigd te constateren, dat prof. Rossijn de oprichting gezien heeft als een middel om, via belangstelling van en voordrachten met demonstraties voor *aanzienlijke heeren* 7) de mogelijkheid te hebben het instrumentenbezit van het laboratorium uit te bouwen tot het door hem gewenste niveau, omdat de toen nog stedelijke academie hem deze mogelijkheid niet kon geven wegens gebrek aan geldmiddelen. Vandaar ook de uitdrukkelijke bepalingen, dat geld, instrumentarium en goederen in ieder geval voor het Theatrum Physicum zijn en blijven. Gezien ook welke instrumenten hij aankoopt, heeft hij mijns inziens alleen het vak natuurkunde (en sterrenkunde) in de huidige betekenis van dat woord op het oog gehad.

Waarschijnlijk heeft geen der leden, op de voorzitter na, zelf geëxperimenteerd. Prof. Kernkamp spreekt in dit verband dan ook van een *gezelschap van dilettanten*. Het instrumentenbezit moet voor die tijd aanzienlijk geweest zijn. Dat kan men niet alleen lezen in de rede van prof. Rau uit 1786, maar ook opmaken uit de opgave die burgemeester en wethouders zonden aan de Directeur-Generaal der Wetenschappen en Kunsten in Wijnmaand 1810. Men vindt daar:

jaarlijks door de aankopen van het alhier door den vermaarden Hoogleraar J. Th. Rossijn opgerigte Physisch Gezelschap meer en meer met veele kostbare en nieuwe instrumenten is verrijkt.

1813: Een geheel andere opzet. Men wil de belangstelling stimuleren en de kans bieden aan geïnteresseerde amateurs betrokken te zijn bij de ontwikkeling der natuurwetenschappen. Het doel is volgens de tijdgeest geformuleerd, het interesse-gebied is veel breder: Het omvat nu de natuurwetenschappen. Wel moet opgemerkt worden dat men dit laatste alleen kan opmaken uit de titels der bewaard gebleven voordrachten, terwijl die van het eerste Gezelschap niet bekend zijn. De instrumentenaankoop is ook bij dit tweede Gezelschap sterk op de zuivere natuurkunde gericht en slechts een enkele maal op nevengebieden.

De contributie en andere betalingen staan hier in de wetten. Het uittreeden heeft steeds bezwaren opgeleverd, maar is pas gelijk met het intreegeld in 1843 afgeschaft. Tevens is er een fiks boete-systeem voor het niet-houden van een beloofde voordracht, te lang gebruik van instrumentarium en dergelijke. Wat moet men verstaan in de notulen onder de *Openlijke vergaderingen* (paragraaf 11)? Men vindt ze nimmer in de notulen vermeld, maar anderzijds kon men er naast de vergaderingen ook *cursussen* voor. Vallen die hieronder?

In de formulering van de doelstelling springen enkele feiten naar voren: de aansluiting aan de destijds algemeen geldende opvatting dat bestudering der natuurwetenschappen leidt tot meerdere glorie van God: ook het nut en ver-

7) In rede van Prof. Rau, 1786.

maak der medemens en dus de *physique amusante*, wordt zeker niet uitgesloten en het nut voor de maatschappij wordt eveneens nagestreefd. In hoeverre zal later blijken.

Het gezelschap uit 1813 staat dus niet rechtstreeks in verband met het fysisch laboratorium en vergadert dientengevolge in openbare gelegenheden. De oprichting vindt plaats bij de koffiehuismeester Klank Achter de Dom 8), de volgende vergaderingen worden gehouden in Groot Paushuizen 9) en wel tot 24 november 1814. Na de verkoop van dat gebouw mag men dank zij de goedheid van den Heer Gouverneur voortaan beschikken over twee kamers in het voormalige paleis 10), te beginnen op 1 december 1814. Deze gouverneur, J. M. baron van Tuyll van Vleuten, is op 22 december tot erelid van ons gezelschap benoemd, welke benoeming waarschijnlijk wel met bovenstaand feit van „gratis vergaderzaal” in verband zal staan.

In het seizoen 1815/16 is het eerste instrument door dit gezelschap aangekocht, naast vele „huiselijke” artikelen als 4 kapstokken met in totaal 62 knoppen, 60 stoelen, kandelaars, blakers enz.

Het gezelschap van 1816 tot 1892

Ondertussen is de fusie met het oude Gezelschap tot stand gekomen. In speciale vergaderingen waren hierover besprekingen gevoerd, wetswijzigingen voorgesteld en aangenomen, zodat op 1 februari 1816 de eerste vergadering van het gezamenlijk Gezelschap kan plaatsvinden. Die wetswijzigingen houden in dat de doelstelling in de formulering van 1813 wordt aangehouden, dus de *breedheid van belangstelling*, en de essentiële band met het fysisch laboratorium uit de wetten van 1777 erin komt. Daar deze laatste band steeds is blijven bestaan, beschouwt het Gezelschap als zijn oprichtingsdatum dus het jaar 1777 11).

In 1817 werd het voormalige paleis gekocht door de academie en verbouwd tot universiteitsbibliotheek. Waar nu naar toe? Het Theatrum Physicum aan de Lange Nieuwstraat was te klein. Men heeft toen getracht met de directeurs van het Departement Utrecht van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen samen een nieuw vergaderlokaal te zoeken, maar opeens opende zich een geheel ander perspectief. Sinds 1815 was de gehele politieke en academische situatie sterk veranderd: het Koninkrijk der Nederlanden was ontstaan en de academies van Leiden, Utrecht en Groningen waren rijksinstellingen geworden. Door de regeling van het Hoger Onderwijs bij Organiek Besluit van 1815 waren de natuurwetenschappen niet alleen bijvakken, maar ook hoofdvakken geworden. De vroegere philosophische faculteit was gesplitst in één voor wis- en natuurkunde en één voor letteren en wijsbegeerte. Toch heeft het stadsbestuur, nu ontslagen van de zorg voor de hogeschool, zich nog vele jaren veel aan de academie gelegen laten liggen, waarvan we straks enkele

8) Zaalhuur f 3,-.

9) Zaalhuur f 10,- per bijeenkomst.

10) Van koning Lodewijk Napoleon.

11) In het midden van de vorige eeuw beschouwde men 1813 als oprichtingsjaar omdat men het notulenboek dat in 1813 begonnen was bleef gebruiken en de vergaderingen doornummerde.

le voorbeelden zullen zien. Het Statenkamercomplex was in 1811 door Napoleon aan de stad Utrecht geschonken. Deze heeft die behuizing in 1815 aan de hogeschool overgedragen, die in deze ruimte enkele harer instituten die veel te klein gehuisvest waren, kon vestigen. Nu kwam het plan ter sprake om de Schermzaal van het vroegere Zegelhuis - een deel van dit complex - te gaan gebruiken én voor de natuurkunde-„lessen” van de academie én voor de lezingen van het Natuurkundig Gezelschap, voor *gezamenlijke rekening*. De verbouwingskosten werden beraamd op f 7.000,- hetgeen voor het Natuurkundig Genootschap op f 3.500,- neerkwam. In kas was op dat moment slechts f 2.089,17 5. Het tekort, ruim f 1.400,- dus, is door de penningmeester renteloos voorgeschoten en uit de contributies terugbetaald. Voorwaar een voorbeeldig bestuurslid! Deze regeling is in een acte, verleden bij notaris N. Buddingh, vastgelegd, en in een ietwat gewijzigde vorm in 1889 herhaald. De wetten zijn in 1843 wat vereenvoudigd en in 1871 enigszins veranderd, maar de formulering van de doelstelling is steeds dezelfde gebleven, zodat deze thans nog staat in de „oude tekst”, die elk nieuw lid ook nu nog bij zijn benoeming ontvangt.

Werkzaamheden

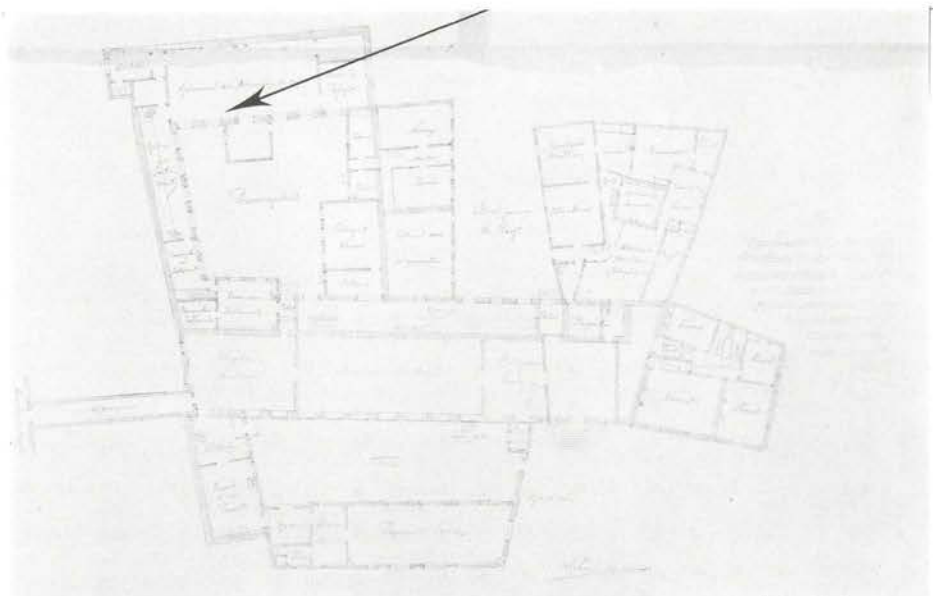
De wetten zijn nu vrij uitvoerig behandeld, omdat men daaruit de eigentijdse opzet van het Gezelschap kan waarnemen, maar belangrijker dan de wetten zijn natuurlijk de werkzaamheden van het Gezelschap. Deze zou ik in vier categorieën willen indelen, namelijk de wekelijkse lezingen, de mogelijkheid tot experimenteren van de leden zelf, de, meestal ook wekelijkse cursussen en de eventuele „toepassing” op de welvaart van de maatschappij, zoals in de doelstelling ook vermeld staat. Worden deze vier groepen werkzaamheden nu stuk voor stuk bekeken, dan moet wel een zeer sterke beperking in acht genomen worden.

Wekelijkse lezingen:

In de beginjaren zijn de sprekers steeds enkele der meest vooraanstaande leden, die dus elk meerdere malen per jaar een spreekbeurt vervullen. Dat gaat zo door tot enerzijds het ledenaantal sterk gegroeid is en men dus in eigen ledenbestand uit meer personen kan kiezen, maar anderzijds doet men sinds 1827 ook wel een beroep op personen buiten Utrecht, eerst slechts zelden, later veelvuldiger.

Wie waren de leden-sprekers, *lezers* genaamd? Doordat in Utrecht naast de academie nog twee inrichtingen van „hoger” onderwijs bestonden, kon men sprekers uit een vrij breed gebied werven. Met die twee instellingen bedoel ik 's Rijks Veeartsenijschool (verder als R.V.S. aangeduid), in Utrecht gevestigd sinds 1821 én het Rijks Militair Hospitaal, waaraan sinds 1822 de opleiding tot militair arts verbonden was. Bovendien was bij de regeling van het hoger onderwijs in 1815 ook landbouwhuishoudkunde ingevoerd als één der vakken die aan de hogeschool gedoceerd moesten worden.

Eveneens is de aanwezigheid van de Rijks Munt een enkele maal in de titel

afb. 3: Plattegrond van het gehele Statenkamercomplex, waarop de ligging van het fysisch laboratorium aangegeven is, 1855. (Linksboven de Gehoorzaal). Gem. Archief Qb 28,1. (foto: fotografische dienst van het Gemeentelijk Archief Utrecht).

van een voordracht merkbaar. Daarbij komt in 1854 het Meteorologisch Instituut. Ook de leden van het wetenschappelijk personeel daarvan - voorlopig gering in aantal - worden lid van het Natuurkundig Gezelschap en houden voordrachten op hun vakgebied, al is bijvoorbeeld over de *eigenschappen van de dampkringslucht* reeds in 1814 gelezen.

Om een indruk te krijgen van de behandelde onderwerpen zullen programma's van enkele seizoenen besproken worden, met enkele gegevens over de sprekers. De titels van de lezingen van 1814 tot februari 1892 zijn - op een enkel hiaat na - bewaard gebleven. Er zijn zeer aantrekkelijke, zeer modern aandoende onder, maar ook zeer ouderwetse én sommige waarbij men niet begrijpt welke lading door die titel gedekt wordt.

We zullen een programma uit de beginjaren, één uit het midden en één uit de slotfase van de periode 1813-1892 bekijken.

Seizoen 1815/1816:

5 oktober

12 oktober Nieuwenhuis 12)

19 oktober idem

Overzicht plannen in het bestaande seizoen.

Natuurkunde in het algemeen; scheiding van deze leve in bijzondere vakken; Zambonische kolom.

Proeven met de luchtpomp.

12) Dr Jacob Nieuwenhuis, 1777-1857, studeerde letteren, theologie, wis- en natuurkunde te Tübingen, in 1798 keert hij naar ons land terug, 1799 luthers predikant te Zutphen, als zodanig werkzaam te Utrecht van 1803-1816, waar hij tevens in 1811 lector wordt bij de Stichting van Renswoude, in 1816 hoogleraar in wis- en natuurkunde te Deventer, en in 1822 als zodanig in Leiden. Als spreker voor het Natuurkundig Gezelschap op de lezing van 30 maart 1815 komt steeds de fysische kant van zijn kennis ter sprake. Ook publiceert hij meerdere malen op dit gebied. In het seizoen 1815/1816 houdt hij 5 lezingen.

26 oktober De Fremery 13)	<i>Geschiedenis der scheikunde.</i>
2 november idem	<i>Enkele en dubbele chemische verwantschappen.</i>
9 november idem	<i>Chemische aantrekkingskracht naar Berthollets Statique Chimique.</i>
16 november	<i>niets wegens overhaast vertrek van Van Lidth de Jeude 14) naar Harderwijk.</i>
23 november	<i>niets wegens onverwachte verhindering van Rossijn.</i>
30 november Rossijn	<i>Samengestelde beweging, in het byzonder die van voortgeworpen lichamen (kogels), met proeven.</i>
7 december De Fremery	<i>Latente warmtestof, welke het water bevat, zoo in zijnen gewonen vloeibaren staat als in dien van ijs of damp. Proef van Leslie.</i>
14 december Moll 15)	<i>Redenen waarom de Ouden zo weinige en de Nieuwen zoo groote vorderingen hebben gemaakt in de natuurkunde. Vier redenen uitgewerkt.</i>
21 december Nieuwenhuis	<i>Verdamping des waters in den dampkring, beschouwende eerst het verschijnsel in zijn bestaan, in bijzonderheden met beschrijving der hygrometers van den Hr. De Saussure, en gevende voorts de voornaamste verklaringen van dit verschijnsel, als die der H. H. Parot en Dalton enz.</i>
28 december De Fremery	<i>Scheikunde- warmtestof en wel bijzonder over de specifieke warmte der lichamen en vervolgens over het licht en voornamelijk het zonnelicht, hetwelk beschouwd werd in zijn verlichtende, verwarmende en chemisch werkende eigenschappen. Tevens de breking.</i>
4 januari Nieuwenhuis	<i>Nederdaling des waterdamps uit den dampkring.</i>
11 januari De Fremery	<i>Luchtvormige weegbare vloeistoffen en wel bijzonder de dampkringslucht, van welke hij door verscheidene proeven de zamenstelling aantoonde uit stikstofgas en zuurstofgas.</i>
18 januari Moll	<i>Voornaamste eigenschappen van den magneet, door proeven toege-licht.</i>
25 januari idem	<i>Vervolg.</i>
1 februari Römer 16)	<i>Levenskracht.</i>
8 februari De Fremery	<i>Vervolg van 11 januari; eigenschappen van zuurstofgas, stikstofgas, koolstofzuurgas en het water als bestanddeelen des dampkrings en de vernieuwing van het zuurstofgas in denzelfden.</i>
15 februari Nieuwenhuis	<i>Howards' theorie der wolken.</i>
22 februari Moll	<i>Kunstmatige magneten.</i>
29 februari De Fremery	<i>Koolstof, derzelver eigenschappen als diamant en als gewoone kool, deszelfs vereeniging met zuurstof tot koolstofzuur en koolstofoxyde en de eigenschappen dier lichamen.</i>

13) N. C. de Fremery, 1770-1845; phil. dr in 1790 (diss. over electriche ontladingen, o.a. bliksem), 1793 med. dr, arts te Haarlem, waar hij onder meer met Van Marum werkt bij Teylers Genootschap, 1795 hoogleraar geneeskunde te Utrecht tot 1840; 8 lezingen 1815/16.

14) Th. G. van Lidth de Jeude, 1788-1863, hoogleraar te Harderwijk tot de opheffing van die hogeschool in 1818, buitengewoon hoogleraar in de zoölogie te Utrecht in 1819 en directeur van 's R.V.S. van 1821-1826, tevens hoogleraar anatomie, fysiologie en botanie.

15) Prof. dr G. Moll, 1785-1838, studeerde te Amsterdam en Parijs, sinds 1812 hoogleraar sterrenkunde te Utrecht, sinds 1815 ook in natuurkunde als opvolger van Rossijn. Eén der invloedrijke bestuurders van het Natuurkundig Gezelschap, zeer veel reizend in Engeland en Frankrijk, in welke landen hij ook veel instrumenten, zowel voor het fysisch laboratorium als voor het Natuurkundig Gezelschap koopt. Hij is onder meer een leerling van Van Swinden, de Amsterdamse hoogleraar, die zulk een grote rol gespeeld heeft bij de invoering van het metrieke stelsel in Nederland, waarvan Moll een fervent aanhanger is; uit piëteit voor van Van Swinden heeft Moll na diens dood zijn instrumentarium aangekocht, dat zodoende thans geplaatst is in het Utrechtsche Universiteitsmuseum. In 1828 wordt hij te Leiden beroepen; nu biedt het gemeentebestuur van Utrecht aan curatoren f 10.000 aan om Moll in staat te stellen de instrumenten te kopen, mits deze dat beroep niet aanneemt, hetgeen gebeurd is. Moll is onder meer eredoctor én ereburger van Edinburgh en eredoctor te Dublin; 5 lezingen 1815/16.

16) A. Römer, 1788-1819; med. dr. Hij stierf op zo jeudige leeftijd tengevolge van een besmetting, bij een patiënt opgelopen.

7 maart Suerman 17)	<i>Demonstratie van de zamenstelling van het menschelijk ligchaam aan een kunstig anatomisch wasbeeld.</i>
14 maart idem	<i>Vervolg.</i>
21 maart Schröder 18)	<i>Het nut, hetwelk uit een nauwkeurige beschouwing van de mythologische overleveringen der oude volken voor de natuurkennis in het algemeen en de sterrekunde in het bijzonder.</i>
28 maart Moll	<i>Declinatie en inclinatie van den magneetnaald.</i>

Totaal in dat seizoen dus 23 lezingen, verdeeld over 7 sprekers.

Seizoen 1845/46:

7 november Van Rees 19)	<i>Over cohesie en adhesie der vochten.</i>
14 november Harting 20)	<i>Een overzicht der oorspronkelijke Nederlandsche uitvindingen en verbeteringen van mikroskopische werktuigen.</i>
21 november Wenckebach 21)	<i>Over het aardmagnetismus.</i>
28 november idem	<i>Vervolg.</i>
5 december idem	<i>Vervolg.</i>
12 december Buys Ballot 22)	<i>Over den physischen toestand der zon, en den invloed hiervan op de weersgesteldheid.</i>
19 december Krecke sr. 23)	<i>Physisch-geographische schets van Nederland.</i>
2 januari Visscher 24)	<i>Geschiedenis der middeleeuwsche bouwkunst.</i>
9 januari Houëll 25)	<i>Over de wrijving.</i>
16 januari Verloren 26)	<i>Over den groei van schimmels in levende dieren.</i>

17) Prof. dr B. F. Suerman, 1783-1862, heelmeeester, med. dr in 1809, hoogleraar heel- en verloskunde te Harderwijk 1809, 1811 arts aldaar, 1815 hoogleraar ontleedkunde te Utrecht, later in algemene ziektekunde en heelkunde, 's winters gaf hij dikwijls openbare lessen in anatomie ook aan dames (ter wille van de opleiding van vroedvrouwen?); 2 lezingen.

18) Prof. dr J. F. L. Schröder, 1774-1845, hulppredikant Lutherse Gemeente te Amsterdam 1798-1803, 1803 directeur kadettenschool te Hellevoetsluis, idem 1806 te Feyenoord, 1809 te Enkhuizen (opleiding in 1812 opgeheven); 1815 hoogleraar wiskunde, logica, metafysica en wijsgerige zedeleer te Utrecht tot 1844, sinds 1828 ook lid van de Landbouw Commissie Hoger Onderwijs; 1 lezing.

19) Dr Rijk van Rees, 1797-1875, leerling en opvolger van G. Moll, hoogleraar te Utrecht tot 1838, gewoon hoogleraar 1838-1867; 2 lezingen.

20) Dr P. Harting, 1812-1885, med. dr, hoogleraar farmacie te Franeker 1841-1843; de academie aldaar werd toen opgeheven; buitengewoon hoogleraar Utrecht 1843, gewoon hoogleraar te Utrecht in zoölogie vanaf 1846. Groot microscopist.

21) Dr W. Wenckebach, 1803-1847 lector wiskunde aan de Koninklijke Academie te Breda in 1837, buitengewoon hoogleraar wiskunde te Utrecht 1844, gewoon hoogleraar 1847.

22) Dr C. H. D. Buys Ballot, 1817-1890, heeft de Utrechtse academie in vele functies gediend, namelijk als lector mineralogie en geologie van 1845-1846; idem theoretische scheikunde 1846-1847, buitengewoon hoogleraar wiskunde 1847-1857, gewoon hoogleraar wiskunde 1857-1867; stichter van het Meteorologisch Instituut op Sonnenborgh.

23) Dr F. W. C. Krecke sr, 1812-1882, studeerde te Utrecht, heeft met Van Rees van 1837-1839 waarnemingen gedaan op het Observatorium (Smeetoren), promoveerde 1842, was leraar gymnasium te Nijmegen van 1842-1845, toen door Buys Ballot naar Utrecht gehaald, in 1854 directeur van het Meteorologisch Instituut.

24) L. G. Visscher, 1797-1859, had geen academische vorming, maar is als ambtenaar van het Departement van Financiën, controleur der belastingen te Brussel, ijveraar voor het verplichte gebruik der Nederlandse taal in Vlaamse gewesten opgeklimmen tot hoogleraar Nederlandse taal te Leuven, 1826-1831; werd in 1831 assistent bij prof. A. Simons te Utrecht en 1834 diens opvolger als hoogleraar Nederlandse taal en letterkunde.

25) Dr L. Houëll nat. phil. dr, adviseur van het ministerie van financiën in Den Haag, na eerst lector geweest te zijn in Amsterdam bij het gezelschap Felix Meritis.

26) Dr M. C. Verloren van Themaat, 1816-1900, had een grote belangstelling voor biologie.

23 januari Schroeder van der Kolk 27)	<i>Over de ademhalingswerkingen van het geheele dierenrijk, in zoo-verre dezelve overal op de voortreffelijkste en doelmatigste wijze gewijzigd zijn, naar de verschillende behoefte en levenswijze der dieren.</i>
30 januari Van Rees	<i>Over de ventilatie van gebouwen.</i>
6 februari Simons 28)	<i>Over het stoomtuig de Leeghwater.</i>
13 februari Wellenbergh 29)	<i>Proeve van een geschiedkundig overzicht over het paardenras.</i>
20 februari Cop 30)	<i>Over de metamorphose bij planten.</i>
27 februari Swart 31)	<i>Over de interferentie des lichts.</i>
6 maart Dompeling 32)	<i>Over het toenemen der bevolking, in verband beschouwd met de middelen tot onderhoud van het leven.</i>
13 maart Miquel 33)	<i>Over de vegetatie der steenkolen-formatie.</i>
20 maart Arntzenius 34)	<i>Over het nut van geregelde lichaams-oefeningen in het algemeen en van het zwemmen in het bijzonder.</i>
27 maart Mulder 35)	<i>Over het diët der Nederlanders, in verband tot den volksgeest.</i>

Totaal dus 20 lezingen, gehouden door 17 sprekers.

Sinds het najaar van 1871 wordt er slechts éénmaal per twee weken vergaderd (de contributie is dan ook gehalveerd).

Lezingen in seizoen 1875/76:

29 oktober Harting	<i>Levensschets van Johannes Swammerdam.</i>
19 november Van Der Waals 36)	<i>Invloed van magneten op electrisch licht.</i>
3 december Brondgeest 37)	<i>De scheikunde van het vetweefsel en de rol van het vet in het dierlijk lichaam.</i>
7 januari Krecke sr.	<i>Over het gebruik van steenkolengas voor verlichting en verwarming.</i>
21 januari Rauwenhoff 38)	<i>Over de varens.</i>

27) Dr J. L. C. Schroeder van der Kolk, 1797-1862, studie geneeskunde te Groningen, kwam in 1826 als opvolger van Bleuland te Utrecht als hoogleraar vergelijkende anatomie en microscopische waarnemingen; hij is vooral bekend gebleven als vernieuwer der psychiatrie; zeer geliefd en zeer religieus man, die ook veel theologische lezingen gehouden heeft.

28) G. Simons, 1802-1868, leerling van G. Moll, enige jaren observator van de Sterrenwacht alhier (Smeetoren), 1837 adviseur bij het ministerie van financiën, 1840 lid Commissie droogmaking Haarlemmermeer, 1845 adjunct directeur en in 1846 directeur van de Kon. Academie te Delft, 1856 minister van Binnenlandse Zaken.

29) P. H. J. Wellenbergh, 1814-1875, studeerde zoölogie en medicijnen te Leiden, 1840 med. dr., 1841 buitengewoon hoogleraar practische vakken aan 's R.V.S. en van 1851 tot 1872 directeur van deze instelling.

30) H. J. Cop, 1818-1876, hoogleraar scheikunde te Deventer van 1847 tot 1864.

31) J. Swart, 1796-1866, onderwijzer aan de Kweekschool voor de Zeevaart, in 1830 Rijksonderwijzer en bovendien van 1832 af bewaarder der zeevaartkundige instrumenten.

32) J. A. Dompeling, 1787-1873, med. dr Utrecht, hoogleraar wis- en natuurkunde te Deventer sinds 1823.

33) F. A. W. Miquel, 1811-1871, med. dr, 1834 arts te Amsterdam, 1835 lector kruidkunde aan de Klinische School te Rotterdam, 1846 professor botanie te Amsterdam, 1859-1871 hoogleraar botanie en landhuishoudkunde te Utrecht, tevens bestuurder van 's Rijks Herbarium te Leiden.

34) Dr J. A. Arntzenius, 1806-1848, med. dr, arts te Amsterdam.

35) G. J. Mulder, 1802-1880, med. dr, lector te Rotterdam van 1827 af, hoogleraar scheikunde te Utrecht van 1840 tot 1867.

36) J. D. van der Waals, 1837-1923, 1864 leraar wis- en natuurkunde te Deventer, 1866 idem te Den Haag, promoveerde te Leiden 1873, hoogleraar te Amsterdam van 1877 tot 1907; in 1910 kreeg hij de Nobelprijs voor natuurkunde.

37) P. Q. Brondgeest, 1835-1904, med. dr, arts te Utrecht 1861, van 1865 tot 1878 leider van de afd. keel- en borstziekten bij de Kliniek tot herkenning en genezing van huidziekten, keelziekten, kinderziekten, oorziekten, tandziekten, 1863-1898 med. lector.

38) N. W. P. Rauwenhoff, 1826-1909, hoogleraar plantkunde te Utrecht van 1871 tot 1896.

4 februari Van 't Hoff 39)
18 februari Groneman 40)
3 maart Mees 41)
17 maart Snellen 42)

Het glas.
De aarde als magneet.
De draagwijdte van het geluid.
Over magnetische instrumenten.

In dit seizoen 9 lezingen, verzorgd door 9 sprekers.

Vergelijken we de sprekers van deze drie seizoenen, dan valt het op dat het gebied van hun kennis allengs verloopt van een grote breedheid naar een smaller maar wel dieper terrein.

In 1877 verhuist het fysisch laboratorium naar de Bijlhouwerstraat en dat is *zoo ver uit de stad* dat men slechts enkele malen per jaar meer kan vergaderen. De laatste lezing - voor zover uit de stukken terug te vinden is - heeft plaats gehad op 18 maart 1891, toen H. A. Lorentz sprak *over de aberratie van het licht*.

Gedurende meerdere jaren vindt men, meestal jubelende, verslagen van de spreekbeurten in de Utrechtsche Provinciale en Stadscourant en het Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad.

Het zelf-experimenteren der leden

Hierover is niets in het archief te vinden, maar wel in een aantal publicaties in binnen- en buitenlandse tijdschriften in de eerste helft der 19de eeuw. Natuurlijk kan er veel meer geëxperimenteerd zijn waarover niet gepubliceerd werd en waarvan geen enkel gegeven bewaard gebleven is.

Uit de publicaties kan men opmaken dat slechts een zeer beperkt aantal leden aan de proefnemingen deelnam en wel in de begintijd, vooral gestimuleerd door Moll. Medewerkers, die met name in artikelen genoemd worden zijn A. van Beek, J. van den Bos (apotheker), generaal-majoor van Zuylen van Nyevelt, luitenant-kolonel W. Offerhaus en C. M. van Dijk (apotheker; in die tijd kreeg een apotheker zijn opleiding nog niet aan de academie). Onder dit werk vallen ook de aan ouderen onder ons welbekende proeven van Moll en Van Beek over de bepaling van de geluidssnelheid, in 1823, met als waarnemingsposten de Kooltjesberg (Tafelberg) bij Naarden en de Zevenboompjes bij Amersfoort 43).

Hier zien we ook weer een typisch voorbeeld van de half-half-kosten regeling tussen Natuurkundig Gezelschap en curatoren der Academie. Voor deze

39) J. H. van 't Hoff, 1852-1911, studeerde te Delft, Leiden, Bonn, Parijs, promoveerde in Utrecht 1874, ontwikkelde de stereochemie, hij was assistent aan 's R.V.S. 1876, lector scheikunde te Amsterdam 1877 en hoogleraar aldaar 1878-1896, daarna hoogleraar scheikunde te Berlijn.

40) F. G. Groneman, leraar gymnasium Delft tot 1869, daarna leraar te Groningen.

41) Het is mij niet gelukt gegevens te vinden over Mees.

42) M. Snellen, 1840-1907, medewerker aan het Meteorologisch Instituut, later opvolger van Buys Ballot als hoofd directeur van de instelling.

43) Voor een volledig verslag zie men onder meer: *Verhandelingen der Eerste Klasse van het Koninklijk Instituut der Wetenschappen Letterkunde en Schoone Kunsten* (voorloper van de Koninklijke Academie van Wetenschappen) 1825, 281 e.v. Dit is de publicatie van de proeven van Moll en Van Beek, waarin men een zuiver verslag vindt van hun metingen, van de omstandigheden en de gebruikte instrumenten, welke laatsten nog voor het merendeel in het Utrechtse Universiteitsmuseum aanwezig zijn.

waarnemingen zijn twee „stopwatches” noodzakelijk, beide identiek in constructie; de één is door het Natuurkundig Gezelschap en de andere door het Rijk betaald. Deze klokken tonen ook in zoverre een typisch tijdsbeeld, dat bij ieder dezer klokken de tijdseenheid (= de duur van één omwenteling van de wijzer) 1×10^{-5} dag is. d.w.z. de dag is verdeeld in 10 „uren”, een „uur” in 100 „minuten”, een „minuut” in 100 „sekonden” en die (metrieke) sekonde is dan nog in 100 delen verdeeld 44). Hier dus één van de weinig overgebleven pogingen om bij de invoering van het metrieke stelsel (in ons land in 1820) ook de tijd zodanig in te delen. Een andere opmerking over deze klokken: ze moeten met de hand bediend worden en de menselijke reactietijd is veel langer dan 1×10^{-7} dag, dus die instrumenten hebben een veel groter nauwkeurigheidsmogelijkheid dan gebruikt kon worden bij die proef.

Verder werkte A. van Beek, behalve veel alleen, ook met enige andere leden. Hoewel hij ook veel andersoortig onderzoek gedaan heeft, wil ik hier nog noemen zijn metingen met prof. C. A. Bergsma overde thermoëlectrisch gemeten temperatuur in sommige bloemen en zijn samenwerking met C. M. van Dijk over het zwart in melisbroden (Van Beek was eigenaar van een suikerfabriek). Van Beek is van de amateurs degene die het langst bleef publiceren, namelijk tot 1852 toe; dan over slingerproeven naar Foucault, zeer modern werk, waarmee de draaiing der aarde aangetoond werd 45).

In dit korte overzicht over praktisch werk van leden is niets opgenomen van het werk van de leden-hoogleraren, die dat immers op hun eigen laboratorium, buiten het Natuurkundig Gezelschap om, gedaan kunnen hebben.

Cursussen

Zoals gemeld zijn er ook gedurende vele jaren wekelijkse cursussen gegeven, meest over één onderwerp per seizoen. In 1814 wordt ermee begonnen door Van Lidth de Jeude met een cursus over *De bewerktuiging der verschillende diersoorten, vergeleken met die van den mensch*. Van 1819/20, tot aan zijn onverwachte dood in januari 1838 toe geeft Moll in de wintermaanden een cursus over een onderdeel der natuurkunde, eerst aan de hand van het toen zeer bekende natuurkunde-leerboek van Biot *Traité élémentaire de physique*. Na Molls dood worden de cursussen gegeven door zijn opvolger R. van Rees. Na het seizoen 1844/45 wisselen ze per jaar van discipline:

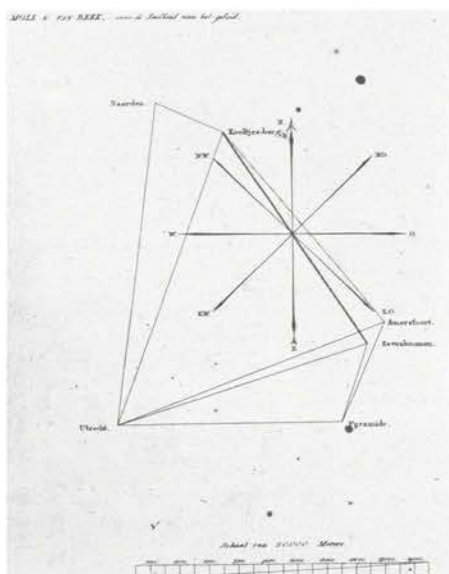
G. J. Mulder over scheikunde, Donders over fysiologie, Krecke sr over technologie enz.

Van 1856/57 af worden óf korte óf geen cursussen gegeven. De laatst vermelde cursus is die door Donders in 1879/80, waarin hij vijf lezingen houdt over *Licht en kleuren*.

Soms vindt men ook van die cursussen enthousiaste besprekingen in de Utrechtse kranten.

44) Volgens onze tijdmeting omvat een dag 24 uren, $24 \times 60 = 1440$ minuten, en $24 \times 60 \times 60 = 86400$ seconden, volgens de metrieke indeling dus 10 „uren” (van geheel verschillende lengte dan de onze), 1000 „minuten” en 100.000 „seconden”.

45) Foucault publiceerde zelf zijn werk in 1851. Van Beek liet toen een 16 meter lange slinger in zijn suikerfabriek ophangen voor het doen van zijn proeven.

afb. 4: Situatie van het terrein bij de bepaling van de geluidssnelheid, waarop ook aangegeven staan de torens in Amersfoort, Naarden en Utrecht, benevens de pyramide te Zeist, welke gebruikt zijn bij de triangulatie, om de afstand Kooltjesberg en Zevenboomen nauwkeurig te kunnen berekenen. (foto: J. P. Stolp, Utr. Universiteitsmuseum).

Maatschappelijke toepassingen

En heeft het Natuurkundig Gezelschap ook aan de *welvaart der maatschappij*, zoals de doelstelling wilde, bijgedragen? Ook hierover is niets rechtstreeks in het archief te vinden, maar uit de stukken kan men concluderen dat op zeer bescheiden wijze hiervan iets gerealiseerd is. De cursussen werden namelijk ook vaak door niet-leden bezocht. Diverse *directeuren* hebben gratis *lessen* gegeven in ander verband, waarbij ook het instrumentarium van het Natuurkundig Gezelschap gebruikt werd. Dit laatste was tevens het geval in 1850 toen Van Rees een cursus *natuurkunde* voor *schoolonderwijzers* gaf. In datzelfde jaar is de Technische School in Utrecht opgericht (die in 1862 omgezet is in de Rijks H.B.S.), waar ook ons instrumentarium gebruikt mocht worden, evenals dat bij het natuurkunde-onderwijs op de Militaire Geneeskundige School het geval was. De vergaderzaal van het Natuurkundig Gezelschap is eveneens meermalen voor cursussen aan andere groepen ter beschikking gesteld, onder meer gedurende vele jaren voor de cursus *Geschiedenis der Nederlanden* die door prof. L. G. Visscher gegeven werd.

Men heeft getracht de zijdeteelt in Nederland te introduceren. Als gevolg daarvan bestond er onder andere een maatschappij tot invoering der zijdeteelt in Noord-Brabant, waarvan de heer H. Berail één der commissarissen was en directeur van het hoofdetablisement ervan. In de jaren 1838 en volgende geeft deze namens die maatschappij diverse brochures uit. Over dit onderwerp heeft hij *gelezen* in het Natuurkundig Gezelschap op 25 februari 1842. Enige zijner medecommissarissen trachtten hem per 31 december 1843 te ontslaan, waarom hij per brief de steun inriep van het bestuur van het Natuurkundig Genootschap voor zijn standpunt, dat de zijdeteelt een *miskende tak van nijverheid* is. Ons bestuur besloot echter zich niet in deze kwestie te mengen.

Het instrumentarium

Dat men de ontwikkeling van de natuurkunde goed bijhield blijkt mede uit de aankopen van instrumenten. Om nog enkele voorbeelden te noemen:

De ontwikkeling van het electromagnetisme en van de thermo-electriciteit in de eerste decennia der 19e eeuw wordt niet alleen op de voet gevolgd, maar er worden bovendien hier zelf apparaten op dit gebied ontworpen en gebouwd.

Om slechts enkele van Van Beeks onderzoekingen te memoreren, zou ik hier willen noemen het feit dat hij centrale verwarming (met hete lucht) aanlegt in zijn suikerfabriek (Achter de Twijnstraat, nu een deel van de Oude Gracht) in 1833; verder het werk over het golvenstillend vermogen van olie 1839-1844 (in verband met reddingen); niet alleen meteorologie, geologie en astronomie behoren tot zijn interesse-gebied, maar hij werkt rond 1825 ook aan *hagelafleiders*, een onderwerp, waaraan in binnen- en buitenland in die tijd aandacht besteed wordt in verband met het voorkomen van beschadigingen tijdens hevige hagelbuien in de zomer bij landbouw, tabaksteelt enz. Rond 1828 gelooft men niet meer in dit instrumentarium en de bijbehorende theorie.

Diverse telegraafstoestellen worden aangekocht in de periode van 1838-1855.

De stoommachine opent in het begin der 19e eeuw vele nieuwe mogelijkheden. Moll koopt in 1832 een model ter demonstratie.

Daguerre publiceert zijn eerste apparatuur op het gebied der fotografie in 1839; de eerste set van dat instrumentarium wordt in 1840 hier aangeschaft voor f 156,—.

Reis vindt zijn telefoon uit in 1862, in 1864 koopt het Natuurkundig Genootschap daarvan enkele exemplaren. Latere verbeteringen aan dit communicatiemiddel volgt men in het aankoopbeleid getrouw.

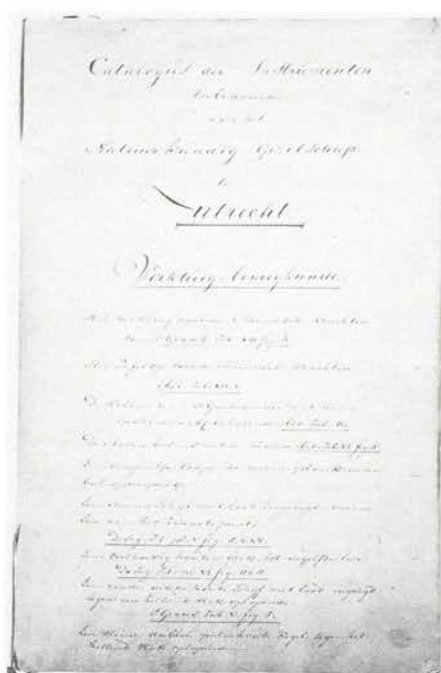
Deze voorbeelden zouden met vele uit te breiden zijn. Ook uit de titels der voordrachten blijkt dat dikwijls de *technische* fysica zeer in de belangstelling staat. Ik meen dat men dat ook moet zien als een behoefte om het *nut* der fysica meteen aan (een deel van) de maatschappij door te geven.

Tijdens de cholera-epidemie houdt men lezingen niet alleen over de ziekte, maar ook over de mogelijkheden ter beperking der besmetting.

Het instrumentarium van het Natuurkundig Gezelschap is na de fusie met het eerste Gezelschap, na 1816 dus, regelmatig uitgebreid tot 1868; in de loop der jaren is de academie meer instrumenten gaan kopen en het Gezelschap dus minder. Ook is het experimenteel werken der leden na Van Beek geheel gestopt; het amateurisme bij de natuurkunde is dan niet meer op te brengen, zowel door de ontwikkeling van het vak zelf als mogelijk mede door het ontbreken van een in dit opzicht sterk stimulerende figuur zoals Moll geweest was.

In oktober 1889 is het gehele instrumentenbezit van het Gezelschap dienvolge overgedragen aan de Rijksuniversiteit Utrecht, mits zoowel de lokalen van het *Physisch Laboratorium* als het daarin aanwezige *physische Kabinet* en zijne hulpmiddelen ter beschikking blijven van het Gezelschap op dezelfde wijze als bij artikel 3 en 6 der overeenkomst tussen het Gezelschap en ons College (van Curatoren der Rijksuniversiteit) van 30 December 1818 bepaald is.

Op de vraag welke de wetenschappelijke waarde is van hetgeen op de lezin-

afb. 5: Eerste bladzijde van de instrumenten-catalogus van 1816. (foto: J. P. Hogeweg, Fysisch laboratorium).

gen en bij het experimenten gedaan is, moet men dus antwoorden: de ontwikkeling van de natuurwetenschappen in binnen- en buitenland heeft het Gezelschap zeer goed gevolgd, maar zelf heeft het weinig daartoe bijgedragen. Bovendien krijgt men, mede uit de autobiografieën van P. Harting en G. J. Mulder, ook de indruk dat men twistpunten wilde vermijden. Eén voorbeeld: Harting zegt dat hij reeds in 1858 dezelfde ideeën had als in 1859 door Darwin gepubliceerd zijn in zijn *Origin of Species* (evolutie-theorie), maar op aandrang van enkele hoogleraren in ons land heeft hij die theorie toen niet gepubliceerd. Na Darwins publicatie heeft Harting er echter ook nog niet over gesproken.

Overige lotgevallen van het Gezelschap tot 1892

Intussen hebben er in het leven van het Gezelschap ook diverse veranderingen plaats gevonden. In januari 1838 is Moll onverwacht overleden. Hij wordt opgevolgd door R. van Rees. Over deze vinden we in Hartings autobiografie de volgende typerende opmerking: *Van Rees was minder schitterend dan Moll, maar hij overtrof deze in werkelijke kennis van zijn vak en in degelijkheid van onderwijs.* Die degelijkheid zal zeker ook in beheerszaken merkbaar geweest zijn, want direct na Molls dood krijgt Van Rees van Curatoren de opdracht een catalogus van het aanwezige instrumentarium aan te leggen, met vermelding aan wie een instrument toebehoort 46). Tevens maakt hij dan ook een instructie voor de amanuensis van het Natuurkundig Gezelschap, die steeds de-

46) Het Natuurkundig Gezelschap of de Academie.

Instructie voor

de Amanuensis der Physica
in betrekking tot het natuurkundig
gezelschap.

Artikel 1.

De Amanuensis van den Hoogleraar
aan de Physica is tevens
amanuensis in het natuurkundig
gezelschap.

Artikel 2.

Hij zal in de houding verpligt
zijn om de werkingen het byeen-
aan-eigendom van het natuur-
kundig gezelschap uitmakend.
Bijtijds met de der Hoogschool
zorgvuldig te bevaren schoon en
in orde te houden.

Artikel 3.

gedurende de winter byenkomsten
zal hij zorgen dat het locale en
de draught kamer behoorlyk ver-
licht verwarmd schoon gehouden
en in orde zijn.

Artikel 4.

Hij zal by alle voorlezingen byen-
woordig en ten dienste zijn der
Spreker en anderszins als by de werk-
kingen der zij bevoorogt heb-
ben op de gewone tusschen verasicht
hebben worden behoorlyk gereet
zitten en na het getrouwe schoon-
maken en linnen zal.

afb. 6: De Instructie voor de amanuensis van het Natuurkundig Gezelschap. 1839
(foto: J. P. Hogeweg, Fysisch laboratorium).

zelfde is als die van het laboratorium. Diens plichten 47) staan daarin vermeld. Deze instructie dateert van oktober 1839. De instrumenten-catalogus is in 1838 grotendeels klaar en is bijgehouden tot in de beginjaren van de 20 ste eeuw. Veranderingen in de instructie worden in de archiefstukken nimmer vermeld.

Enige der amanuenses waren tevens goede instrumentmakers en zij hebben dan ook, zowel voor het Natuurkundig Gezelschap als voor de academie niet allen de instrumenten goed onderhouden, maar ook vele nieuwe vervaardigd op aanwijzingen van de hoogleraren - ik denk hierbij speciaal aan de amanuenses G. Münnich (1776-1829), S. Cohu (1808-1859) en J. J. van Dreeven (1816-1894).

In 1843 was behalve tot het afschaffen van in- en uittreegelden ook besloten tot het instellen van het halve lidmaatschap voor *heeren studenten der hogeschool, heeren officieren der bezetting en de kweekelingen van andere wetenschappelijke inrigtingen van onderwijs, alsmede de zonen der gewone leden, welke bij hun ouders in huis wonen*. Ook deze *buitengewone leden* moesten geballoteerd worden; zij betaalden de halve contributie.

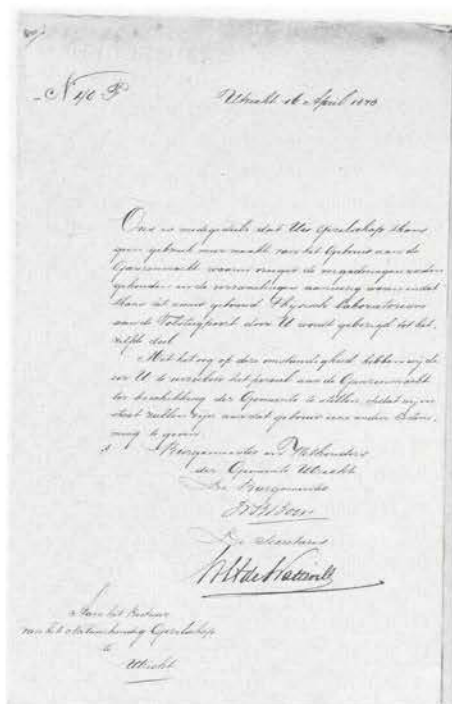
In 1871 is de belangstelling echter zover afgenomen, dat men besluit slechts eens per twee weken te vergaderen. De contributie zowel van gewone als van buitengewone leden wordt dan gehalveerd.

Na de verhuizing naar de Bijlhouwerstraat in 1877 gaat men veel minder vaak vergaderen en, zoals reeds vermeld, na 1892 gebeurt er voorlopig niets meer. Bij die verhuizing vindt een komisch incident plaats: het gemeentebestuur vraagt aan het bestuur van het Natuurkundig Gezelschap om het verlaten pand ter beschikking van de gemeente te stellen, zich niet realiserende dat dat gebouw eigendom is van het rijk. Met deze laatste mededeling beantwoordt het bestuur natuurlijk het verzoek van burgemeester en wethouders.

Het karakter van het Gezelschap heeft zich allengs sterk gewijzigd. Meer en meer is het een luister-gezelschap geworden. Mede doordat er na het midden der 19e eeuw in de stad ook vele andere - eveneens goede - voordrachten gehouden werden, nam het aantal toehoorders per avond sterk af. Over die karakterwijziging vindt men onder meer opmerkingen in het verslag van de eerste lezing van het seizoen 1871/72 in het *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad* van 4 november 1871, waarin staat: *Het Natuurkundig Gezelschap heeft sedert de laatste 4 à 5 jaren een anderen weg ingeslagen dan de oprichters het hadden aangewezen. In plaats dat, zoals weleer de beoefenaars der natuurwetenschappen bijeenkwamen om aldaar te hooren en te zien met wat deze voor nieuws hadden opgeleverd, hetgeen hun de woordvoerders dier wetenschappen voordroegen, is het tot eene vergadering geworden waar ook dames tegenwoordig zijn, en waar dus ook op het gebied der wetenschap medegedeeld wordt, wat wel den mannen van het vak bekend, maar den velen weetgierigen welkom is, wier opvoeding in een tijd viel, toen de natuurwetenschappen nog niet op de scholen onderwezen werden 48).*

47) Maar ook zijn rechten, zoals zijn salaris ten bedragen van f 200,— per jaar.

48) In bovenstaande uitspraak van de verslaggever zitten meerdere punten die tot een nadere beschouwing noden!

afb. 7: De brief van het college van B. en W. van Utrecht, met het verzoek het perceel aan de Ganzenmarkt Minrebroederstraat ter beschikking van de Gemeente te stellen. 1878 (foto: J. P. Hogeweg, Fysisch laboratorium).

Ik meen dat deze ontwikkeling reeds veel eerder plaats gevonden heeft. Dat blijkt naar mijn mening ook uit het feit, dat kleine groepen leden reeds eerder samen kleine gezelschappen gevormd hebben om elkaar meer direkt over nieuwe ontwikkelingen in diverse vakgebieden in te lichten en deze te bediscussiëren. Zo is in 1843/44 opgericht het gezelschap, dat zich later A.N.I. (Amicitia Naturae Interpres) noemde (49). Aanvankelijk bestond het uit G. J. Mulder, R. van Rees, J. L. G. Schroeder van der Kolk, A. S. Rueb, F. C. Donders en P. Harting. Later werden ook anderen tot lid benoemd. Van dit, ook nu nog bloeiende gezelschap zijn de huidige leden hoogleraren aan de universiteit, maar dat was in het begin niet steeds het geval. Zo heeft J. H. van 't Hoff in de tijd van zijn assistentschap aan 's R.V.S. getracht er ook lid van te worden, maar is niet aangenomen. Hij heeft toen zelf in 1876 opgericht het Maandag Avond Gezelschap (dat bestaan heeft tot ca. 1966), waarvan de leden allen een B-richting als vak hadden. In 1895 is het Donderdag Avond Gezelschap opgericht, welks leden ook allen afgestudeerd waren: dit had een breder belangstellingsgebied. Er schijnt rond 1900 in Utrecht ook een Woensdag Avond Gezelschap bestaan te hebben. In al deze kleinere groeperingen treden alleen de eigen leden als sprekers op. Ook hier werd men via ballotage tot lid gekozen.

49) Zie P. Harting, *Mijne Herinneringen*, Amsterdam 1961, 52. In vertaling luidt de naam: Vriendschap is de tolk van de natuur.

Het Natuurkundig Gezelschap van 1892

Op 2 februari 1892 blijkt het Natuurkundig Gezelschap nog slechts 63 leden te hebben. Er komen zo weinigen op de vergaderingen dat het niet verantwoord gevonden wordt om sprekers van buiten uit te nodigen en er wordt een ledenvergadering uitgeschreven om over de toekomst te overleggen. Deze zou plaatsvinden op 25 februari 1892. Er is in het archief geen spoor over te vinden, noch in een Utrechtse krant. Het Gezelschap is weliswaar niet opgeheven, maar aan een lange winterslaap begonnen.

Periode 1918-1977

Het laboratorium aan de Bijlhouwerstraat was in de loop der jaren te klein geworden en men maakte plannen voor een grote uitbreiding. Toen de laatste inwonende amanuensis - M. P. Filbri (1852-1917) - op 19 december 1917 overleden was, moesten zijn weduwe en beide dochters kort daarna het gebouw verlaten. Na hun vertrek kwam mijn latere echtgenoot, dr P. H. van Cittert (1889-1959), die sinds 1912 in diverse rangen aan het laboratorium verbonden was, op zolder. Tot die tijd was de toegang tot die zolder voor iedere man „verboden” geweest, omdat de dochters Filbri daar hun slaapkamer(s) hadden! Op die zolder nu vond hij vele, vele oude instrumenten, in totaal ca. 1000 stuks, zeer verschillend van grootte en waarde. Aan een groot aantal ervan (rond 400 exemplaren) hing het etiket, vermeldende dat die toestellen afkomstig waren van een Natuurkundig Gezelschap.

Omdat er grote verbouwing- en uitbreidingsplannen van het laboratorium op stapel stonden, werden al deze instrumenten voorlopig ingepakt, om ze te behoeden voor beschadiging. Anderzijds ging mijn man op zoek naar dat Gezelschap. Navraag bij ouder personeel op diverse laboratoria en instituten leverde niets op, totdat een oudere werknemer van de Universiteitsbibliotheek zich herinnerde dat hij vroeger van dat gezelschap gehoord had en wist dat eertijds prof. dr W. Kapteyn (1849-1927), hoogleraar wiskunde er secretaris van geweest was. Toen ging mijn man, waarschijnlijk in 1928, naar het huis van mevr. Kapteyn en inderdaad stond op haar zolder een eikenhouten kist met koperen plaat: NATUURKUNDIG GEZELSCHAP. Gaarne wilde zij deze kist, waarin zich ook nu nog het oude archief bevindt, afstaan. Voor de leden van Oud Utrecht is van deze ontdekking melding gemaakt door een korte mededeling van het *Maandblad* 3 (1928)68 door dr H. J. van Lummel en in 1929 een uitgebreid artikel in het *Jaarboekje* door dr P. H. van Cittert.

Ondertussen waren de Oude instrumenten al grotendeels uitgepakt, ingedeeld in groepen en was mijn man begonnen ze te restaureren en te bestuderen, zowel die van het Natuurkundig Gezelschap afkomstig, als welke eigendom waren van de academie. In 1926 was het vergrote laboratorium geopend. Eén lokaal was gereserveerd en van kasten voorzien ten behoeve van het oude instrumentarium.

Uit de aanwezige ledenlijst kon nagegaan worden dat er nog vier leden in leven waren. Formeel bestond het Gezelschap dus nog. Er zijn toen twee dingen gebeurd: het Natuurkundig Gezelschap is weer tot leven gebracht én, ter-

wille vooral van het behoud van het instrumentarium is de Stichting Utrechtsch Universiteitsmuseum opgericht, welke tot doel had op den duur een passende ruimte voor de collectie te vinden.

De herrijzenis van het gezelschap ging als volgt te werk.

Voor instrumenten en archief interesseerden zich zowel de conservator Van Cittert, als de hoogleraar-directeur van het fysisch laboratorium, prof. dr L. S. Ornstein, de hoogleraar-directeur van de Sterrenwacht prof. dr A. A. Nijland en de secretaris van het curatorium der rijksuniversiteit B. J. L. baron de Geer van Jutphaas. Dit viertal heeft toen aan de vier nog overgebleven leden van het 19de eeuwse Gezelschap gevraagd hen als lid van het Natuurkundig Gezelschap te willen benoemen, wat ook gebeurd is. Deze leden van het oude Gezelschap waren mevr. Wichmann, prof. dr J. d'Aulnis de Bourouil, dr Th. Dentz en dr C. H. van Herwerden; respectievelijk weduwe van prof. dr C. E. A. Wichmann (hoogleraar mineralogie); de hoogleraar economie, statistiek en staatkundige geschiedenis te Utrecht van 1878-1917, de eerste lector in tandheelkunde in Nederland, werkzaam als zodanig te Utrecht van 1871-1908, en een arts.

Op 12 december 1928 is de eerste vergadering van deze 8 leden uitgeschreven. Alleen de vier „nieuwe leden” zijn gekomen en hebben een bestuur benoemd, namelijk prof. Ornstein als voorzitter, dr Van Cittert als secretaris/penningmeester en de beide anderen als overige bestuursleden. Dit nieuwe bestuur benoemde meteen een aantal ereleden en wel de president-curator der Rijksuniversiteit mr dr A. F. baron van Lynden, de Commissaris der Koningin in de provincie Utrecht dr H. Th. 's Jacob, de burgemeester van Utrecht dr J. P. Fockema Andreae en prof. dr M. Planck, hoogleraar te Berlijn. De vier ereleden hebben allen hun benoeming aanvaard. Op 14 januari 1929 komt men weer bijeen. Er worden *een aantal* nieuwe leden benoemd, 69, waarvan 63 de benoeming aannemen. Tevens is toen het vijfde bestuurslid gekozen: dr C. Schoute, directeur bij het K.N.M.I. Nu gaat men aan het „normale” werk: op 28 februari vindt de eerste uitgebreidere ledenvergadering plaats, waarbij de secretaris/penningmeester spreekt *over de geschiedenis van het Natuurkundig Gezelschap*. De oude wetten worden herdrukt met een enkele kleine wijziging onder meer dat het aantal bestuursleden niet 7 maar slechts 5 behoeft te zijn. Ook besluit men om niet eens per twee weken te vergaderen, maar eens per maand. Op de volgende vergadering, tevens de laatste van dat seizoen spreekt prof. Nijland over *Huygens als natuurkundige*.

Gelijktijdig met het weer instellen van de lezingen heeft men ook de mogelijkheid geschapen om aan het einde van een vergadering een *korte mededeling* te doen over zeer recent werk. Van die gelegenheid wordt alleen gebruik gemaakt in de jaren 1929 tot en met het voorjaar van 1933. De eerste *korte mededeling*, op 26 april 1929, bestaat uit een inleiding tot de microscopentoonstelling, welke de secretaris ingericht heeft in een practicumzaal van het laboratorium met behulp van de oude microscopen, welke in de collectie aanwezig waren. Dit geldt tevens als het eerste optreden naar buiten van de Stichting Utrechtsch Universiteitsmuseum.

In die beginjaren werd de contributie van de leden vastgesteld op f 2,50 per

jaar. In 1957 is ze verhoogd tot f 5,- welk bedrag ook nu nog betaald wordt. In analogie met vroeger jaren is er steeds vergaderd in het fysisch laboratorium aan de Bijlhouwerstraat, tot en met het seizoen 1973/74. Toen is het laboratorium verhuisd naar de Uithof en - l'histoire se répète - deze afstand is te ver van de stad.

Nu is echter gelukkig een andere oplossing gevonden dan 97 jaren geleden. Er wordt thans vergaderd in een ander laboratorium in de stad, en wel in dat voor analytische chemie, Croesestraat 77a.

Ieder jaar worden er steeds in de decembervergadering nieuwe leden voorgesteld en benoemd, zodat het ledental in de loop der jaren opgeklommen is van 8 in december 1928 tot rond 300 in de veertiger jaren en rond 1100 thans.

Op de voordrachten werden steeds onderwerpen behandeld uit de natuurkunde en nauw aanverwante vakken. Dit ging zo door tot en met het seizoen 1939/40. De laatste vergadering vóór de oorlog had nog ongestoord plaats op 9 april 1940. Toen kwam de Duitse invasie, een zwarte tijd brak ook voor ons Gezelschap aan. Voor de cursus 1940/41 is toch een normaal programma ontworpen. Prof. Ornstein sprak nog zelf op de eerste vergadering van dat seizoen, op 10 oktober 1940. In november echter werden alle joodse ambtenaren ontslagen, dus ook prof. Ornstein. De novembervergadering is dan ook afgelast. Hijzelf achtte het juister als voorzitter af te treden en als lid te bedanken. De decembervergadering heeft wel weer plaats. Hierin *brengt de vice-voorzitter dr Schoute in wel gekozen woorden warme dank aan prof. Ornstein voor alles wat hij voor het Gezelschap gedaan heeft*, zoals de notulen vermelden. Men besloot het voorzitterschap voorlopig niet te vervullen. Nadat in mei 1941 prof. Ornstein overleden was en 1942 dr J. M. W. Milatz tot hoogleraar-directeur van het fysisch laboratorium benoemd was, werd deze in de vergadering van 15 december 1942 tot voorzitter van het Natuurkundig Gezelschap aangewezen. Gedurende de oorlogsjaren vergaderde men eerst zaterdag 's middags, maar dat trok een te klein gehoor, dus werd overgeschakeld op de dinsdagavonden rond volle maan. Deze vergaderingen werden toen goed tot zeer goed bezocht. Men moest de convocatie als „bewijs van toegang” meebrengen. In het seizoen 1944/45 is niet vergaderd.

In het begin van de „herrijzenis” zijn de president-curator van de universiteit, de Commissaris der Koningin en de burgemeester tot ereleden benoemd en zij toonden vaak veel interesse. Met deze gewoonte is rond 1950 gebroken. In de vergadering van 18 december 1953 is dr P. H. van Cittert tot erelid benoemd vanwege *zijn vele verdiensten voor het Gezelschap*; die avond heeft hij nog een korte voordracht kunnen houden. Hij heeft het gezelschap niet alleen gediend als secretaris/penningmeester tot 1951 en als penningmeester alleen nog tot 1953, maar was ook de stimulator tot behoud en beheer van de instrumentencollectie.

De wetten, volgens de oude tekst met een enkele verandering waren in 1929 herdrukt en zijn sindsdien aan ieder nieuw benoemd lid gezonden. In 1955 was de voorraad op. Men heeft toen besloten ze te herdrukken, opdat aan ieder nieuw lid de oude tekst niet onthouden zou worden, maar daarnaast is toen uitgegeven een wetswijziging en een huishoudelijk reglement, welke twee samen de huidige gang van zaken bij het Gezelschap beschrijven.

Nieuw ingevoerde activiteiten zijn:

Op 6 december 1935 is de instelling van een bijzondere leerstoel door het Gezelschap aan de ledenvergadering voorgesteld en aangenomen met het doel prof. dr W. J. H. Moll aan de universiteit en meer speciaal aan het fysisch laboratorium verbonden te houden omdat hij uit bezuinigingsredenen per 1 januari 1936 uit 's Rijksdienst ontslagen is. Deze leerstoel is door hem bezet geweest tot 1946, zijn zeventigste verjaardag. Daarna was hoogleraar vanwege het Natuurkundig Gezelschap dr J. A. Smit en wel van januari 1956 tot 1959, toen het rijk hem tot gewoon hoogleraar benoemde. Van 1971 af is de leerstoel bezet door prof. dr J. Volger.

Op 13 januari 1956 is de geheel verbouwde werkplaats en glasblazerij van het fysisch laboratorium door de leden bezichtigd. Dit kan men opvatten als de eerste *excursie* van het Natuurkundig Gezelschap. De volgende, in 1957, bracht de leden naar het laboratorium voor technische fysica van de Technische Hogeschool te Delft, alwaar de daar gebouwde elektronen-microscop bezichtigd werd. De interesse van de leden voor deze excursie was zó gering, dat men voorlopig geen nieuwe meer organiseerde, maar sinds 1962 vinden zij weer jaarlijks plaats en verheugen zich thans in een grote belangstelling.

Ook een zevental malen heeft het Natuurkundig Gezelschap op bescheiden wijze deelgenomen aan universitaire gebeurtenissen. De belangrijkste daarvan was het schenken van nieuwe lampen in de Senaatszaal bij het derde eeuwfeest der universiteit in 1936 50).

Rond dertig jaren later zijn deze lampen weer door andere vervangen. In het seizoen 1948/49 vindt, naast het gewone programma, een vergadering plaats van de leden van het Natuurkundig Gezelschap met die van de afdeling Utrecht van de Nederlandse Vereniging voor Weer- en Sterrenkunde. Dit vindt van 1953 af ongeveer ieder jaar plaats, soms twee maal per jaar.

Sinds het najaar van 1964 wordt de leiding van een vergadering bij toerbeurt door een van de bestuursleden waargenomen.

Het Universiteitsmuseum

Het tweede gevolg van de vondst van het instrumentarium en het archief was, zoals reeds vermeld, de oprichting van de Stichting Utrechtsch Universiteitsmuseum, met het doel het aanwezige, ten dele kostbare, oude instrumentarium te kunnen conserveren, maar ook te exposeren. Deze apparatuur was deels aankoop van het rijk, deels door het Natuurkundig Gezelschap aan het rijk afgestaan onder de voorwaarde dat het te allen tijde ter beschikking van de leden van dat Gezelschap zou blijven. Al was dat museum voorlopig nog niet gerealiseerd, mijn man begon een systematische catalogus aan te leggen van die apparaten met verwijzing naar aankoopdata enz., zoals die in de catalogi 1816 en 1839 te vinden waren én in de vroedschapresoluties 51). Bij het driehonderdjarig bestaan van de universiteit in 1936 is door mijn man een gro-

50) Zie bv. W. A. F. Bannier, *Het derde eeuwfeest*, Utrecht 1937, 23.

51) Later gepubliceerd door G. W. Kernkamp, *Acta et decreta senatus*, 2 en 3, Utrecht 1938 en 1940.

te expositie ingericht in de zich daarvoor zo bij uitstek lenende hal van het toenmalig aardrijkskundig instituut - thans instituut voor muziekwetenschappen - Drift 21. Van 1928 af heeft mijn man regelmatig kortere of langere artikelen gepubliceerd in diverse tijdschriften over bepaalde instrumenten uit de collectie 52). Ook heeft hij nog de uitgave van twee catalogi kunnen bewerkstelligen, de *Descriptive catalogue of the collection of microscopes* (Groningen 1934) en de *Atrolabes* (Leiden 1954). Meer dan de helft van het aanwezige instrumentarium is door hem niet alleen beschreven, maar ook op werkwijze enz. bestudeerd en in kaartstelsel ondergebracht. Helaas heeft hij zijn opzet om alle apparaten op dergelijke wijze te behandelen niet kunnen verwezenlijken.

Burgemeester dr G. A. W. ter Pelkwijk was destijds zeer geïnteresseerd in het instrumentarium. Daarnaast was ook de collectie-Nijland bekend geworden, een collectie van portretten van hoogleraren, afbeeldingen van instituten en verdere documenten betreffende de universiteit. De bedoeling van prof. Nijland, die de door zijn vader opgezette collectie in de loop der jaren aangevuld had, was om dat geheel bij het derde eeuwfeest aan de universiteit te schenken. Toen deze plannen bekend werden heeft het stadsbestuur in 1936 het pand Trans 8 aangekocht en aan de universiteit ten gebruike als museum aangeboden. Het moest toen nog enigermate voor dit doel verbouwd worden, zodat het pas in 1938 geopend kon worden. Het instrumentarium is er in 1951 in geplaatst. Een verdere beschrijving van het wel en wee van het museum valt buiten het kader van dit artikel. Het Natuurkundig Gezelschap was alleen de aanzet tot de instelling ervan. Thans bevat het natuurlijk gegevens over alle universitaire instellingen, en valt het geheel buiten de invloedssfeer van het Natuurkundig Gezelschap.

Mogen er nog vele jaren van bloei van en warme belangstelling voor het twee eeuwen oude Gezelschap komen.

Ter gelegenheid van de herdenking heeft het Gezelschap in december 1977 een jubileumboekje uitgegeven. Hierin staat naast andere artikelen ook een overzicht van de ontwikkeling van het Gezelschap, dat sommige aspecten daaruit nader behandelt.

De volledige lijsten van gehouden voordrachten, gegeven cursussen en dergelijke zijn als „Archiefstukken” in stencilvorm in het Fysisch Laboratorium, Sorbonnelaan 4, aanwezig.

52) Zie daartoe H. C. Burger en J. A. Smit, „P. H. van Cittert 40 jaar doctor”, Ned. Tijdschrift voor Natuurkunde 25 (1959), 1-4.

Honderd jaar tandheelkundig onderwijs in de stad Utrecht, 1877-1977.

Over het ontstaan van een beroep.

J. A. van Schijndel

De tandheelkunde voor 1818

Wanneer men de ontwikkeling van het wetenschappelijk tandheelkundig onderwijs en onderzoek in grote lijnen tracht te overzien, dan is het hier al niet anders gesteld dan met andere disciplines in onze technologische samenleving: er is in de laatste kwart eeuw meer gebeurd dan in de vele eeuwen daarvoor. Ook bij de biologische en sociale wetenschappen blijkt een ontwikkelingsgang die weinig afwijkt van de technologische, behalve dat de start hier misschien nog recenter is. Dit zijn overigens uitspraken die men in schrifturen ter gelegenheid van herdenkingen wel vaker tegenkomt; zij zijn echter daarom niet minder waar.

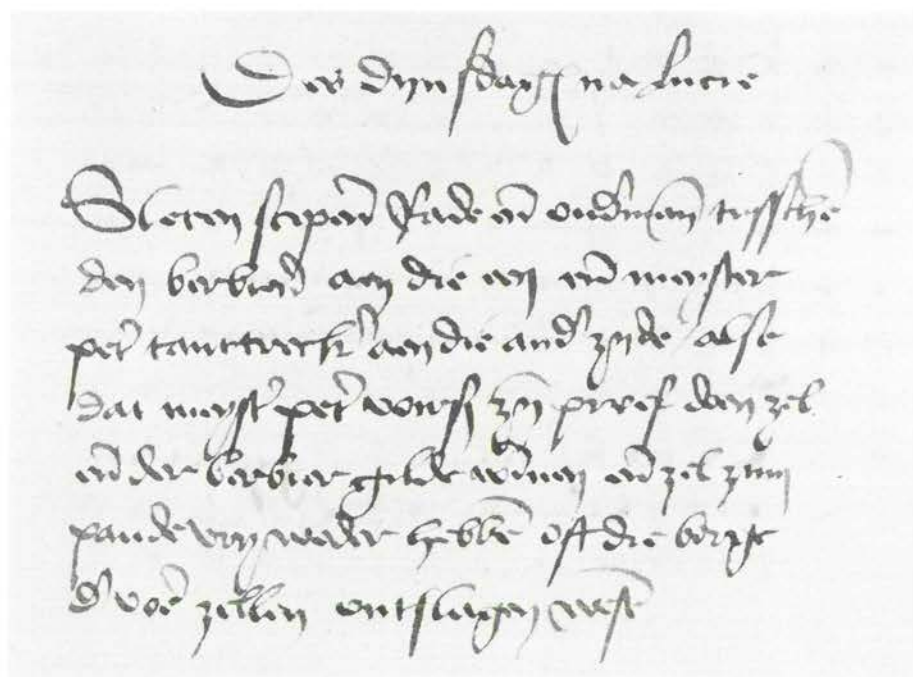
Ziekten en zorgverlening bij mond en gebit kan men in alle beschavingsgebieden tot in de oudste kulturen aantreffen. De werken die de historie van de tandheelkunde beschrijven, geven hiervan tal van voorbeelden. Wij lezen daar van vondsten in Egypte en bij de Phoeniciërs, bij Grieken, Romeinen, Chinezen en Maya's, en recent nog aan schedelmateriaal van de Tellem in Mali 1); dit om er maar enkele te noemen. Tandziekten zijn van alle tijden en van alle volken, en zo is ook de hulpverlening. De knagende pijnen en de soms ernstige complicaties, die ook vandaag de dag als niet gering ervaren worden, moesten in vroeger eeuwen tot het ingrijpen van zich daartoe geroepen voelende heelmeesters, priesters en andersoortige medicijnmannen geleid hebben. Dat blijkt ook zo te zijn geweest: was het niet met kruiden of bezweringen, dan werden instrumentele technieken, hoe primitief ook, toegepast. De tandvervangkunst was eveneens in het verre verleden niet onbekend, zoals uit vele grafvondsten blijkt.

In onze gewesten ontmoeten wij al zeer vroeg aanwijzingen over het voorkomen van mond- en tandziekten en de behandeling daarvan. Het zijn aanvankelijk geneeskundige werken die ons hierover inlichten: Arabische en klassieke geneeskundige tractaten, die ijverig werden overgeschreven en vertaald, en later na de uitvinding van de boekdrukkunst verveelvoudigd werden. Be-

1) Tj. Pot en W.R.K. Perizonius, „Paleo-pathologisch en arceo-antropobiologisch gebitsonderzoek bij schedelmateriaal van de Tellem (Mali)”, *Ned. Tijdschr. Tandheelk.* 84 (1977), 249-257.

faamde auteurs nemen de inhoud van elkaars schrifturen over en voegen slechts aarzeland eigen bevindingen toe, zodat er in de tijd gezien een zeer trage uitbouw van kennis en kunde valt waar te nemen. Eerst de onafhankelijkheid van de Noordelijke Nederlanden in de 17de eeuw en de stichting van instellingen van hoger onderwijs geven een belangrijke impuls aan de mogelijkheden voor uitgebreider wetenschappelijk onderzoek. De tandheelkunde komt slechts zijdelings aan bod. Wij noemen Van Leeuwenhoek die in 1683 en 1687 in zijn brieven aan de Royal Society in Londen melding maakt van zijn ontdekking van een bacterielaag op de tanden en van de anatomische bouw van tanden en tandweefsels. Ook Boerhave (rond 1700) hield zich met het tandlijden bezig. Tot in de 19de eeuw is het aantal publicaties van medische zijde aan de tandheelkunde gewijd gering en de keuze van onderwerpen beperkt, hetgeen ongetwijfeld samenhangt met de bestaande incorporatie binnen de geneeskunde en het relatieve belang van dit gebied. Toch hebben ook van tandheelkundige zijde een klein aantal boeken en tractaten het licht gezien.

In het maatschappelijk verkeer echter was de zo geheten tandmeester een bekende verschijning. Met de chirurgijns, de vroedmeesters en andere helende handwerkers behoorde hij tot het gilde der barbiers. Het specifieke karakter van het gebied waarop hij zijn behandelingen moest toepassen, vereiste een

1. Proeve van bekwaamheid van Meester Peter tanttrekker, 1494, R.D.B. fol. 158.
 (Sleten scepen, rade ende oudermanne tusschen den barbieren aen die een, ende meyster Peter, tanttrecker, aen die ander zyde, alsoe dat meyster Peter voirseyt zyn proef doen zel ende de berbier gilde winnen, ende zel zyn pande vry weder hebben oft die borge daervoer zellen ontslagen wesen.)

bijzondere vorm van kennis en vaardigheden, die geheel afweek van die van de chirurgijns, een vorm van specialisatie dus. Zoals blijkt uit de naspeuringen van Bisseling 2) treffen wij een eerste aanduiding van de werkzaamheid van een vertegenwoordiger van dit beroep aan in 1434, en wel te Utrecht, waar de stedelijke overheid de barbiers verplichtte een proeve van bekwaamheid af te leggen, alvorens tanden te mogen trekken. Het bleek noodzakelijk dit voorschrift 25 jaar later opnieuw te bevestigen. In 1494 werd een „Meyster Peter tanttrecker” gelast deze proeve van bekwaamheid af te leggen teneinde toegelaten te worden tot het gilde der barbiers 3) (afb. 1). De stedelijke overheden werden dus geacht nauwlettend toe te zien, dat de verordeningen werden nagekomen en de gilden zelf hadden er baat bij dat slechts door hen opgeleide en geëxamineerde chirurgijnsleerlingen aan te stellen eisen voldeden, daar de gildebroeders verplicht waren tot een jaarlijkse contributie. Zo werd zowel het aantal als de kwaliteit in de hand gehouden. Dit gildensysteem fungeerde op bevredigende wijze tot de aanvang van de 19de eeuw. Het betekende weliswaar een inperking van de vrijheid van arbeid, maar bood aan de bevolking waarborgen voor de bekwaamheid en de betrouwbaarheid van de gildebroeder. Ook na de afscheiding van de barbiers werd door de academisch opgeleide geneesheren het gilde der chirurgijns c.s. echter geringschattend beoordeeld (afb. 2).

2. Stempel van het zegel van het chirurgijns-gilde te Utrecht.

2) G. H. Bisseling, „Tandheelkundige aankondigingen uit Nederlandsche couranten van vroeger, I”, *Ned. Tijdschr. Tandheelk.* 29 (1922) en id. II, *Ned. Tijdschr. Tandheelk.* 29 (1922), 28-60 resp. 118-138.

3) P. H. Buisman, „De ontwikkeling van de tandheelkunst in ons land. Het tijdperk der tandmeesters”, *Ned. Tijdschr. Tandheelk.* 76 (1969), 166-199.

Deze geordende en daardoor aan de burger zekerheid verschaffende structuur was evenwel tot de steden beperkt. Het platteland vormde het jachtterrein van een veelkleurig samenstel van hulpverleners over wier herkomst vaak weinig goeds te zeggen viel. Naast randfiguren als kruidkundigen en andere volksgenezers uit de streek, waren er de rondtrekkende kiezentrekkers, die vaak met veel theatraal vertoon hun vaardigheden op jaarmarkten en kermissen demonstreerden, zoals op vele genreschilderijen is vastgelegd. Deze volksfeesten werden ook te baat genomen door afgedankte huurlingen uit de vele oorlogen en ander gespuis, dat de kans schoon zag het onnozele en goedgelovige volk het geld uit de zak te kloppen. Bekend is het verhaal van de soldenier, die het oosten des lands afstroopte en zich de vaardigheid had eigen gemaakt om, hoog op zijn paard gezeten, met een hem goed in de hand liggend instrument, - zijn zwaard -, de kiespijnlijder het kwellend element uit de kaak te stoten. Een fraai beeld wordt ons geschetst over het lot van de kiespijnlijder op het platteland door de Friese arts-schrijver dr Eeltje Halbertsma uit Grouw in zijn *Rimen en Teltsjes* 4).

Toch was het tot ver in de 19de eeuw gebruikelijk dat ook de „officiële” tandmeesters het land afreisden om in herbergen en andere lokaliteiten „zitdagen” te houden, die tevoren aangekondigd waren door middel van advertenties. Veel van de kennis over de handel en wandel in letterlijke zin van de tandmeesters is vergaard uit deze krantenadvertenties, waarvoor Bisseling 5) zich zeer verdienstelijk heeft gemaakt. Daaruit valt af te leiden hoe de destijds schaarse tandmeesters veelvuldig tot ver buiten hun woonplaats reisden en zich aan huis lieten ontbieden; voorts wat de aard van de door hen verleende diensten was, wat de kosten waren en in welke lokalen zij verleend werden. Voor de stad Utrecht heeft mevrouw dr J. G. van Cittert-Eymers zeer waardevol speurwerk verricht 6). Hieruit blijkt dat een groot aantal tandmeesters, velen uit Amsterdam, hetzij incidenteel, hetzij regelmatig, de Domstad bezocht, doch dat er slechts enkelen zich blijvend vestigden. Tot degenen die met grote regelmaat en gedurende bijna een eeuw naar Utrecht kwamen, behoorden leden van het geslacht Dentz, voor de naamswijziging van 1811 Nathans geheten.

De inhoud van de advertenties is vaak curieus, maar doet soms ook zeer modern aan. Zo meldt in 1794 Simon Nathans, dat hij op scholen werkt en aanbeveelt om kinderen vanaf 5 jaar te doen controleren. Hij geeft gratis advies en behandelt armen kosteloos.

De periode 1818 - 1877

Het gildebestel keerde na de Napoleontische tijd niet meer terug. Het ontstaan van de industriële vormen van productie was moeilijk te rijmen met de onvrijheid die dat stelsel kenmerkte. In Nederland betekende in beginsel de

4) E. Halbertsma en J. H. Halbertsma, *Rimen en Teltsjes*, Deventer 1868-1871.

5) Zie noot 2

6) J. G. van Cittert-Eymers, wordt gepubliceerd.

invoering in 1798 van de Bataafse grondwet het einde. Tot een definitieve opheffing kwam het pas in 1818. Hiermee was ook voor het chirurgijnsgilde een voordien algemeen aanvaarde structuur uit de samenleving verdwenen. Een opvulling van het ontstane vacuüm was onmisbaar ten einde de bevolking te beschermen tegen een ongewenste wildgroei van beunhazen en kwakzalvers.

De wetgevende arbeid, te beginnen met de wet van 1818, kan voor wat de tandheelkunde aangaat gekarakteriseerd worden als een reeks van weinig visie getuigende gelegenhedsoplossingen, die hier niet in extenso zullen worden gememoreerd. Jhr mr C. J. A. de Ranitz heeft over dit onderwerp in het gedenkboek ter gelegenheid van de viering van honderd jaar tandheelkundig onderwijs een uitvoerig exposé gegeven 7). Overduidelijk blijkt hieruit dat het ontstaan van een geprofileerde professie met een eigen karakter niet gepaard is gegaan met een wijs beleid van de overheid.

Het *gouverner c'est prévoir* geldt geenszins voor de tandheelkunde tot ver in de twintigste eeuw. Provinciale en plaatselijke Commissies van Geneeskundig Onderzoek en Toevoorzicht werden belast met de zorg voor alle vormen van geneeskunde. In de wet van 1818 werd de titel van tandmeester in feite opgenomen. Van een gereguleerde opleiding was echter nog in het geheel geen sprake. Aanstaaende tandmeesters dienden hun kennis en vaardigheden op te doen bij een gevestigde heel- of tandmeester, waarna door het afleggen van een proeve van bekwaamheid voor de Provinciale Commissie een getuigschrift kon worden verworven. Dit examen stelde weinig voor en was voor die beoefenaren die het goede met hun beroep voor hadden onverdraaglijk. Protestvertogen bleven dan ook niet uit. Zij verwachtten dus belangrijke verbeteringen van het wetsontwerp dat na een behandeling van vier jaar in 1865 van kracht werd. In deze zogenaamde 'artsenwet' werd de 'eenheid van stand' ingesteld, waarmede de grote diversiteit van titels en bevoegdheden, zoals bijvoorbeeld van heel-, vroed- en ook tandmeesters tot het verleden zou gaan behoren. Slechts aan geneeskundigen zouden op grond van een staatsdiploma alle taken op het gebied van de volksgezondheid zijn voorbehouden.

Voor de tandheelkundige verzorging betekende deze nieuwe wettelijke regeling allermint een vooruitgang. De toch al niet grote groep der tandmeesters was tot uitsterven gedoemd. Weliswaar was de opleiding veilig gesteld. Ook de tandheelkundigen zouden immers arts moeten zijn. Doch het was een open vraag in hoeverre deze medici zich op de tandheelkunde zouden gaan toeleggen. In het jaar 1876 bleek dat slechts twee artsen, beide zonen van medici zich tot de tandartsenij aangetrokken hadden gevoeld, terwijl het aantal tandmeesters was teruggelopen van 65 tot 57. Een oplossing voor dit nijpende vraagstuk werd tenslotte in 1876 aangedragen door een wetsvoorstel, waarbij het trekken van tanden en kiezen van de uitoefening der geneeskunde werd afgezonderd en de bevoegdheid van tandmeester weer werd ingesteld. Dit voorstel woelde in de volksvertegenwoordiging een storm van protesten los,

7) *Van tandmeesters en tandartsen. Gedenkboek 100 jaar tandheelkundig*. Ed. Stichting 100 jaar tandheelkundig onderwijs (1977).

waarbij een indrukwekkend aantal, soms hoogst merkwaardige, argumenten over de parlementariërs werd uitgestort. Buisman geeft van deze tandheelkundige woelingen een boeiende beschrijving 8). De aanneming van het wetsontwerp bevestigde weliswaar de onmisbaarheid van de tandmeester, maar voorschriften omtrent de vooropleiding van degenen die het examen wensten af te leggen ontbraken. Wel werd in het daaropvolgende jaar het examen zelf nader gepreciseerd en gesplitst in een theoretisch en een praktisch gedeelte. Het theoretisch examen zou door iedere faculteit der geneeskunde kunnen worden afgenomen, met het praktisch gedeelte zou een jaarlijks te benoemen commissie worden belast. Voor de praktische scholing werden geen voorzieningen getroffen. Veel aspirant-tandmeesters zochten noodgedwongen hun heil bij een buitenlandse opleiding. Ten aanzien van de vooropleiding bood eerst de wet van 1892 uitkomst door het voorschrift dat de candidaat moest beschikken over een einddiploma H.B.S. ofwel het bewijs van toelating tot de 5de klasse van het gymnasium. Toch betekent de wet van 1876 een keerpunt in deze weinig opwekkende ontwikkelingsgang, daar zij de verplichting oplegde aan tenminste één universiteit tandheelkundig onderwijs te geven. De benoeming van dr Th. Dentz in 1877 tot lector in de tandheelkunde kan daarom als het begin van het tandheelkundig onderwijs in Nederland worden beschouwd (afb. 3).

Dr Theodore Dentz lector in de tandheelkunde 1877-1908

Wij keren thans terug naar het jaar 1865, het jaar van de artsenwet. In de stad Utrecht had zich een nieuwe ontwikkeling voorgedaan in de geneeskundige verzorging van de bevolking. De medische faculteit, die in 1870 uit slechts vijf hoogleraren en één lector bestond, kende in die dagen nog geen klinische specialisten. Zo er al gespecialiseerd onderwijs gegeven werd, dan kwam dit voort uit een toevallige belangstelling van de betrokken hoogleraar. Een voorbeeld hiervan was de 10 jaar eerder door prof. dr F. C. Donders opgerichte en nog steeds bestaande polikliniek voor ooglijders. De behoefte deed zich gevoelen zowel de hulpverlening als het wetenschappelijk onderzoek met betrekking tot afzonderlijke organen in één kliniek samen te brengen om aldus de behandeling te verbeteren en ook het onderwijs te dienen. Door de latere hoogleraar dr H. Snellen werd het initiatief genomen tot oprichting van een 'Kliniek tot herkenning en genezing van huidziekten, keel- en borstziekten, kinderziekten, oorziekten en tandziekten' 9). De naam wisselde in de loop der jaren nog wel eens naar gelang de daarin ondergebrachte specialismen. De hulp werd verleend aan on- en minvermogenden en was kosteloos. De artsen die zich voor de verschillende deelgebieden beschikbaar stelden deden dit belangeloos. Dr Th. Dentz werd aangezocht voor de tandziekten. De kosten voor de verstrekte geneesmiddelen werden bestreden uit particuliere giften. Van enigerlei subsidie van het rijk of de gemeente was geen sprake. Als onderkomen kreeg men de beschikking over twee kamers in het cholerahospitaal

8) Zie noot 3.

9) Th. Dentz, „Herinneringen“, *Ned. Tijdschr. Tandheelk.* 34 (1927), 757-778.

3. dr Th. Dentz, lector-directeur Tandheelkundig Instituut.

aan de Wijde Begijnestraat en het jaar daarop over het gehele gebouw. In dat zelfde jaar brak een cholera-epidemie uit en moest de kliniek uitwijken naar ruimte in het gebouw met het „ijzeren hek” aan de Breedstraat, waar zij de volgende twintig jaar gevestigd bleef (afb. 4).

4. Het huis Wijde Begijnestraat in 1906, vestiging van het toenmalig Tandheelkundig Instituut.

Vastgesteld kan worden dat de tandheelkunde in 1865 in de „Kliniek” werd ingebracht als één van de afzonderlijke medische disciplines waaraan men in de toenmalige medische faculteit kennelijk behoefte had. Dentz was voor de hem aangeboden functie geheel acceptabel. Hij had aan het Amsterdamse Athenaeum Illustre zijn medische opleiding genoten, aan de Utrechtse faculteit zijn examens afgelegd en was daar ook cum laude gepromoveerd in de geneeskunde op een proefschrift getiteld „De melkbreuk der borstklier” (1864). Zijn tandmeestersexamen had hij na een opleiding bij zijn vader in 1863 afgelegd. In 1867 promoveerde hij voor de tweede maal in de chirurgie. De vraag dringt zich op, wat een man als Dentz, die beschikte over boven geschetste antecedenten, ertoe gebracht kan hebben zich geheel aan de tandheelkunde te wijden. Zo vastbesloten was hij aanvankelijk niet. Hij blijft wonen in Amsterdam waar hij als arts praktizeert en reist enige malen per week naar Utrecht om daar met zijn broer de tandheelkunde uit te oefenen.

Zes jaar na zijn artsexamen besluit hij definitief naar Utrecht te verhuizen. Hij legt zijn Amsterdamse praktijk neer en beperkt zich tot het werk voor de „Kliniek” en tot zijn tandheelkundige praktijk. Het geringe aanzien dat de tandartsenij in die dagen ten deel viel, was Dentz nog eens duidelijk gemaakt toen hij tijdens zijn medische studie zijn plannen om ook tandmeester te worden kenbaar maakte. Zijn studiegenoten trokken zich van hem terug, zijn sociale kontakten verschaalden en zijn medische hoogleraren beschouwden

het als het inruilen van wetenschappelijke belangstelling voor een winstgevend-loopbaan 10).

Deze reactie is begrijpelijk, omdat, zoals reeds eerder opgemerkt, het aantal tandmeesters gering was, hun vooropleiding een overbodige luxe en de, voor de geneeskundige commissie af te leggen proeve van bekwaamheid „naar niets leek”, zoals Dentz later zelf getuigde. Het gehalte van wat zich als tandmeester presenteerde was dientengevolge zeer wisselend. Een van de doorslaggevende motieven, die zijn keuze bepaalden, was de verheffing van het beroep 11). Afkomstig als hij was uit een geslacht van tandmeesters, dat zich drie generaties met dit beroep had bezig gehouden, voelde hij zich, juist met zijn brede opleiding, gedreven zich voor dit doel in te zetten. Hij voelde zich ook de aangewezen man om de positie in de „Kliniek” te bezetten en de tandziekten voor zijn rekening te nemen. Dit paste ook wonderwel in het beroepsbeeld dat hij zich van de toekomstige tandmeester had gevormd; deze diende een medisch specialist te zijn. De inzichten in die dagen over het aantal benodigde tandmeesters was in overeenstemming met deze opvatting. Zo gaven enige leden van de Tweede Kamer der Staten Generaal tijdens een debat te kennen, dat een twintigtal artsen, dat zich tot de tandheelkunde zou beperken, voor het land voldoende was.

Het pleit voor zijn soepelheid van geest dat hij zich in 1876 bij het ter zijde stellen van de „eenheid van stand” van 1865 en het herstel van het tandmeesterschap kon neerleggen. Hij verzette zich dan ook niet tegen het toelaten van candidaat-tandmeesters bij zijn lessen, zij het dan als toehoorder. Wel had hij bezwaren tegen het ontbreken van eisen voor een voldoende vooropleiding. Dit werd zestien jaar later na veel aandrang geregeld. Wat de docent betreft was de start van het tandheelkundig onderwijs aan de Utrechtse Alma Mater uitstekend, maar dat was dan ook het enige positieve dat kan worden opgemerkt. Voor het overige was er niets veranderd. Noodgedwongen ging de nieuw benoemde lector voort op de oude voet; 'op de polikliniek-ochtenden moest eene kist met instrumenten naar het IJzeren Hek worden gebracht en teruggehaald. En om de moeite te besparen van het telkens uitzoeken van de noodige instrumenten werden gemakshalve, althans voor mij, (ik denk dat de bediende die met het transport belast was er anders over dacht), de volle laden uit de instrumentenkast in den koffer gepakt 12)'. Het polikliniekspreekuur duurde van 8-10 uur, daarna moest de kamer weer ontruimd worden voor koepokineringen of voor de schermoefeningen van officieren der Schutterij. Studenten in de tandheelkunde waren er nog niet, daar zij zich op grond van de wet van 1876 eerst theoretisch moesten bekwamen en een examen moesten hebben afgelegd. Slechts medische studenten en jonge artsen en officieren van gezondheid hospiteerden zo nu en dan bij hem. Hier openbaarde zich tevens een meningsverschil tussen Dentz en prof. Donders, die de opvatting

10) J. M. Klinkhamer, „Dr. Th. Dentz”, *Ned. Tijdschr. Tandheelk.* 21 (1914), 626-641.

11) Th. Dentz, „Uit het verslag van de 81e vergadering van het Ned. Tandheelk. Genootschap 1908”, *Ned. Tijdschr. Tandheelk.* 16 (1909), 76.

12) Th. Dentz, „Herinneringen”, *Ned. Tijdschr. Tandheelk.* 19 (1912), 76-85.

huldigde dat het lectoraat niet bestemd zou zijn voor degenen die zich uitsluitend voor de tandheelkunde zouden willen bekwamen. „Nee met deze hebben wij niet te maken. Het geldt alleen voor onze jongelieden”, waarmee hij doelde op medische studenten 13). Voorlopig was dit een teleurstellende ontwikkeling.

Het duurde nog enige jaren voor de tandheelkundige opleiding over een eigen gebouw kon beschikken. Wij laten Dentz weer aan het woord in zijn *Herinneringen*.

„In 1883 werd eindelijk een Rijksgebouwtje voor het doel aangewezen. Velen hebben de treurige tijden aldaar met mij medegeleefd en kunnen wellicht be-seffen, met hoeveel leed ik mij gedwongen zag hen aldaar te ontvangen. Toch was het gebouwtje op de Neude nog een Paradijs vergeleken met de kamer in het „IJzeren Hek” 14) (afb. 5).

5. Tandheelkundig Instituut aan het Neude
nr G 64.

13) Th. Dentz, „Herinneringen”, *Ned. Tijdschr. Tandheelk.* 21 (1914), 109.

14) Zie noot 12.

Wij kunnen begrijpen dat hij niet bijster enthousiast was over deze accommodatie. Het gebouwtje stond ter plaatse van het huidige postkantoor en bestond uit drie kamers boven elkaar. Het onderste diende als wachtruimte, het middelste als operatiekamer met daar weer boven een collegezaaltje. Wanneer men weet dat al in het „IJzeren Hek” het aantal tandlijders meer dan de helft van het aantal hulpzoekenden uitmaakte, toen al ruim 1000 per jaar, terwijl ook het aantal studenten toenam, dan is de term „ongerieflijk” voor dit benauwde gedrang van soms 40 mensen in die ene behandelkamer bepaald mild te noemen. Dentz streefde naar verbetering, maar bepaald lastig kon hij niet genoemd worden: hij heeft het daar tot 1895 volgehouden.

In dat jaar, dus na 30 jaar van meer dan droevige behuizing, kon tenslotte een nieuw gebouw betrokken worden in de Wittevrouwenstraat. Na voltooiing van een ingrijpende verbouwing bevatte het Instituut een voldoende aantal ruime kamers om te dienen als wachtruimte, praktikanzenzaal, collegezaal, een kleine polikliniek en een techniekzaal. Toen waren de fondsen echter uitgeput, zodat door middel van giften in de vorm van operatiestoelen de inrichting voltooid moest worden. De studenten namen de voorzieningen van het technisch atelier voor hun rekening. Een inzameling onder bemiddelde stadgenoten bracht f 467,50 op voor kachels, gordijnen, brandstof, etc. De onderwijsstaf bestond uit één lector en één bezoldigd assistent, P. J. J. Coebergh. Daarnaast waren twee tandmeesters behulpzaam zonder enige bezoldiging of aanstelling 16). Voor de toen werkzame studenten, 20 in getal, leek dit voldoende, althans voorlopig. Bij de indeling van het gebouw was er op toegezien de polikliniekruidte zover mogelijk van de wachtkamer en de straat te situeren. „De smartekreten, die gewoonlijk worden vernomen bij de behandeling van tandlijders, mochten hen die nog behandeld moeten worden niet bereiken.” Men dient hierbij te bedenken dat de mogelijkheid om een patiënt plaatselijk gevoelloos te maken in die dagen nog ontbrak. Merkwaardige opvattingen huldigde Dentz ten aanzien van de tandextractie. Hij was de mening toegedaan dat het een te groot risico met zich bracht een tandlijder toe te vertrouwen aan een examencandidaat of een student (afb. 6).

Na de eeuwwisseling nam het aantal studenten snel toe, zodat weer naar een groter gebouw moest worden omgezien. Hiervoor bleek thans bij de rijksoverheid meer begrip te vinden. Hieraan was volgens Dentz de omstandigheid niet vreemd, dat minister Kuyper zelf een zoon had die tandheekunde studeerde 17). Een commissie, ingesteld in 1905, kreeg de opdracht voorstellen te doen tot wijziging der voorwaarden tot verkrijging van de bevoegdheid van tandmeester en tot reorganisatie van het tandheekkundig onderwijs in Utrecht. Voorts werd een programma van eisen voor een nieuw Tandheekkundig Instituut opgesteld. Wat de reorganisatie van het onderwijs aangaat werd tenslotte door de regering gekozen voor een vier jaar durende praktijkgerichte opleiding met een beperkte medische voorstudie. Het door de commissie voorge-

15) Zie noot 9.

16) A. A. H. Hamer, „Persoonlijke herinneringen”, *Ned. Tijdschr. Tandheek.* 34 (1927), 779-796.

17) Th. Dentz, „Het Utrechtse Rapport”, *Ned. Tijdschr. Tandheek.* 31 (1924), 26-47.

6. Tandheelkundig Instituut aan
de Wittevrouwenstraat 9

stelde alternatief, dat neerkwam op een met de medische studenten gecombineerde kandidaatsopleiding met een splitsing daarna, benevens het ius promovendi, werd niet overgenomen. Dit zou nog tot 1947 moeten wachten.

Dentz had de definitieve afloop niet afgewacht. Zijn toenemende doofheid noopte hem twee jaar voor de wettelijke termijn in 1908 af te treden. Hij stierf hoogbejaard in 1933.

Een kwart eeuw na het neerleggen van zijn ambt was Dentz géén vergeten man. In de 45 jaren van zijn actieve beroepsleven had het tandheelkundig onderwijs door zijn niet aflatende inspanningen en zijn geestkracht vorm gekregen en was het van het niets uitgegroeid tot een aan de universiteit gelieerde opleiding met gerechtvaardigde aspiraties om zich te scharen in de rij van faculteiten. Hij was een naar veler oordeel begaafd docent en toegewijd clinicus. Door zijn toedoen was in Utrecht ook voor de zo geheten on- en minvermogene patiënten goede hulp beschikbaar. Dit was vrij uniek in de vorige eeuw. Dit alles had een in 1865 tot uitsterven gedoemd beroep doen opleveren tot een professie met een duidelijk maatschappelijk profiel, Dr Theodore Dentz is nog steeds geen vergeten man.

De eerste helft van de twintigste eeuw

Over de inhoud van de patiëntenzorg is tot dusver weinig vermeld. De geringe mogelijkheden waarover de tandmeester in de 19de eeuw beschikte doet dit

licht begrijpen. Pijnbestrijding was steeds hoofdzaak geweest; daar hadden degenen die zich meldden op het spreekuur van de „Kliniek” behoefte aan. Het instrument daarvoor was de extractietang. Wel besteedde Dentz veel aandacht aan de diagnostiek en liet hij alles zorgvuldig noteren in de patiëntenboeken. Het vervaardigen van protheses was de volgende stap. Doch eerst in de Wittevrouwenstraat beschikten de studenten over voldoende ruimte in de praktikanzenzaal, waar de patiënt behandeld kon worden, en het technisch atelier voor de vervaardiging van het kunstgebit. De tandbehoudkunst kwam in een nog later stadium tot ontwikkeling dan de prothese. Ook hier bood de Wittevrouwenstraat voor het eerst soelaas. Voor de behandeling van de tandcariës, het uitboren van aangetaste tanden en kiezen en het aanbrengen van vullingen betekende de uitvinding van de trapboormachine in 1871 door Morrison (U.S.A.) een revolutionaire verbetering vergeleken met de handboor die met twee handen bediend moest worden. In 1880 kwam dit toestel allerwegen in gebruik. Snelle en systematische caviteitspreparatie werd nu mogelijk. Het destijds in de Verenigde Staten zeer omstreden amalgaam, - er woedde daar in 1833 een „amalgaamoorlog” -, begon in de tweede helft van de 19de eeuw ook in Europa zijn opmars. De ontwikkeling van bruikbare cementen ging nog moeizamer. Een grote precisie werd bereikt met de vervaardiging van de cohesieve goudvulling, uitgegloeide rolletjes bladgoud wier adhesieve eigenschappen het fijne tijdsverslindende handwerk mogelijk maakte. De vervaardiging van gegoten restauraties werd eerst na 1907 mogelijk. Onderstaande tabel geeft een indruk van de prestaties binnen het onderwijskader 18).

Jaar	Aantal patiënten	Aantal kandidaten	Goudvullingen	Verschillende vullingen (w.o. Amalgaan)
1894	2119 (Neude)		101	292
1895	2718 (id)	24	63	185
1896	3037	24	387	360
1897	3656	15	520	555
1898	3973	24	470	492
1899	3860	22	497	700

Juist in de jaren rond de eeuwwisseling zien wij een herkenbaar beeld ontstaan van de tandheelkunst, zoals die zich verder zou ontwikkelen. Kenmerkend voor de nu aangebroken periode was in de eerste plaats de differentiatie. Onderdelen van het vakgebied werden afgesplitst en afzonderlijk onderwezen door assistenten, soms aangesteld als „onbezoldigd assistent” een erebaantje dus, meestal zelfs dat niet eens. Er was sinds 1895 één bezoldigd assistent, de te Utrecht gevestigde tandarts P. J. J. Coebergh, later lector in de conserverende tandheelkunde, die zijn salaris van f 500,- per jaar broederlijk met de onbezoldigden deelde. Dentz ontving bij zijn aanstelling een remuneratie van

18) Zie noot 7 (art. Visser).

f 2000,— 's jaars. Het is duidelijk dat alle onderwijskrachten slechts part-time aan de opleiding verbonden waren, teneinde in de gelegenheid te zijn door hun privépraktijk in hun levensonderhoud te voorzien. Ook deze situatie is gedeeltelijk nog zo, zij het om onderwijskundige redenen. Voor de technische cursus ontstond eveneens behoefte aan een afzonderlijke docent. Een tweede kenmerk was de welhaast stormachtige toename van de belangstelling voor de studie in dit vakgebied. Tussen 1895 en 1907 verdriedubbelde het aantal aspirant-tandmeesters. Tenslotte mag een derde aspect genoemd worden, met name de toenemende vraag naar tandheelkundige hulp onder de bevolking. Het is duidelijk dat deze drie factoren onderling verband houden.

Voor het laatst genoemde aspect mag niet alleen de bevolkingstoename aansprakelijk worden gesteld. De verbetering van de behandelingsmogelijkheden zal ongetwijfeld ook de vraag gestimuleerd hebben. De stad Utrecht was met zijn tandheelkundige opleiding en de daaraan verbonden, ook zelf praktizerende, onderwijskrachten bepaald bevoorrecht te noemen. Behalve een aantal „zitdag houdende” tandmeesters, was er in 1830 slechts één permanent gevestigd op een inwonertal van 43.000 zielen. Zestien jaar later waren het er 2 op 50.000 inwoners en weer twintig jaar later bij een inwonertal van 59.000 nog steeds slechts 2 gevestigde tandmeesters. Het mag dan ook geen verbazing wekken dat de „Kliniek” een grote toeloop ondervond, omdat deze tandmeesters uiteraard geen kosteloze hulp verschaften. De vruchten van de wet van 1876 kunnen wij waarnemen, wanneer wij zien dat in het jaar 1917 de Domstad maar liefst 21 tandartsen telt, in 1934 60 tandartsen op 155.000 inwoners en in 1970 bij een verdubbeling van het aantal Utrechters bijna een verdriedubbeling bij de tandartsen 19). Ten aanzien van de genoemde aantallen tandartsen moet hier wel ingecalculeerd worden, dat een universiteitstad een aantal niet praktizerende, recent afgestudeerde en part-time praktizerende tandartsen herbergt, dat de gegeven getallen flatteert.

Wanneer wij de balans opmaken dan blijkt dat de onderwijstaken een steeds zwaarder wordende last gingen vormen. Het aantal studenten bleef toenemen. Het theoretisch gedeelte van de studie, dat vroeger ook aan andere universiteiten kon worden gevolgd werd in Utrecht geconcentreerd; een taak die door de medisch hoogleraren niet altijd met de grootste ambitie werd vervuld. Wetenschappelijke ontwikkelingen dienden met aandacht gevolgd te worden. Men moest zich meer internationaal oriënteren, vooral op Amerika dat voor dit beroep steeds „the land of hope and glory” was geweest. Met de noodzakelijke differentiatie in de onderwijstaken ging de behoefte gepaard aan meer docenten, meer ruimte en meer en betere apparatuur. Dit was de situatie waaraan de opvolger van Dentz het hoofd had te bieden (afb. 7).

De man die in 1908 als lector-directeur naar Utrecht kwam om zijn schouders onder deze zware taak te zetten was John E. Grevers. Deze krachtige per-

19) Tandartsengidsen vanaf 1917.

7. John E. Grevers bij zijn 25 jarig tandartsenjubileum, 28 mei 1903.

soonlijkheid had zijn sporen in de tandheelkundige wereld al ruimschoots verdiend. Geboren in een streng gereformeerd tandmeestersgezin en voorbestemd zijn vader op te volgen, ontving hij een uitmuntende en veelzijdige opleiding 20). Na een technisch-manuele opleiding bij een goudsmid ging hij in 1872 op 17-jarige leeftijd naar de Verenigde Staten, waar hij vijf jaar lang onderwijs ontving bij een keur van docenten. Met een uitstekende wetenschappelijke en praktische scholing keerde hij naar Nederland terug waar hij in 1878 het tandmeestersexamen aflegde. Hij vestigt zich in Amsterdam en weet zich daar in korte tijd een vooraanstaande praktijk op te bouwen, waaraan naast zijn grote bekwaamheid ook zijn persoonlijke charme niet vreemd is. Al spoedig wordt hij door prof. J. W. R. Tilanus aangezocht om eerst als onbezoldigd assistent en in 1894 als privaat-docent de tandheelkundige polikliniek te leiden en het onderwijs aan de medische studenten te verzorgen. Dit was voor hem aanleiding om zich met de hem eigen grondigheid in een aantal medische basisvakken te verdiepen. De wetenschappelijke inhoud van zijn colleges bleek te zwaar voor zijn toehoorders, zodat allengs een verloop optrad. Deze voor zijn nieuwe functie uitstekend toegeruste, beschaafde en spreekvaardige internationaal georiënteerde docent wekte in de bisschopsstad grote verwachtingen. Men achtte het onderwijs in goede handen. Toch bleek al snel dat Grevers zich niet met de gewenste soepelheid in de bestaande situatie liet

20) A. A. H. Hamer, „John E. Grevers”, *Ned. Tijdschr. Tandheelk.* 25 (1918), 247-251.

invoegen. Aan zijn grote kwaliteiten ontbrak een passende bescheidenheid en zijn arrogantie leidde snel tot conflicten. Mogelijk ook was hem bij zijn komst meer dan een lectoraat in het vooruitzicht gesteld, zoals zou kunnen worden geconcludeerd uit het pleidooi dat prof. Eykman bij de rectoraatsoverdracht in 1913 hield voor de omzetting van het lectoraat in de tandheelkunde in een buitengewoon ordinariaat. Kortom er leek zich al snel conflictstof op te stapelen (afb. 8).

8. Oude Gracht tegenover huize Payenborgh. Als dépendence „klein Payenborgh” genoemd.

In 1910 werd het gebouw aan de Wittevrouwenstraat verlaten en het Tandheelkundig Instituut, zoals de naam inmiddels luidde, naar het ingrijpend verbouwde en uitgebreide huis Payenborg aan de Oude Gracht overgebracht. Deze behuizing bleek aan de eisen des tijds te voldoen en men was tevreden zolang het duurde. Ingrijpende onderwijshervormingen kregen hun beslag. De voorgenomen concentratie van het theoretisch gedeelte in Utrecht werd verwezenlijkt en de praktische cursus opnieuw ingericht. Het toevoerschap verviel en de tandheelkundige studenten werden tegen betaling van het geldende collegegeld als student ingeschreven. De studielast bleek voor velen te zwaar, zodat een verlenging van de normatieve vier jaren vaak nodig bleek. Ook het aantal gegadigden voor de studie nam toe zodat al snel een pand aan de overkant moest worden gehuurd om de eerste jaars onder te brengen. Bij zijn komst had Grevers doen blijken allerminst ingenomen te zijn met de

toegepaste interne werkwijze. De invoering van een aantal ingrijpende veranderingen geschiedde weinig tactvol en zijn optreden tegenover de studenten was autoritair, zelfs voor die tijd. De meisjes werden geïsoleerd in een apart voor anderen niet toegankelijk vertrek en heftige reprimandes waren het gevolg van overtreding van een van de talrijke voorschriften. Ook was men van mening dat hij volkomen willekeurig optrad bij beoordelingen en bij de toelating tot het tandmeestersexamen. Deze en andere grieven voerden de spanning op, die zich tenslotte ontladde in een voor de toenmalige universitaire wereld unieke daad: een studentenstaking 21). De pers besteedde ruime aandacht aan het gebeuren en werd deskundig gevoed door het gevormde stakingscomité. Een lijvig adres aan de curatoren van de universiteit had echter geen succes. De eisen der stakers, waaronder vervanging van de directeur, konden niet worden ingewilligd. Het conflict leidde zelfs tot een debat in de Tweede Kamer, waarna een onderzoek werd toegezegd. De commissie die hiermee werd belast bestond uit de rector magnificus benevens de voorzitter en de secretaris van de medische faculteit. Zij kwam na drie maanden tot de slotsom dat de heer Grevers te goeder trouw en in het belang van de studenten had gehandeld en dat dezen de hand maar eens in eigen boezem moesten steken. Ruimte en personeelsgebrek werden tevens als oorzaak gememo-reerd. De staking die met de kerstvacantie samenviel werd tijdig beëindigd, zodat geen stagnatie in de opleiding het gevolg was. In een motie spraken de studenten hun ontevredenheid uit over het resultaat van het onderzoek, dat slechts ten doel zou hebben gehad de heer Grevers te sauveren.

De door de curatoren in het uitzicht gestelde uitbreiding van het docenten-corps werd kort daarna gestand gedaan door de benoeming van twee nieuwe lectoren: P. J. J. Coebergh en J. A. W. van Loon, beiden met onderwijservaring. De eerste was tot 1905 de enige gesalarieerde assistent van Dentz geweest, terwijl Van Loon tot dusver als persoonlijk assistent van Grevers had gefungeerd. Hij was na zijn artsexamen in Amsterdam op instigatie van Grevers naar de Verenigde Staten gegaan om zich daar voornamelijk in de orthodontie te bekwamen en had de D.D.S.-graad (Doctor of Dental Surgery) behaald. Een derde lectorspost werd beschikbaar gesteld voor de tandvervang-kunst, waarvoor de Amsterdamse tandmeester I. J. J. de Vries werd benoemd (afb. 9). De omvang van diens taak werd al spoedig te groot geacht, zodat ruimte voor een vijfde lector beschikbaar kwam. Op deze post werd een uit-zonderlijk man benoemd: de Zutphense tandmeester B. R. Bakker. Deze beschikte toen reeds over een kleurrijk verleden. Als student aan de Polytechni-sche School (thans Technische Hogeschool) te Delft, weigerde hij tijdens de spoorwegstaking in 1903 om als stakingbreker op te treden door als stoker op de locomotieven te gaan werken. Hij wekte zijn medestudenten op geen ver-raad aan de stakers te plegen met als gevolg dat hem de toegang tot de school ontzegd werd. Hij ging vervolgens werken als machinist op een Friese boter-fabriek. Tenslotte besloot hij tandheelkunde te gaan studeren waar hij al snel opviel door zijn scherp verstand en zijn even scherpe tong. Ook tot de politiek voelde hij zich sterk aangetrokken. Hij werd als overtuigd S.D.A.P.er, lid van

21) Zie noot 7 (art. Buisman).

9. *I. J. J. de Vries, lector in de tandvervangkunde.*

de Utrechtse gemeenteraad en fractieleider van zijn partij. Ook daar heeft hij zich allerminst onbetuigd gelaten.

Nu terug tot het Tandheelkundig Instituut. Het team van vijf lectoren bleek voor lector-directeur Grevers geen gemakkelijk te mennen span: „vijf koningen in één instituut”, zoals zijn niet mis te verstane karakteristiek luidde. Van de vijf vakgebieden: diagnostiek en pathologie van de mond (Grevers), mondheelkunde en orthodontie (Van Loon), conserverende tandheelkunde (Coebergh), protheseleer (De Vries) en propaedeuse en materiaalkunde (Bakker), wisselde de inhoud nog al eens, afhankelijk van de stafbezetting. Dit leverde met name tussen De Vries en Bakker een op den duur hooglopende controverse op. Ook het voorgestelde interne reglement, dat een hiërarchische opbouw voorstond, vond geen genade bij Bakker, zodat een door Grevers weinig gewaardeerde lectorale autonomie het gevolg was. De onderlinge verwikkelingen bleven, en bleken niet bespreekbaar te zijn, met name tussen De Vries en Bakker die zich beide met onderdelen van de prothetische tandheelkunde hadden te bemoeien. De zaak liep nogal hoog, zodat het College van Curatoren zich genoodzaakt zag de hoogleraren Eykman en Laméris, resp. voorzitter en secretaris van de medische faculteit, te verzoeken de lectorenvergaderingen bij te wonen. Het waren kortom de groeistuipe van het differentiatieproces in het tandheelkundig onderwijs, doch dit werd jammer genoeg niet als zodanig herkend. In 1915 nam Coebergh ontslag wegens de on-

werkbare situatie, een allerwegen gewaardeerd docent. Hij werd opgevolgd door J. W. Switters, wiens verondersteld gebrek aan strijdlust wat argwanend werd beoordeeld: hij zou de situatie wel niet aan kunnen. Dit bleek echter mee te vallen. Hij hield zich buiten de woelingen, gaf blijk van grote bekwaamheid en volstrekte integriteit ten opzichte van onderwijs en studenten. Een klein ruggesteuntje in het moeizame emancipatieproces vormde de wet van 1913, waarin de titel van tandmeester werd afgeschaft en vervangen door de al ruimschoots ingeburgerde titel van tandarts.

Het aantal ingeschreven studenten nam onrustbarend toe. Waren het er in 1895 een twintigtal, in 1908 telde men er al 76, in 1916 ondanks de mobilisatie 146 en in 1927 zelfs 327 studenten. Hierop was Payenborg nooit berekend geweest. Van nieuwbouw kon geen sprake zijn, dus was men aangewezen op noodoplossingen. Zo werden aan de Maliebaan nr 18 en aan de Biltstraat het voorgebouw bij de diergeneeskunde betrokken. De Vries trad als lector af in 1918 en werd twee jaar later opgevolgd door mejuffrouw J. G. Schuiringa. In 1917 had Grevers het directoraat neergelegd om zich verder vanuit zijn geboortestad Amsterdam te wijden aan zijn onderwijsstaak. In 1925 legde hij bij het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd zijn ambt neer en overleed in 1933 (afb. 10).

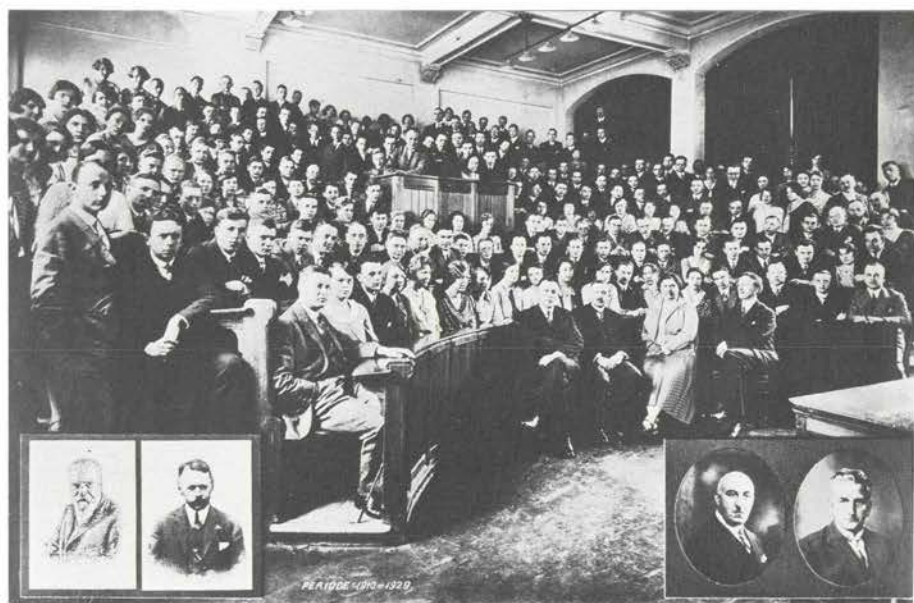
10. Maliebaan nr 18, sinds 1927 huisvesting voor de 2de jaars studenten tandheelkunde.

Onder zijn directoraat heeft de tandheelkundige opleiding de structuur gekregen die zij tot de invoering van de wet van 4 augustus 1947 zou behouden. Onderwijskundig was dit een belangrijke periode, waarin aan de bestaande praktische opleiding ook de nu te Utrecht geconcentreerde medische vakken werden toegevoegd. De studieduur was gesteld op vier jaar waarvan de eerste twee preklinische jaren met een medisch theoretisch examen werden afgesloten, waarop een twee jaar durend klinisch onderricht volgde. De constructie deed wat tweeslachtig aan, daar de studenten wel volledig in de universitaire gemeenschap waren opgenomen, - zij waren ingeschreven als student en betaalden het vastgestelde collegegeld -, doch de examens bleven staats-examens. Ook dit hield stand tot 1947. In 1918 werd het lectoraat kaakchirurgie ingesteld en toevertrouwd aan de arts H. de Groot, die eveneens de functie van directeur op zich nam. Grevers en Van Loon hadden de polikliniek steeds tot de tandheelkunde beperkt en alle verder vastgestelde afwijkingen voor behandeling doorgezonden naar de andere universitaire poliklinieken. De Groot bracht hierin een radicale wijziging. Alle mondheelkundige afwijkingen werden in den vervolge binnen het instituut behandeld. Het onderricht werd daardoor veelzijdiger, de studenten konden kennis maken met een aanzienlijk breder spectrum van ziektebeelden en zouden zo een betere keuze kunnen maken tussen de behandeling ervan en de wenselijkheid van verwijzing. Hij werd in 1933 opgevolgd door de arts J. A. W. Tjebbes.

Slechts incidenteel kwam tot dusver de naam van dr J. A. W. van Loon in bovenstaande regels voor. Och mag hij als een der meest waardevolle leden van het lectorencorps beschouwd worden. Aanvankelijk assistent van de bekende Amsterdamse anatoom prof. dr L. Bolk werd hij voor de tandheelkunde gewonnen door Grevers. Na een tandheelkundige opleiding in Amerika, waar hij zich speciaal op de orthodontie toelagde kwam hij als assistent naar Utrecht. Naast zijn onderwijstaak de diagnostiek van de mond en de orthodontie, legde hij zich toe op het wetenschappelijk onderzoek. Met Grevers heeft hij grote verdiensten gehad voor de bredere vorming van de studenten. Hij heeft zich steeds verre weten te houden van de conflictsituaties. Op grond van zijn allerwegen gewaardeerde wetenschappelijke en onderwijskwaliteiten werd hij ter gelegenheid van de viering van het 50-jarige bestaan van het tandheelkundig onderwijs in 1927 benoemd tot doctor honoris causa in de geneeskunde. Hij was daarmee de eerste uit tandheelkundige kring die dit eerbewijs ten deel viel. Hij overleed in 1940.

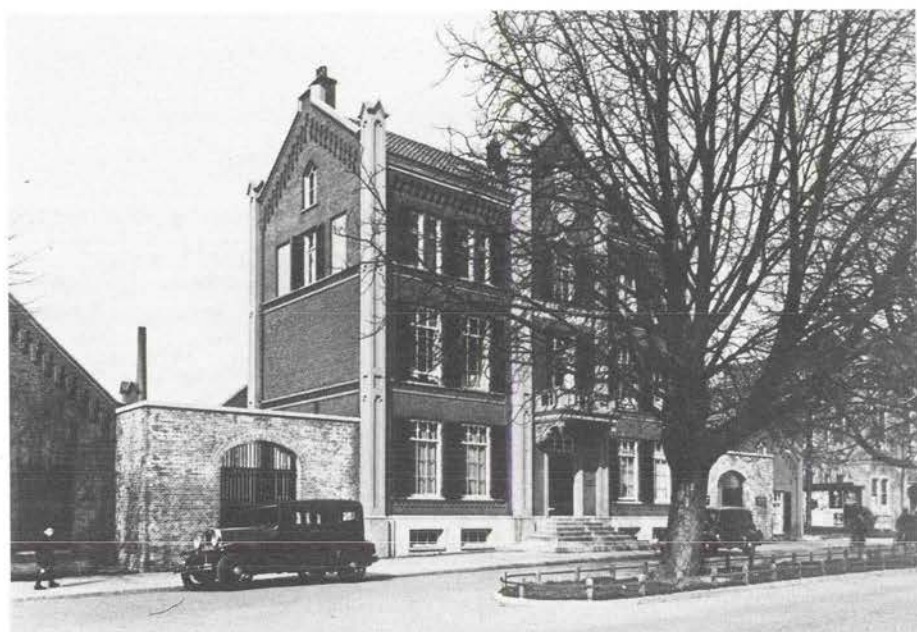
De jaren tussen de beide wereldoorlogen waren voor het onderwijs jaren van consolidatie. Nieuwe wettelijke regelingen bleven uit, hoezeer daarop ook werd aangedrongen. Met name de vaste commissie uit het Nederlands Tandheelkundig Genootschap die zich al lange jaren met onderwijszaken had bezig gehouden, deed in 1919 een rapport het licht zien waarin ondermeer voorstellen werden gedaan ook aan een andere universiteit (Amsterdam) een opleiding te stichten en tevens voor de tandheelkunde een plaats in te ruimen in het Academisch Statuut. Het bleek moeilijk om tot een eenheid van opvattingen te komen. Na jaren van vergaderen werd het naar de betrokken autoritei-

ten gezonden; doch tot een tastbaar resultaat heeft het niet geleid. De inrichting van de vier-jarige opleiding bleef in grote lijnen dezelfde. Hetzelfde gold voor de vier subdisciplines: de chirurgie onder De Groot en in 1933 onder Tjebbes, de conserverende tandheelkunde onder Switters en na diens overlijden in 1928 weer onder Coebergh, de prothetische tandheelkunde onder mejuffrouw Schuiringa en de orthodontie onder Van Loon, en dan tenslotte de propaedeuse onder Bakker. In de vacature-Grevers werd in 1925 voorzien door de aanstelling van de Roermondse tandarts J. Oidtmann, D.D.S (afb. 11).

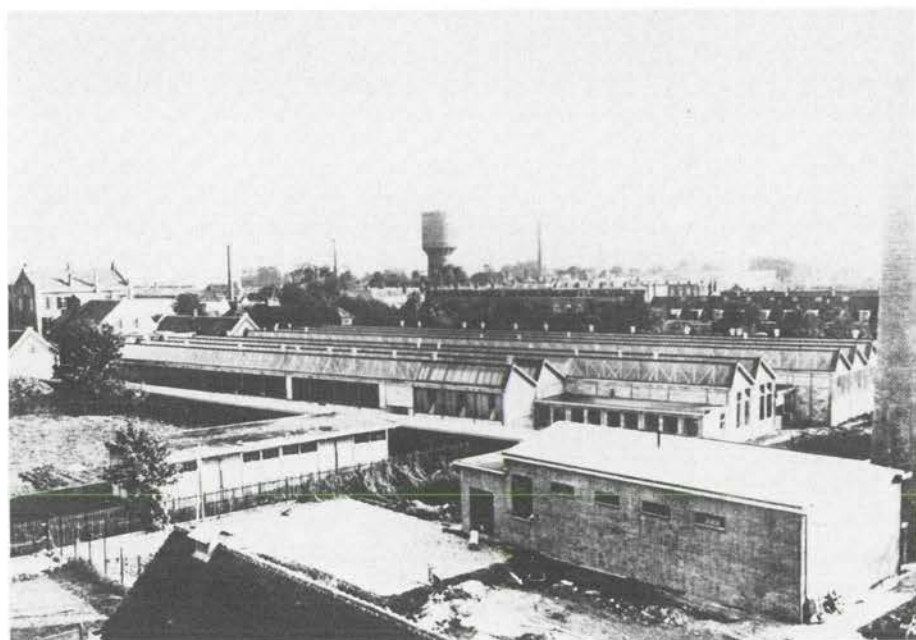

11. Laatste bijeenkomst in 1929 van lectoren en studenten in het Tandheelkundig Instituut, Oude Gracht 320, huize Payenborgh. Onderaan de portretten van de lectoren Grevers, Switters, De Vries en De Groot.

Het steeds toenemend aantal studenten, in 1927 25% van de gehele studentenbevolking, maakte dat het ruimtegebrek alsmaar nijpender werd. Buiten de noodzakelijke ruimtelijke voorzieningen stelden de moderne ontwikkelingen binnen de tandheelkunde eveneens nieuwe eisen aan inrichting en apparatuur. Tot dit inzicht kwamen tenslotte ook de overheden, zodat in 1929 een andere huisvesting beschikbaar kwam, Jutfaseweg 7. Het voorgebouw werd gevormd door een oud pand, de zgn. Amaliastichting, een hereboerderij met een hardstenen bordes, een marmeren hal en fraai gestucte plafonds. Vanwege de historische waarde diende alles intact te blijven, ook de hooizolder die tot bibliotheek werd ingericht en waarin het grote vierkante gat, dat diende om het hooi in de daaronder gelegen stal te kunnen deponeren, gespaard moest blijven. In dit voorgebouw waren verder de vergaderkamer der lectoren, studeerkamers en een conciërgewoning ondergebracht. Voor de bijgebouwtjes werd een hoge huur bedongen van de instrumentenhandel; dit geld was bestemd voor verbetering van de apparatuur, doch werd in de crisisjaren

12. Tandheelkundig Instituut, Jutfaseweg 7

13. Nieuwbouw Tandheelkundig Instituut, Jutfaseweg.

door de bezuinigingsinspecteurs overgeheveld naar de rijkskas. De poliklinieken, de patiëntenzalen, de practicumzalen, de collegezaal en een aantal staf- en demonstratiekamers waren ondergebracht in een langgerekte aanbouw in een toen moderne fabrieksstijl: stenen wanden in een ijzeren geraamte met draadglazen bedekking waarboven glazen shed daken, die bovenlicht verschaften. Heel praktisch voor de vele inpandige ruimten, maar in de zomer erg warm en met al dat glas niet schoon te houden. De wachtruimten voor de patiënten waren op brede gangen ondergebracht, wat de zo gewenste rustige werksfeer tot een illusie maakte. Het eindresultaat van de bouw en de ruimtelijke indeling was tenslotte op bevredigende wijze tot stand gekomen ondanks de vaak hooglopende meningsverschillen der lectoren (afb. 12 en 13).

Tot de vraagstukken die in twintiger en dertiger jaren de aandacht vroegen behoorde het streven van de rijksoverheid te komen tot ingrijpende bezuinigingen. Een van de maatregelen voorgesteld door de al eerder vermelde bezuinigingsinspecteur, was het belasten van de patiënten met financiële tegenprestaties voor de „genoten” behandelingen door de studenten. Wat de chirurgische polikliniek betreft was lector De Groot de mening toegedaan dat de patiënten veeleer in aanmerking kwamen voor een geldelijke aanmoediging. Met grote eensgezindheid formuleerde het lectorencorps zijn bezwaren tegen de invoering van dergelijke vergoedingen. Met een krap voldoende patiënten-aanbod zou een stagnatie het onderwijs ernstig duperen, vooral daar het mensen betrof die toch reeds veel tijd offerden, soms met loonderving en reiskosten. Ook de keuze van gevallen geschikt voor behandeling door studenten, „ongeoefende onbevoegdheden” zou wel eens problemen kunnen gaan geven en daardoor de belangen der patiënten schaden.

Grote beroering ontstond toen ter verwerking van het grote studentenaanbod het departement voorstelde over te gaan tot invoering van parallelle jaarklassen. Een andere oplossing waarbij het gebouw zou worden uitgebreid, werd doorkruist door een actie van de Nederlandse Maatschappij tot Bevordering der Tandheelkunde die deze gelegenheid wilde aangrijpen om een opleiding te Amsterdam van start te doen gaan. Ook het openstellen van de studie in de tandheelkunde te Groningen werd overwogen. Daarbij kwam nog een publicatie waaruit bleek dat een commissie uit de beroepsorganisatie de tijd gekomen achtte om het onderwijs grondig te reorganiseren en aan te passen aan de eisen des tijds. In schrill contrast hiermee stond een verzoek van de minister om in de zomervacantie het Instituut open te stellen voor het examineren van „tandheelkundigen”: een groepje onbevoegden dat zich een broodwinning had weten te verschaffen door het illegaal aan de man brengen van kunstgebitten en, in plaats van vervolging door de justitie, een gevoelige snaar bij sommige kamerleden had weten te raken. Zij werden aldus in de gelegenheid gesteld van hun kunsten blijk te geven en alsnog een beperkte bevoegdheid te verwerven. Dit was een van de vele bedrijven uit de tragi-komedie van het lange jaren spelende onbevoegdenvraagstuk. De Nederlandse bevolking is er nog steeds niet van verlost. Wij zullen er hier verder het zwijgen toe doen.

De laatste jaren vóór de tweede wereldoorlog werden in diepgaande besprekingen tussen het lectorencorps en de medische faculteit plannen ontworpen

voor een reorganisatie van de opleiding. Met name werd veel aandacht besteed aan de verbetering van de theoretische onderbouw, waarbij een verlenging van de studieduur onvermijdelijk en een wettelijke gelijkschakeling met andere universitaire opleidingen door opnemng in het Academisch Statuut noodzakelijk werden geacht. Het kwam zelfs tot het indienen van een wetsontwerp, doch het zou nog tot 1947 duren alvorens de bovengenoemde en andere desiderata verwezenlijkt zouden zijn.

Het tandheelkundig onderwijs in de oorlogsjaren

Na lange jaren van internationale spanningen brak in 1939 de tweede wereldoorlog uit en bracht de maand september de mobilisatie van het Nederlandse militaire potentieel. Het tandheelkundige onderwijswereldje ervoer de gebeurtenissen als ieder ander bedrijf met het vertrek van personeel en voornamelijk van studenten. Hetgeen in andere geschriften is vastgelegd over de lotgevallen van de universiteit en de studenten in de periode 1940-45 is ook aan de tandheelkundige studenten niet voorbij gegaan ²²⁾. Door hun in hoge mate practicum-gebonden onderwijs en hun ernstige afhankelijkheid van instrumenten, materialen en andere technische hulpmiddelen werd het doorlopen van het studieprogramma bemoeilijkt en vele aanpassingen waren nodig. Toen begin 1942 voor elke vereniging een Duitse Verwalter zou worden aangesteld werd unaniem besloten de Tandheelkundige Studenten Vereniging „John Tomes” op te heffen en een Tandheelkundige Studenten Faculteit op te richten. Het cursusjaar 1942-43 verloopt zeer onrustig, geruchten over verplichte arbeid in Duitsland, de brand in de studentenadministratie in het universiteitsgebouw en de vervroegde kerstvacantie ontnemen de meesten toch wel het vertrouwen de studie ongestoord te kunnen afmaken. Het bericht over de gijzeling van 119 studenten op 6 februari 1943 als vergeldingsmaatregel heeft een snelle ontruiming van het Tandheelkundig Instituut tot gevolg. De verplichting in maart 1943 om de zgn. loyaliteitsverklaring te tekenen om de studie nog verder te mogen volgen leidt ertoe dat de overgrote meerderheid der tandheelkundige studiosi voortzetting uitgesloten acht. In mei 1943 begint de overbrenging naar Duitsland ten behoeve van de „arbeidsinzet” plaats, met als enig alternatief onderduiken. In totaal heeft een 33-tal van de tandheelkundige studenten de genoemde verklaring getekend. Een deel der ondergedoken studenten vond gelegenheid zich elders bij tandartsen zo goed mogelijk verder te bekwamen; tevens bleek een aantal stafleden van de medische faculteit bereid klandestien theoretische tentamens af te nemen, die na afloop van de oorlog zonder problemen werden gehonoreerd. In het gebouw aan de Jutfaseweg werd de patiëntenzorg zo goed mogelijk gaande gehouden.

De chirurgie bevond zich reeds in het Stads- en Academisch Ziekenhuis vanwege de daar aanwezige onmisbare technische voorzieningen. Het Instituut zelf is nooit verlaten. Dank zij de inventiviteit en het doorzettingsvermogen van de dames J. G. Schuiringa en M. de Boer was het mogelijk zo goed moge-

²²⁾ Zie noot 7.

lijk door te werken en het instrumentarium voor in beslagname te behouden, zodat na de bevrijding gebouw en inventaris intact bleken.

De naoorlogse periode

Geen tijdsgewricht leent zich beter voor het ten uitvoer leggen van ingrijpende vernieuwingen dan de jaren direct na een oorlog. De remmende en soms verstikkende werking van vertrouwde en vaak ingeslapen structuren, organisatievormen en denkpatronen, die in de lange jaren van vrede veranderingen soms onmogelijk maken, blijken dan weggevaagd. Vernieuwing is nu het wachtwoord. Zoals overal in den lande valt dit voordeel ook de tandheelkunde ten deel. Reeds op 14 november 1945 wordt door de minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen prof. dr G. van der Leeuw een commissie tot herziening van het tandheelkundig onderwijs ingesteld, bestaande uit een zestal leden van de medische faculteit en vijf leden van de tandheelkundige professie onder voorzitterschap van jhr mr C. J. A. de Ranitz, chef van de afdeling Hoger Onderwijs van dit departement en in later jaren burgemeester van Utrecht. De commissie heeft zeer snel gewerkt aan haar opdracht „voorstellen te doen tot een zodanige reorganisatie van de opleiding van de aanstaande tandartsen, dat deze in wetenschappelijk, praktisch en sociaal opzicht voldoet aan de eischen, overeenkomstig de betekenis van de tandheelkunde voor de volksgezondheid aan haar te stellen”. Reeds op 2 april 1946 wordt de minister een rapport aangeboden waarin de universitaire opleiding nu ook bekroond wordt met universitaire examens en het ius promovendi. De medisch-biologische onderbouw wordt uitgebreid en de studieduur op zes jaar gebracht. Ten aanzien van de bevoegdheid wordt in het rapport gesteld: 'De wetenschappelijk opgeleide tandarts behoort zoodanige kennis, ervaring en voldoende verantwoordelijkheid verkregen te hebben, dat hij evenals de arts weet waar de grens van zijn kennen en kunnen is.' Op 4 augustus 1947 wordt de wet van kracht. Ondanks oppositie in de Kamer wordt het rapport niet gevolgd ten aanzien van het instellen van een afzonderlijke faculteit. Hiermee was dan tenslotte, na zeventig jaren van moeizame inspanning en strijd van velen uit de professie, het academische emancipatieproces van de tandheelkunde voltooid, zij het als sectie van de medische faculteit.

De officiële opening van de universiteit op 24 september 1945 was ook voor de tandheelkunde het startsein voor het onderwijs; de chirurgische polikliniek draaide al weer enige maanden. De problemen waarvoor men gesteld was, waren enorm. Het lectorenbestand was uitgedund tot het tweetal: mej. J. G. Schuiringa (prothetische tandheelkunde) en J. W. A. Tjebbes (kaakchirurgie); de anderen konden niet worden gehandhaafd. Onderwijsopdrachten worden verstrekt aan mej. M. de Boer (orthodontie), G. Dekker (conserverende tandheelkunde), F. van Daalen (materiaalkunde) en H. H. W. Verdenius (bijzondere pathologie van de mondholte). Slechts een klein aantal tandartsen, kan voor een part-time assistentschap worden aangetrokken, zodat een beroep wordt gedaan op oudere jaars studenten, waarvan een twintigtal zich als student-assistent, buiten bezwaar van 's lands schatkist, beschikbaar stelt. Met

de materiële voorzieningen is het zeer droevig gesteld; er is niets te koop, terwijl gas en electriciteit eerst half november beschikbaar komen. Toch slaagt men erin het onderwijsapparaat draaiende te krijgen voor de 140 oudere en liefst 380 eerste jaars studenten.

Als gevolg van de wet van 1947 komen reeds in 1948 de hoogleraarsbenoemingen af: P. H. Buisman voor de prothetische tandheelkunde en J. W. A. Tjebbes voor de grote mondheelkunde, daarna volgt R. W. Broekman voor de orthodontie en dr H. M. J. Scheffer voor conserverende tandheelkunde. In de daaropvolgende jaren heeft zich ten aanzien van de ordinariaten een aantal functiewisselingen en uitbreidingen voorgedaan. Zo werd in 1958 J. van Amerongen benoemd tot hoogleraar in de conserverende tandheelkunde terwijl Scheffer zich beperkte tot het directoraat benevens een nieuwe leerstoel sociale tandheelkunde, in het cususjaar 1965-66 vervulde hij, as eerste tandheelkundige hoogleraar, de functie van rector magnificus. Na zijn emeritaat wordt Buisman opgevolgd door L. V. Arnold en deze in 1965 weer door G. E. Flögel. In 1967 wordt Broekman opgevolgd door H. J. L. Smeets. Dit betreft nog slechts de van oudsher functionerende hoofddisciplines. Daarbinnen ontstaat in de opvolgende jaren ook voor de tandheelkunde een differentiatieproces, waarbij nieuwe vakgebieden vorm krijgen. Wij noemen slechts, zonder volledig te willen zijn, parodontologie (ziekten der steunweefsels van het gebit), kindertandheelkunde, endodontie (ziekteprocessen uitgaande van het tandmerg), partiële prothetiek, kronen en bruggen, gnathologie (aandoeningen van het kaakgewricht) en preventieve orthodontie. Ook in de medisch-biologische basisvakken komt het bijzondere tandheelkundige accent duidelijker te liggen, wanneer hiervoor afzonderlijke docenten worden aangesteld: bacteriologie van de mond, biochemie van de mond, tandheelkundige fysica; voorts worden nog afzonderlijke leerstoelen gesticht voor preventieve tandheelkunde, röntgenologie (prof. J. van Aken), onderwijs methodiek (prof. A. A. D. Derksen). Kortom er is een voor de buitenstaander zeer complex geheel van onderwijs- en onderzoekstaken ontstaan, die hier niet in detail worden beschreven. Sedert in 1974 het nieuwe gebouw aan de Sorbonnelaan in de Uithof werd betrokken, behoort het ruimtegebrek ook tot het verleden. Vooral ook de prekliniek heeft hiervan geprofiteerd, die al enige jaren eerder haar nieuwe behuizing kon betrekken. Daar werd een zeer modern onderwijssysteem ingevoerd; de zgn. step by step methode, waarbij iedere student door middel van een intern T.V.-circuit de te verrichten handelingen op een monitor krijgt gedemonstreerd. Naast de aloude Utrechtse opleiding heeft men in de loop der jaren nog vier tandheelkundige subfaculteiten gesticht: Groningen (1947), Nijmegen (1961), Universiteit van Amsterdam (1964) en de Vrije Universiteit te Amsterdam (1968) (afb. 14).

Vanaf de beginjaren vormde het geven van goed onderwijs aan de aanstaande tandartsen het zwaartepunt in het takenpakket van het docentencorps en de staf. Bij herhaling hebben zij tot uitdrukking gebracht hoezeer zij het betreunden dat voor wetenschappelijk werk zo weinig tijd en middelen overbleven. Ook hierin kwam na 1947 verbetering. Tot de wettelijk vastgelegde taken van

14. *Gebouw voor pre-klinische tandheelkunde aan de Helsinkilaan in de Uithof. Op de achtergrond de hoogbouw van de Tandheelkunde in 1975.*

een instelling van hoger onderwijs behoort immers het verrichten van onderzoek. De nu aanwezige mogelijkheid tot promoveren vormde hiertoe een extra prikkel. Weliswaar werd nagelaten daarbij een overbruggingsregeling te scheppen voor de tandartsen van de oude opleiding, hetgeen zeker niet heeft bijgedragen tot het stimuleren van wetenschappelijke ambities en het van meet af aan opbouwen van onderzoekservaring. Toch heeft in de loop der jaren een toenemend aantal publicaties en proefschriften het licht gezien. Het Nederlands Tijdschrift voor Tandheelkunde, dat zich van den beginne (1894) het voortgezette onderwijs tot taak stelde, geeft van deze opbloei van wetenschappelijke activiteit in de naoorlogse jaren een goed beeld. De beide eredoctoraten verleend tijdens de viering van het eeuwfeest van het tandheelkundig onderwijs mogen beschouwd worden als een eervolle afsluiting van deze lange periode: prof. dr O. Backer Dirks, de grondlegger van het wetenschappelijk onderzoek in de preventieve tandheelkunde en prof. dr M. Hut, de drijvende kracht achter de verwezenlijking van de nieuwe subfaculteiten van Groningen en de Universiteit van Amsterdam. Zij beiden en hun twee voorgangers de eredoctores dr J. A. W. van Loon (1927) en de Nederlands-Amerikaanse orthodontist prof. dr C. F. A. Moorrees (1971), allen gepromoveerd te Utrecht, zij bevestigen de gerechtvaardigde pretenties en de verdiensten van de tandheelkunde op het gebied van de wetenschapsbeoefening.

Wie mocht menen dat er thans in vergelijking met de situatie van honderd jaar geleden voldoende redenen zijn om in alle rust verder te werken komt bedrogen uit. Niets is minder waar. Wie verandering beschouwt als een bewijs van leven, kan nu vaststellen dat er binnen het tandheelkundig onderwijs weinig is wat niet grondig schijnt te moeten worden omgebouwd. Doch dit is een gebeuren dat allerwegen aan de universiteiten speelt. De studieduurverkorting volgens het plan-Posthumus, de Wet Universitaire Bestuurshervorming die de democratisering bracht, herstructurering en herprogrammering met inbouw van nieuwe onderwijstaken op het gebied van de gedragswetenschappen - om maar enkele vraagstukken aan te duiden - het zijn alle gedegen onderwerpen voor een geschiedschrijver in later tijden.

Kroniek over het jaar 1976

januari

- 1 Het jaar begint met een inwonertal van de stad Utrecht van 251.722 tegen 256.016 in het begin van 1975.
- 6 In Nieuwegein wordt het eerste gedeelte van het Sociaal Cultureel Centrum in Vreeswijk, de Sporthal, in gebruik genomen.
- 9 De heer H. J. Hoogendoorn (65), hoofddirecteur van de Dienst van Openbare Werken gaat met pensioen. Tijdens zijn afscheidsreceptie overhandigt burgemeester Vonhoff hem de zilveren stadsmedaille.
- 13 Op 81-jarige leeftijd overlijdt de heer H. Ploeg, oud-wethouder voor de P.v.d.A, oud-lid van de Eerste en Tweede Kamer voor de S.D.A.P. en de P.v.d.A., lid van Provinciale Staten en tal van organisatie-besturen.
- 14 In het pand Catharijnesteeg 6 worden het kantoor en het trefcentrum van de Stichting Welzijn Surinamers Utrecht in gebruik genomen.
- 15 Prof. dr H. Wagenvoort, oud-hoogleraar in de Latijnse taal- en letterkunde aan de rijksuniversiteiten van Groningen en Utrecht, overlijdt op 89-jarige leeftijd.
- 20 Het R.K. Orthopaedisch en therapeutisch jongenstehuis Sint Jan aan de Utrechtseweg in Zeist ("Ma Retraite") wordt door een felle brand in een der vleugels grotendeels verwoest. De volgende nacht breekt er opnieuw brand uit, maar nu in de gespaard gebleven vleugel.
- 20 Mevrouw L. gravin Castell zu Castell-Van Rechteren Limpurg, schenkt de 17de eeuwse tuinbeelden, Apollo en Bacchus, afkomstig uit het park van kasteel Beverweerd in Werkhoven, aan de gemeente Utrecht. De beelden verkeren, evenals de overige vier waarover nog onderhandelingen gaande zijn, in een deplorabele toestand. Zij zijn verwijderd uit de Beeldenlaan in het landgoed Oud-Amelisweerd, waar zij sedert enkele jaren waren opgesteld.

20 januari

- 26 De gemeenteraad van Maarssen besluit uit de Kring Mid-den-Utrecht te treden.
- 31 In Tivoli wordt een receptie gehouden ter gelegenheid van het veertigjarig bestaan van de Vrijwillige Brandweer Zuilen. Commandant J. Stolker (lid van het eerste uur af) ontvangt uit handen van burgemeester Vonhoff de zilveren stadsmedaille.

februari

- 1 In de Margriethal wordt de Utrechtse Muziekmaand geopend, die is georganiseerd ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de Utrechtse Muziekschool.
- 5 De Utrechtse gemeenteraad aanvaardt een schenking van f 100.000, van de AMEV. Het geld zal worden bestemd voor de vorming van een fonds, waaruit jaarlijks een „milieuprijs” kan worden toegekend.
- 13 In Voor Clarenburg 10 wordt de Utrechtse Onderwijswinkel geopend.
- 20 Aan de Utrechtse kunstschilder Herman van Rossum wordt een gemeentelijk stipendium van f 11.500,— voor 1975 toegekend.
- 21 Bernardus kardinaal Alfrink draagt de aartsbisschopszetel over aan Johannes kardinaal Willebrands tijdens een plechtige eucharistieviering in de kathedrale St Catharijnekerk in de Lange Nieuwstraat.

maart

- 10 Minister H. van Doorn van C.R.M. stelt een Turks en Marokkaans centrum in het gebouw van de Stichting Buitenlandse Werknemers in gebruik.
- 17 Ter gelegenheid van de jaarlijkse Boomplantdag wordt de eerste van driehonderd bomen geplant op het voormalige Van Arkelterrein in Hoograven.
- 19 De gemeenteraad besluit dat de terreinen van de voormalige gasfabriek en het Vaalterrein in de toekomst vrijwel alleen een bestemming als woon- en wijkvoorzieningsgebied zullen krijgen. Het oorspronkelijke plan om hier ook een Technisch centrum van het G.E.V.U. te vestigen is hiermede van de baan. Het G.E.V.U. zal nu - althans in principe - zijn Technisch Centrum op het voormalige Werkspoortterrein krijgen.
- 19 Na langdurige debatten in een aantal zittingen stelt de gemeenteraad de grondslagen vast voor een structuurplan voor de binnenstad.
- 23 Het Fort Rhijnauwen - gebouwd in de jaren 1869-1872 als onderdeel van de z.g. Hollandsche Waterlinie - is op de aanvullende ontwerplijst van Monumenten geplaatst.
- 25 Volgens het gemeentelijke Bureau voor Statistiek is het inwonertal van Utrecht gedaald tot beneden 250.000.
- 26 Prof. dr Sj. Groenman treedt af als rector-magnificus van de Rijks Universiteit. Hij wordt opgevolgd door prof. dr A. Verhoeff.
- 28 Het Utrechts Byzantijns koor viert zijn 25-jarig bestaan o.m. met een pontificale liturgie volgens de Byzantijns-Slavische ritus in de R.K. kathedrale St Catharijnekerk.

17 maart

april

- 6 Met enig feestelijk vertoon wordt de eerste paal geslagen voor de bouw van 23 woningen en vijf kioskachtige winkeltjes in het „gat” in de Lange Jansstraat.
- 6 In Utrecht wordt de Kamerkring Utrecht van het Christen Democratisch Appèl (C.D.A.) opgericht; dit is de eerste in ons land.

- 9 Ondanks vele protesten van winkeliers en omwonenden handhaaft de gemeenteraad de stadsbusroute door de Zadelstraat.
- 12 De Bunnikse gemeenteraad gaat akkoord met plaatsing van het Fort Rhijnauwen op de monumentenlijst; getracht wordt om ook het omringende gebied op de lijst van natuurmonumenten geplaatst te krijgen.
- 17 De burgemeester van De Bilt opent de nieuwe fietsers- en voetgangerstunnel onder de spoorlijnen in de wijk De Leyen in Bilthoven.
- 19 Met een aantal vrolijke festiviteiten in het Stadion Galgenwaard wordt een begin gemaakt met de viering van het 32ste lustrum van het Utrechts Studenten Corps.
- 20 De eerste van 32 nieuwe woningen in het voormalige fabriekscomplex van Boekhoven aan de Breedstraat wordt in gebruik genomen.

20 april

- 21 In Utrecht is de heer A. Overbeek, de bij talloze Utrechters en bezoekers van het hoofdpstkantoor op de Neude welbekende heilsoldaat en collectant, overleden (61 jaar).
- 23 In de Sterrenwijk wordt de eerste van een serie van 160 nieuwe woningen aan de Zenithstraat feestelijk in gebruik genomen.
- 26 De viering van de feestweek ter gelegenheid van het 32ste lustrum van het U.S.C. concentreert zich voornamelijk rondom de Dom.
- 26 De Sint Josephkerk aan de Draaiweg bestaa. 70 jaar.
- 26 De burgemeester van Utrecht installeert in de raadzaal van het Stadhuis de Adviesraad voor het Milieu voor de gemeente Utrecht.
- 28 Het sedert jaren leegstaande café-restaurant „t Kalfje" aan de Biltsestraatweg, brandt tot de grond toe af.
- 29 De gemeenteraad besluit de algemene zaterdagse Warenmarkt op het Vredenburg te handhaven; de tweedehands-goederen-markt wordt verplaatst naar de Willemstraat en de Waterstraat. Bovendien zal voortaan elke woensdag een (kleinere) warenmarkt op het Vredenburg worden gehouden. Dit alles met het oog op de bouw van het Muziekcentrum, waarmee in mei begonnen zal worden.
- 29 De winkeliers van het Vredenburg nemen op feestelijke wijze afscheid van de bekende poffertjeskraam Victor Consael, die moet wijken voor het Muziekcentrum. Het établissement krijgt een plaatsje op de Neude.

mei

- 8 Voor het eerst wordt de z.g. „rommelmarkt" - de markt in tweedehands goederen - (weer) in Wijk C en wel op de hoek van de Sint Jacobsstraat en de Waterstraat gehouden.
- 8 Voordat definitief met het graafwerk voor de fundering van het nieuwe Muziekcentrum op het Vredenburg wordt begonnen, krijgt de stadsarcheoloog drs T. J. Hoekstra tot begin augustus gelegenheid om de nog in de grond aanwezige fundamente van het kasteel Vredenburg en van het nog oudere Johanniterklooster bloot te leggen, op te meten, in kaart te brengen en verdere wetenschappelijke waarnemingen te doen.
- 10 Ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de Lijsdenmakerij en kunsthandel Schoonheim in de Vinkenburgstraat, wordt aan de tegenwoordige eigenaar, de heer W. Geitenbeek, het predicaat „hofleverancier" toegekend.

8 mei

- 10 Prof. dr J. H. Plokker, hoofd van de psychatrisch-neurologische kliniek van het Academisch Ziekenhuis, overleden (68 jaar).
- 17 Met enig feestelijk vertoon neemt de N.S. de vier nieuwe sporen, die in de plaats van de z.g. „buurtsporen” zijn gekomen, in gebruik.
- 18 Voor de Hamtoren in Vleuten - restant van de voormalige ridderhofstad - is een bestemming gevonden: met ingang van 1 juli zal het pas gerestaureerde gebouw het hoofdcentrum van het Boeddhistisch genootschap Karma Chöpal Ling worden.
- 19 Voor het eerst wordt op het Vredenburg de woensdagse - kleine - algemene Warenmarkt gehouden, die al dadelijk veel publiek blijkt te trekken.
- 19 In het Centraal Museum wordt een tentoonstelling van de „Collectie van Baaren” geopend, die tot nu toe was ondergebracht in het woonhuis „De drie regenbogen”, Oudegracht 317.
- 19 In het voormalige kantoorgebouw van de Gasfabriek Witte-vrouwensingel 88 te Utrecht, worden twee nieuwe studio's in gebruik genomen voor het „Gesproken boek en Braillewerk voor blinden”.
- 20 De Utrechtse gemeenteraad verklaart zich akkoord met het door Rijkswaterstaat voorgestelde nieuwe tracé voor de nieuwe autosnelweg R 27 door een gedeelte van het landgoed Nieuw-Amelisweerd.
- 21 Mr H. J. Zeevalking, staatssecretaris van Justitie, opent in het Gemeentelijk Archief de tentoonstelling „Recht en Slecht” (tot en met 3 juli).
- 25 Kardinaal Alfrink viert zijn zilveren jubileum als bisschop en neemt tevens afscheid als aartsbisschop van Utrecht.
- 27 De heer A. J. (Bob) Bleijenberg, publicist en eertijds bekend als de musicale clown Fantasio overleden (70 jaar).

juni

- 5 De banketbakkerij „Den dubbelden Arend” in de Schoutenstraat bestaat 250 jaar.
- 7 De Stichting Stadsontspanning houdt in het Wilhelminapark een nationaal draaiorgelconcours.
- 12 In het Centraal Museum wordt de Aktua-tentoonstelling, gewijd aan de opgravingen op het Vredenburg, geopend.
- 24 De Utrechtse gemeenteraad besluit een krediet van 11,5 miljoen gulden beschikbaar te stellen voor de bouw van een nieuwe hoofdpост voor de Brandweer op het Kanaleneiland, die t.z.t. de naam van oud-burgemeester jhr De Ranitz zal krijgen.

- 24 De heer Chris Leeftang, oud-boekverkoper en oud-directeur van de Firma Broese, wordt in Den Haag onderscheiden met de Zilveren Anjer van het Prins Bernhard Fonds.

juli

- 13 Het pand „Het Wapen van Rijsenburg”, Hoofdstraat 83 in Driebergen-Rijsenburg, daterend uit 1811, blijft ondanks de bij de Kroon ingediende bezwaren op de Monumentenlijst staan.
- 22 In het Gemeentelijk Archief wordt een tentoonstelling, gewijd aan de Utrechtse componist Johan Wagenaar, geopend (tot en met 28 augustus).
- 28 Tijdens een bijeenkomst in de Geertekerk van het actiecomité „Vredenburg . . . nooit weg”, wordt de minister van C.R.M. en het gemeentebestuur dringend verzocht de archeologen meer tijd te gunnen om opgravingen op het Vredenburg te doen. Niet alleen zijn bouwresten van het kasteel Vredenburg gevonden, maar ook van het uit de 13de eeuw daterende Johanniterklooster, en van een grafveld. Het wordt geenszins uitgesloten geacht, dat er nog oudere resten gevonden zullen worden. De „fatale datum” (waarop met het slopen van de fundamenteën moet worden begonnen) is 9 augustus.

28 juli

10 augustus

augustus

- 10 De kapitale 17de eeuwse Sophiahoeve in de Lage Weide brandt nagenoeg geheel af.
- 15 Tijdens een internationale Wiskundedag in Transitorium I van de Rijksuniversiteit neemt prof. dr H. Freudenthal (71) afscheid als hoogleraar in de Wiskunde en als directeur van het Instituut voor de ontwikkeling van de Wiskunde.
- 16 In een verzorgingstehuis te Zeist is de bekende actrice Bepie Nooy Sr overleden (83 jaar).
- 18 De burgemeester van Utrecht onthult op de Vismarkt het bronzen, door Theo van de Vathorst gemaakte beeld „De koopvrouw”. Het is een geschenk van de firma Vroom en Dreesmann t.g.v. opening van Hoog Catharijne in 1973.
- 30 Ter inleiding van de viering van het 50-jarig bestaan van de winkeliersvereniging „Lombok” wordt in de Railroadbar van het Holiday-Inn hotel een grootse receptie gehouden. De eigenlijke feestweek begint op 4 september.

september

- 1 Dr H. J. van den Vuurst de Vries (69), uroloog bij het Academisch Ziekenhuis, neemt na ruim 43 jaar dienst afscheid uit zijn functie; hij wordt onderscheiden met de zilveren faculteitspenning.
- 4 De Vrijwillige Brandweer van Bilthoven bestaat 60 jaar; het jubileum wordt tegelijk gevierd met het gouden jubileum van de Brandweerharmonie.

- 4 Van heden af is in het Rijksmuseum het Catharijneconvent het schilderij „De doop van de Kamerling” van Rembrandt voor het publiek tentoongesteld. Het kunstwerk werd enkele maanden geleden bij toeval ontdekt door de conservator van het museum, drs H. Defoer; na aankoop is het grondig geres- taureerd.
- 6 De eerste paal van het door prof. Herman Hertzberger ont- worpen Muziekcentrum op het Vredenburg wordt geslagen.

6 september

- 7-9 Stadsontspanning houdt de 24ste Kunstmarkt op het Jans- kerkhof.
- 9 „De Blauwe Zaal” van de Stadsschouwburg - het vroegere restaurant en congrescentrum „Esplanade” - is geheel tot theaterzaal omgebouwd. Hij wordt in gebruik genomen met de opvoering van het in opdracht van het gemeentebestuur door Dimitri Frenkel Frank geschreven toneelstuk „Spie- gels” door de Toneelgroep Centrum.
- 10 De Utrechtse roeivereniging „Viking” bestaat 75 jaar.
- 11-12 In Cothen wordt het 850-jarig bestaan van het dorp gevierd.
- 15 In het Godebaldkwartier van Hoog Catharijne wordt de nieuwe Nettomarkt - een combinatie van twintig winkels - officieel in gebruik genomen.
- 15 Het openbaar Slachthuis en de Vleeskeuringsdienst te Utrecht bestaan 75 jaar.

- 16 De Utrechtse gemeenteraad besluit met de N.V. Afvalverwerking Rijnmond een contract aan te gaan voor de verbranding van afval, wanneer de stortplaats in de Mastwijkse Plassen vol zal zijn.
- 16 De raad besluit voorts het pand van de Firma Vinke op het Vredenburg te bestemmen voor de vestiging van de gemeentelijke Muziekschool.
In Overvecht zullen in de nabijheid van het Grootwinkelen-
centrum drie torenflats komen, met daarnaast nog 200-360 laag-
bouwhuizen.
- 23 Het Utrechts Monumentenfonds koopt de panden Nieuwe-
gracht 38, 40 en 64. Bovendien is het fonds nu ook eigenaar
van het Bruntenhofje aan de Lange Nieuwstraat geworden.
- 27 Minister W. de Gaay Fortman van Binnenlandse Zaken
opent het nieuwe gemeentehuis van Nieuwegein.

4 oktober

oktober

- 4 Drs J. P. A. Gruijters, minister van Volkshuisvesting en
Ruimtelijke Ordening slaat de eerste paal van Lunetten, het
uitbreidingsplan in het zuidoosten van de stad. Er zullen plm.
3.500 woningen komen.
- 5 Het 60-jarig bestaan van de P.U.E.M. wordt herdacht.
- 7 Blijkens een persbericht is het bekende hotel Noord-Bra-
bant aan het Vredenburg verkocht aan de Muziekfirma
Staffhorst en aan het modemagazijn Kreymborg, waardoor
wederom een stukje Utrecht verloren gaat.

- 13 Te Utrecht is, 75 jaar oud, de bekende schilder en typograaf Pieter Vijlbrief overleden.
- 16 De uit 1544 daterende Commanderie van Sint Jan in Montfoort is geheel gerestaureerd.
- 21 Een zeer felle brand verwoest een groot deel van het Zeister raadhuis.
- 22 De heer K. Mobach Kzn., bekend pottenbakker te Utrecht, overleden (83 jaar).
- 23 Het enige pothuis, dat Utrecht nog rijk is op de hoek van de Oudegracht en de Lange Smeestraat, is dankzij het Utrechts Monumentenfonds gerestaureerd.
- 23 Bij de ingang van de Klaaskerk wordt een bronzen, door Paulus Reinhard vervaardigde, plaquette onthuld ter nagedachtenis aan de enkele jaren geleden overleden organist en orgelpromotor Lambert Ern .
- 25 In het park „De Gagel” in Overvecht wordt het door Nic. Jonk gemaakte bronzen beeld „De Wachter” onthuld.
- 27 Op het voormalige Van Arkel-terrein in Hoograven wordt de nieuwe sporthal „Hoograven” geopend.
- 27 Op een terrein aan de Koppestokstraat wordt - na 15 jaar wachten en actievoeren - een begin gemaakt met de bouw van een nieuw buurtcentrum Utrecht-noord.
- 31 Utrechts oudste inwoner, mevrouw G. J. Blikendaal-Schoonhoven wordt 102 jaar.

november

- 12 De Utrechtse gemeenteraad stemt in met de overplaatsing van het Academisch Ziekenhuis naar de Uithof.
- 12 Dr J. Zijlstra, president van de Nederlandse Bank N.V., opent het nieuwe gebouw van het Agentschap Utrecht op het Paardenveld. In hetzelfde gebouw heeft o.m. ook de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Utrecht onderdak gevonden.
- 16 De gehele inventaris van hotel-café-restaurant Noord Brabant wordt publiek geveild.
- 29 De gemeenteraad van Utrecht besluit o.m. om, waar zulks noodzakelijk is, particuliere huurwoningen in rehabilitatiegebieden aan te kopen.
- 30 In het pand Maliesingel 38 opent de hoofdafdeling Studientenzaken van de Rijksuniversiteit een informatiecentrum.

december

- 1 De Utrechtse Kastelenstichting maakt bekend, dat zij Huize Amerongen per 1 januari a.s. heeft gekocht. Met de aankoop is een bedrag van 4 miljoen gulden gemoeid. Het departe-

ment van C.R.M. neemt hiervan 2 miljoen gulden voor zijn rekening, terwijl ook vele andere fondsen het hunne ertoe bijdroegen.

- 8 Het in een speelpark herschapen Schimmelplein geopend.
- 9 De Utrechtse gemeenteraad stemt in met de aankoop van het voormalige café-restaurant 't Kalfje aan de Biltsestraatweg. Dit o.m. in verband met de aanleg van een nieuwe toegangsweg tot het recreatiegebied Voorveldse Polder.
- 25 Op eerste Kerstdag wordt de eerste kerkdienst gehouden in de geheel gerestaureerde Jacobikerk. Dit is de eerste van de vijf middeleeuwse kerken, die gerestaureerd worden.
- 27 De sleutels worden uitgereikt van de nieuwe woningen, die zijn gebouwd op de plaats van de voormalige bakkerijen van Do Schat in de Braamstraat. Dit is het eerste vernieuwbouwproject, dat in Oudwijk gereed is gekomen.
- 29 Het geheel gerestaureerde pand Lange Nieuwstraat 18, het z.g. Bellamyhuis, weer in gebruik gesteld.

25 december

Jaarverslag Oud-Utrecht 1976

Ook al heeft de vereniging Oud-Utrecht in haar ondertitel de beoefening en de verspreiding van de geschiedenis van stad en provincie staan; de blikken die op de eigen tijd en naar de toekomst gericht zijn, zijn van minstens even groot belang.

Deze tendens is zich steeds meer gaan voortzetten in het beleid van onze vereniging, die zich op een zo breed mogelijk publiek probeert te oriënteren. Het resultaat hiervan is alleen al uit de ledenaanwas te merken: eind december ruim 1660 leden, dat is ruim 100 meer dan het voorgaande jaar.

De verschillende gebeurtenissen en bezigheden over het jaar 1976, hetzij intern, hetzij naar buiten gericht, zullen hierna vermeld worden.

Bestuurswijzigingen

Gedurende vijf jaar heeft mej. drs van Tongerloo deel uitgemaakt van het bestuur. Tijdens de voorjaarsledenvergadering is zij tot grote spijt uit dit bestuur getreden, na een zeer breed scala aan belangen voor de vereniging behartigd te hebben. De oprichting van de Stichting Stichtse Historische Reeks kwam op haar initiatief tot stand. Dat de oprichting van het Provinciaal Historisch Tijdschrift niet gelukte, heeft wel in de laatste plaats aan haar gelegen. Mej. van Tongerloo blijft deel uitmaken van de redactiecommissie voor het Maandblad. In de door haar vertrek ontstane vacature werd nog niet voorzien. Voorzitter en secretaris werden tijdens de voorjaarsledenvergadering herkozen.

Een tweede onmisbaar, maar weliswaar toch aftredend bestuurslid was mevrouw E. L. S. Offringa-Boom, die op een evenzeer breed terrein haar activiteiten uitstreckte. Waarneming van het secretariaat, redactie van het Jaarboek - auteurs en bezorgers achter de vodden lopen -, waren maar enkele van haar 7½ jaar durende bestuurs-activiteiten. Tijdens de najaarsledenvergadering werd in haar plaats drs C. Staal benoemd, die al via allerlei werkzaamheden in Maandblad en Propagandacommissie binnen de vereniging werkzaam was.

Contributiewijzigingen

In het verslagjaar bedroeg de contributie - evenals in het voorafgaande jaar voor alle leden f 30,—.

Tijdens de najaarsledenvergadering werd een bestuursvoorstel betreffende contributieverhoging en -verlaging met amendementen uit de ledenvergadering aanvaard. Er zullen in 1977 drie lidmaatschappen zijn: jeugdleden tot en met 26 jaar betalen f 20,—, leden van 65 jaar en ouder betalen f 30,— en de middenmoot f 35,—. Het jeugdlidmaatschap zal de basis van de ledenpyramide moeten verbreden. Hiermee wordt het beleid van de vereniging, dat ook op jongeren-geïnteresseerden gericht moet worden, onderstreept.

Huishoudelijk Reglement

Dit nieuwe reglement, dat voordat het in de najaarsledenvergadering dankzij de nauwkeurige opmerkzaamheid van enige leden het zelfs tot een komische noot bracht, werd zeer zorgvuldig voorbereid en opgesteld door mevrouw mr B. Kortenhof-Neppérus.

Excursies en lezingen

Naast de in druk resulterende activiteiten van de vereniging vormen de excursies en de lezingen daarvan ook een belangrijk onderdeel. De Excursiecommissie ontwierp een programma waarin velerlei belangstellingen van velerlei belangstellenden uitgeleefd konden worden.

Een excursie naar de Syptestein in maart met uitvoerige instructie over de verzameling Loosdrecht-porselein; een mei-excursie naar Het Loo, dat midden in de publiciteit staat. Er waren rondleidingen door diverse specialisten. Het ledenaanbod voor laatstgenoemde trip was dermate groot, dat de excursie eind oktober nog eens herhaald werd. Eind mei stond een stadswandeling op het programma onder leiding van A. Verlaan. In februari was er een lezing over de gereconstrueerde Dom-beiaard. Drie aspecten werden door drie specialisten toegelicht: Th. Haakma Wagenaar, André Lehr en Chr. Bos, terwijl in juni als vervolg daarop een bezoek werd gebracht aan de klokkengieterij in Asten. In de gloeiende binnenstad was er in juli een bezoek aan de opgravingen op het Vredenburg, waar stadsarcheoloog Hoekstra naar een militant verleden groef. De excursie werd herhaald. De traditionele Domtorenbeklimming vond plaats onder leiding van de heer Th. Haakma Wagenaar.

Jaarboek Oud-Utrecht

Het Jaarboek van de vereniging kon zijn wetenschappelijke standaard handhaven. Dit niet in het minst door een belangrijke gift, die het enigszins omstreden bestaan voorlopig waarborgt. Dankzij de inspanning van allerlei leden bij het huis aan huis bezorgen van deze "pil" konden de zeer gestegen porto-kosten gedrukt worden. De redactie bestaande uit dr J.E.A.L. Struick en de be-

stuursleden mevrouw E.L.S. Offringa - Boom en W.Uittenbogaard, werd met de secretaris uitgebreid.

Maandblad Oud-Utrecht

Het Maandblad, zo kenmerkend door zijn omslag met Utrechtse gevelstenen - vooruitlopend op het op te richten Geveltekenfonds, waarover later -, kreeg nieuw impulsen door het toetreden tot de redactie van drs C. Staal, die de heer Sneijder opvolgde. Deze had zo'n drie en een half jaar de lay-out van het blad en het eind-redacteurschap verzorgd. Vooral in het Maandblad werden de diverse verenigingsactiviteiten aan de leden voorgelegd. De inhoud behield zijn noodzakelijke gevarieerdheid. Voor het eerst werd de Archeologische Kroniek van de provincie Utrecht (1970-1971) hierin opgenomen. Deze werd samengesteld door drs W. J. van Tent. Het provinciaal karakter van onze beide publicaties wordt hiermee nog eens onderstreept.

Stichting Geveltekens

Deze stichting in oprichting heeft al verschillende malen van zich doen horen. Een aantal deelnemers, enthousiast voor deze documentatiewerkzaamheden rond gevelstenen, uithangborden, muurankers, opschriften, etc. heeft zich al opgegeven. Een belangrijk bedrag voor de start van deze niet in Oud-Utrecht geïncorporeerde, maar wel náást ons werkende stichting is al gevoteerd. Nog meer belangstelling van de leden zal noodzakelijk zijn om deze omvangrijke taak uit te gaan voeren.

Propaganda

Al geruime tijd staat de Propagandacommissie het bestuur bij om vooral de ledenwerving en het gezicht van de vereniging bij te poetsen. Vooral de vergroting en daarmee de noodzakelijke verjonging van het ledenbestand is haar taak. Verschillende activiteiten stelt de commissie zich ten doel.

Een nieuwe „gedrukte”, echte propagandafolder voor de vereniging en een tijdelijk vouwblaadje voor hetzelfde doel. In februari werd met een advertentiecampagne begonnen; omstreeks Pasen organiseerde de Propaganda-commissie een puzzeltocht, samen met het Utrechts Nieuwsblad. De prijsuitreiking in gebouw Trianon werd een groot succes, 300 deelnemers en 20 nieuwe leden. De door de „Propco” geplande 1700 leden werden net niet gehaald. Leden van deze commissie zijn: de dames E. L. S. Offringa-Boom en H. Schimmelpenninck van der Oye-van Dam van Isselt en de heren H. Bijlsma, dr A. van Hulzen, mr J. Schuttevaër, G. Smilda en drs C. Staal. In november organiseerde de commissie in het Centraal Museum een kennismakingsbijeenkomst voor het onderwijs. Dr van Hulzen gaf een inleiding op de geschiedenis van de Vredenburg. Er werd instructiemateriaal voor een geschiedenisles over het Vreeburg uitgereikt.

Jeugdcommissie

In verband met het jeugdlidmaatschap van de vereniging werd een Jeugdcommissie ingesteld, die zich bezig zal gaan houden met een activiteitenprogramma voor de nieuwe jeugdleden. Mevrouw S. Hooykaas-van den Berg en drs C. Staal maken hiervan deel uit.

Overige bezigheden van de vereniging

In maart organiseerde de vereniging in het Centraal Museum een bijeenkomst met de Verenigde Bedrijven Bredero N.V., bij monde van de president-directeur, dr J. de Vries, vertegenwoordigd. Uitgangspunt was een gedachtenwisseling, onder de titel „Hoog Catharijne en Oud Utrecht”, over de visie van deze onderneming op de oude binnenstad van Utrecht in heden en toekomst. In deze niet geheel aan zijn opzet beantwoordende sessie viel het accent meer op de levenskansen van H.C. dan op die van oud-Utrecht.

Tot de oprichting van een provinciaal historisch tijdschrift, vooral gestimuleerd door mej. Van Tongerloo, is het helaas niet gekomen. Dit initiatief van Oud-Utrecht werd door de provinciale zusterverenigingen nauwelijks of niet aanvaard. Argumenten als dreigende niveau-verschillen, identiteitsverlies, te weinig oog voor de lokale geschiedbeoefening - ook al waren die te ondervangen -, hebben het plan in het water doen vallen. Misschien zal een verdere toekomst hiervoor rijp zijn.

Bij bepaalde omstreden restauraties in stad en provincie, of erger nog afbraken of verwaarlozingen, probeerde de vereniging enig tegenwicht in de schaal te leggen. Helaas waren de resultaten meestal slechts gering. De administratief-ambtelijke molens hebben meestal al zó lang gemaal - soms ook wel malen ze helemaal niet -, dat van enig bijstellen weinig sprake kan zijn. Blijft over: afkeurend gemompel aan de marge via het Maandblad. Een enkele maal is het goedkeurend, zoals de adhesiebetuigingen aan het „Actiecomité Vredenburg nooit weg”, waaraan door de vereniging ook daadwerkelijk is deelgenomen. Of de felicitaties aan degenen, die kasteel Amerongen hielpen behouden.

Negatieve of liever kritische geluiden liet Oud-Utrecht horen over het buiten de grens laten vallen van Beschermd Stadsgezicht van de Bocht van de Catharijnesingel; over de aantasting van het Janskerkhof; vele malen over het Vredenburg; over de sloop van de panden aan de Steenweg; over de bedreigde panden van het hofje aan de Keizerstraat.

De reacties van de stedelijke overheid waren vaak voorspelbaar: keurig, gevoelig voor de argumenten, maar meestal negatief.

Deze soms negatieve opbrengsten hebben de veerkracht van Oud-Utrecht niet wezenlijk geschokt. Het enthousiasme van velen moet het nieuwe verenigingsjaar 1977 weer opnieuw doen slagen.

D. P. Snoep
secretaris

Vereniging Oud-Utrecht

<i>Beschermvrouwe</i>	Hare Majesteit de Koningin
<i>Erevoorzitter</i>	mr P. J. Verdam, Commissaris van de Koningin in de provincie Utrecht
<i>Ere-leden</i>	mr J. W. C. van Campen W. Stoker
<i>Voorzitter</i>	A. H. R. Hoogezand, Zandpad 87, Breukelen. Tel. 03462 - 23 62
<i>Secretaris</i>	dr D. P. Snoep, p/a Centraal Museum, Agnietenstraat 1, Utrecht. Tel. 31 55 41
<i>2de Secretaris</i>	G. J. Röhner, p/a Gemeentelijk Archief. Alex. Numankade 199, Utrecht. Tel. 71 18 14
<i>Penningmeester</i>	J. F. J. Hoeting, Tempellaan 3, De Bilt. Tel. 030 - 76 06 45. (Postrekening nummer 57 55 20 t.n.v. Penningmeester Oud-Utrecht)
<i>Leden</i>	drs T. J. Hoekstra, van Hoffenlaan 44, Bennekom drs A. F. E. Kipp, Nieuwe Gracht 64, Utrecht dr P. H. Kylstra, Wolter Heukelslaan 71, Utrecht mevr. J. C. Jongbloed-Gerritsen, Breitnerlaan 16, Utrecht mevr. S. Hooykaas-v.d. Berg, van Goyenlaan 2, Bilthoven drs C. H. Staal, Zuilenstraat 3 bis, Utrecht.
<i>Red. Jaarboek</i>	drs C. J. von Ronnen, Rijksarchief, p/a Alex. Numankade 199, Utrecht dr D. P. Snoep, Centraal Museum, p/a Agnietenstraat 1, Utrecht dr J. E. A. L. Struick, Gemeentelijk Archief, p/a Alex. Numankade 199, Utrecht drs L. van Tongerlo, Couwenhoven 62 - 45, Zeist W. Uittenbogaard, Prof. Titus Brandsmalaan 17, Vleuten
<i>Red. Maandblad</i>	drs L. van Tongerlo, Couwenhoven 62 - 45, Zeist G. J. Röhner, p/a Gemeentelijk Archief, Alex. Numankade 199, Utrecht drs C. H. Staal, Zuilenstraat 3 bis, Utrecht
<i>Excursiecommissie</i>	mevr. J. C. Jongbloed-Gerritsen, Breitnerlaan 16, Utrecht mevr. S. Hooykaas-v. d. Berg, van Goyenlaan 2, Bilthoven mevr. J. Desplanque, Beethovenlaan 18, Utrecht
<i>Propagandacommissie</i>	mr J. Schuttevaër, P. de Hooghstraat 30, Utrecht G. Smilda, Wolter Heukelslaan 58, Utrecht dr A. van Hulzen, van Riellaan 3, Utrecht mevr. N. Schimmelpenninck van der Oye-van Dam van Isselt, Alex. Numankade 33, Utrecht mevr. R. Schuitemaker-Koster, Maliesingel 6, Utrecht H. Bijlsma, Achter Clarenburg 2, Utrecht drs C. H. Staal, Zuilenstraat 3 bis, Utrecht
<i>Ledenadministratie</i>	mevr. M. Uittenbogaard-van Terwisga, Prof. Titus Brandsmalaan 17, Vleuten. Tel. 03407 - 19 86

Leden

P. Aantjes, Utrecht
 L. L. Aartsen, Driebergen
 S. H. Achterop, Assen
 mr C. Adelaar, Utrecht
 mevr. Adriaans-Gielhens, Culemborg
 J. Agterberg, Maarssen
 E. L. Ahlrichs, Utrecht
 J. van de Akker, Utrecht
 J. Albersen, Utrecht
 mevr. H. J. Alberts-Oets, Utrecht
 mgr dr B. J. Alfrink,
 Huis ter Heide
 mevr. A. S. Ali Cohen-Vos, Utrecht
 mevr. C. van Alkemade-van de IJssel,
 Driebergen
 G. P. J. Alsbach, Utrecht
 mevr. J. J. G. Alting von Geusau-
 van der Sluijs Veer, Wijk bij Duurstede
 mevr. E. S. Simon, Utrecht
 J. v. Amersfoort, De Bilt
 A. van Amerongen, Utrecht
 Amersfoortse Courant, Amersfoort
 J. van Andel, Utrecht
 mevr. S. Andringa-Dekker, Doorn
 mevr. A. Anker-van Someren, De Bilt
 J. H. B. van Ankoren, Utrecht
 mevr. J. M. Anten-Nieuwland, Utrecht
 R. Appel, Utrecht
 mej. mr M. B. Appelman, Utrecht
 G. J. Appels-Broere,
 Driebergen-Rijsenburg
 Archeologisch Instituut der
 Rijksuniversiteit, Utrecht
 Archief der gemeente Amersfoort,
 Amersfoort
 Archief der gemeente Amsterdam,
 Amsterdam
 Archief der gemeente Delft,
 Delft
 Archief der gemeente Rotterdam,
 Rotterdam
 Archief der gemeente Utrecht,
 Utrecht

Algemeen Rijksarchief,
 Den Haag
 Rijksarchief in Gelderland,
 Arnhem
 Rijksarchief in Utrecht, Utrecht
 mevr. J. van Arkel,
 Jutfaas Nieuwegein
 mr J. M. Arps, Aruba-Ned. Ant.
 ir J. B. baron van Asbeck,
 Langbroek
 mevr. I. van Asch van Wijk-Insinger,
 Rhenen
 mej. M. A. Asselberghs, Utrecht
 mej. G. F. van Asselt,
 Driebergen
 mej. W. Assink, Utrecht
 J. H. Atema, Utrecht
 mr A. J. H. Athmer, De Bilt
 mej. drs G. Attema, Utrecht
 mevr. M. Augustinus, Utrecht
 J. van Baak, Utrecht
 mevr. M. G. van Baak-van der Lee,
 Harmelen
 A. A. de Baar, Utrecht
 mej. B. van Baar,
 Grimbergen, Blg.
 G. van Baaren, Utrecht
 F. C. J. van Baaren, Vleuten
 H. D. Baars, Velp
 C. A. Baart de la Faille,
 Utrecht
 jhr J. A. F. Backer,
 Overlangbroek
 prof. O. Backer Dirks,
 Bilthoven
 J. Bak, Utrecht
 mej. A. Bakker, Utrecht
 mej. F. W. Barbé, Utrecht
 C. J. Bardet, Zeist
 J. P. Barentsen, Utrecht
 J. C. Barnard, Utrecht
 A. F. Barnhoorn, Utrecht
 G. J. Bastiaan, Maarssen

- mevr. A. M. Beauchampet-Lorwa,
Egmond aan Zee
H. E. Becherer, Utrecht
mr R. E. M. Bechling, Utrecht
R. M. A. Bedaux, Utrecht
A. W. J. van Beeck Calkoen,
Dongen
mevr. J. Th. van Beeck Calkoen-
Leembruggen, Maartensdijk
mej. M. van Beek, Utrecht
mej. W. O. Beelaerts v. Blokland,
Utrecht
H. Brenen, Utrecht
G. H. Bekkering, Enschede
B. Bekkering-Hoekstra,
Utrecht
P. C. M. Bel, Zeist
D. A. Belderbos, Utrecht
Frank Belderbos, Amsterdam
mr dr J. Belonje, Alkmaar
mr P. J. W. Beltje, Arnhem
W. J. Bemer, de Meern
mr S. P. baron Bentinck, Soest
mevr. J. A. Berdenis van Berlekom-Bunte,
Bilthoven
dr D. A. Berents, Bunnik
W. C. A. ten Berg
Utrecht
B. O. van den Berg, Maarssen
mej. G. J. M. van den Berg,
Utrecht
mevr. dr A. van den Berg-Noë,
Utrecht
J. van den Berg, Utrecht
J. P. van den Berg, Utrecht
L. C. van den Berg, Utrecht
mej. drs Herma van den Berg,
Utrecht
L. M. van den Berg, Utrecht
P. J. van den Berg, Utrecht
mevr. J. van den Berg-van der Tempel,
Utrecht
C. J. A. M. Bergé, Utrecht
C. Berger, Bilthoven
dr L. Berk, Bilthoven
mr J. B. Berk-de Jong, Bilthoven
H. F. A. M. van Berkel, Leusden
K. van Berkel, Utrecht
mevr. mr M. van de Berkhof-van IJselmit,
Blauwkapel/Groenekan
mr A. M. G. Bernard, Utrecht
drs A. Bertoen, Bilthoven
mej. J. A. Bertoen, Utrecht
mevr. E. M. Besier-Sloet van Marxveld,
Utrecht
J. W. in de Betouw, Utrecht
J. Bettman, Hilversum
H. P. D. Beulens, Deurne
A. A. Beukema, Lelystad
dr H. M. Beumer, Utrecht
Erna Beumers, Utrecht
H. J. E. van Beuningen, Langbroek
B. C. van Beusekom,
's-Gravenhage
W. van Beusekom, Utrecht
dr F. H. L. Beijaert, Utrecht
mej. L. Beyaert, Utrecht
mej. L. Beijers, Utrecht
D. Bezemer, Utrecht
Bibliotheken:
Bibliotheek, Arnhem
Bibliotheek Kruisherenklooster,
Amersfoort
Stichting Openb. Bibl., Amersfoort
Openb. Bibl., De Bilt
Openb. Bibl., Bilthoven
Atheneum Bibl., Deventer
Openb. Bibl., Driebergen
Kon. Bibl., Den Haag
Kon. Bibl., Den Haag
Openb. Bibl., Den Haag
Openb. Bibl., Jutphaas
Bibl. Mij. der Ned. Letterkunde, Leiden
Openb. Bibl., Maarssen
Openb. Bibl., De Meern
Openb. Bibl., Nieuwegein Zd.
Openb. Bibl., Vleuten
Openb. Bibl., „het Goede Boek”,
IJsselstein
Bibl. Rijksuniversiteit,
Utrecht
Openb. Bibl., Utrecht
Openb. Bibl. fil. Tuinwijk, Utrecht
Openb. Bibl. fil. Kanaalstraat,
Utrecht
Openb. Bibl. fil. Kanaleneiland,
Utrecht
Openb. Bibl. fil. Hoograven, Utrecht
Openb. Bibl. fil. 't Goylaan, Utrecht
Openb. Bibl. fil. Oog in Al, Utrecht
Openb. Bibl. fil. Norbruislaan, Utrecht
Openb. Bibl. fil. Overvecht, Utrecht
Openb. Bibl. fil. Elinkwijk, Utrecht
Openb. Bibl. fil. Ondiep, Utrecht
Openb. Bibl. fil. Vader Rijndreef,
Utrecht
Openb. Bibl., Woudenberg
Openb. Bibl., Wijk bij Duurstede
Openb. Bibl., Veenendaal
Openb. Bibl., Zeist
Bibl. vrije Universiteit, afd. Tijdschriften,
Amsterdam
N.V. Grafische Kunstnr. v/h Biegelaaar en Jansen,
Maarssen
mr K. S. Bieger, Bilthoven
C. L. Bilars, Utrecht
mr J. van Binsbergen, Bilthoven
W. M. Bitter, Utrecht
A. Blankert, Den Haag
mevr. drs B. E. P. Bleeker-Eeuwens,
Bilthoven
ir W. P. van den Blink, Utrecht
H. Bloebaum, Utrecht
mr E. Bloembergen, Bilthoven

- A. H. Bloemsma, Utrecht
 dr D. P. Blok, Amsterdam
 mr P. E. Blok, Nieuwegein
 mr A. Blom, Utrecht
 D. Blom, Utrecht
 H. Blotkamp-de Roos, Utrecht
 mevr. H. Bobbink-de Wilde,
 Soest
 ir R. J. Boddé, Zeist
 W. Bodde, Utrecht
 drs A. van Boecop, Utrecht
 Boekhandel van der Galie,
 Utrecht
 J. G. de Boer, Bosch en Duin
 T. H. de Boer, Abcoude
 M. Boerdam, Gramsbergen
 E. Boerhout, Utrecht
 J. Boerman, Utrecht
 G. C. Boerrigter-Rijpsstra, Utrecht
 F. Boersma, Utrecht
 J. Ch. barones van Boetzelaer,
 De Bilt
 R. W. C. baron van Boetzelaer,
 Laren
 C. J. Bogaard, Vianen
 P. H. Bogaard, Bilthoven
 H. van Boggelen, Utrecht
 L. D. Bogerd, Utrecht
 F. Bogers, Utrecht
 mr J. P. Bol, Bosch en Duin
 mevr. J. M. Bolkestein-Kraft,
 Utrecht
 drs J. B. J. Bollerman,
 Rotterdam
 J. H. Bomer, Utrecht
 Bond Heemschut, Amsterdam
 mevr. L. J. Bongaardt-Rietdijk,
 Maarn
 mevr. G. de Bont-de Vries, Utrecht
 G. J. van de Boogaard, Maarssebroek
 Boogaardt, Apotheek, Utrecht
 mevr. H. Boogman-Wesselo, Utrecht
 ir H. J. Boon, Bilthoven
 J. G. M. Boon, Lopik
 mevr. G. Boon-Vroegop, Utrecht
 dr W. J. de Boone, Garderen
 M. M. S. Boot, Utrecht
 mevr. E. P. de Booy, Bilthoven
 H. D. Borgers, Oostburg
 C. J. Borleffs, Utrecht
 P. H. Borra, Utrecht
 V. Borrias-van Tongeren, Utrecht
 G. J. Borst-de Breuk, Apeldoorn
 W. H. Borst, Apeldoorn
 C. E. Bos, Utrecht
 Chris Bos, Utrecht
 mr W. S. Bos, Driebergen
 mej. ir A. E. M. Bosch, Den Haag
 Fr. Bosch, Utrecht
 J. F. H. Bosch, Bilthoven
 mevr. E. Bosch-van den Kolk,
 Amersfoort
- mr L. H. N. F. M. Bosch
 Ridder van Rosenthal, Rhenen
 ir G. Boschloo, Utrecht
 mej. L. W. Bosman, IJsselstein
 D. D. Bosscher, De Bilt
 P. C. Bosselaar Sr, Utrecht
 mevr. P. Bosselaar-van Oort, de Bilt
 P. W. J. Bostelaar, Utrecht
 D. G. Boswijk, Utrecht
 Els de Bouter, Groenekan
 mej. B. S. Bouwman, Utrecht
 dr D. P. R. A. Bouvy, Bussum
 A. J. Braak, Driebergen
 A. J. Braak, De Bilt
 E. Braak, Utrecht
 mej. drs J. Braam, Ommen
 M. Braam, Utrecht
 J. Braat, Vleuten
 mr Ph. M. de Brabander, Utrecht
 C. van den Braber, Amersfoort
 F. S. L. Bracht, Utrecht
 mevr. Brands, Heerlen
 mevr. J. Brandt-van der Veen,
 Utrecht
 J. D. Branger, Bilthoven
 mr A. J. Bransen, Utrecht
 dr A. H. Bredero, Dongen
 mr J. J. Bredius, Aerdenhout
 drs P. den Breejen, Utrecht
 J. P. Briedé, Maarn
 ir P. H. N. Briët, Hilversum
 A. van den Brink, Bilthoven
 G. Brinkhuis, Utrecht
 J. A. Brinkhuis, Zeist
 mevr. A. M. G. den Broeder, Utrecht
 mevr. E. van de Broek, Utrecht
 H. J. Broekman, Utrecht
 J. M. Broekman, Utrecht
 A. P. Broeren, Baarn
 mevr. H. Brom-Fischer, Utrecht
 H. Bronsema, Nunspeet
 J. Broos, Nieuwegein
 M. G. Brouwer, Utrecht
 P. Brouwer, Utrecht
 mej. H. Brouwer Nijhoff, Utrecht
 A. J. de Bruin, Utrecht
 C. J. H. de Bruin, Nieuwegein
 H. G. de Bruin, Utrecht
 mr M. G. de Bruin, Zeist
 mevr. L. H. de Bruin-Tapperman,
 Utrecht
 G. J. R. Bruinsma, Utrecht
 J. Bruinvels, Bilthoven
 prof. dr van Brümmer, Bilthoven
 G. J. Bruring, Utrecht
 B. de Bruijn, Schoonhoven
 mevr. W. G. de Bruyn-Wachter,
 Utrecht
 W. K. de Bruijn, Utrecht
 mej. R. Buis, Utrecht
 mevr. J. C. Buitenweg-Mourits,
 De Meern

P. Th. Bunjes, Langbroek
 C. B. van den Burch, Amsterdam
 Bureau voor Bibliografie van de
 Neelandistiek, Den Haag
 dr A. P. J. van der Burg, Rijswijk
 J. H. van der Burg Jr, Utrecht
 B. Burger, Utrecht
 mevr. E. Burgman-Laufer,
 Driebergen
 mevr. B. Buys-de Geus, Doorn
 E. Buysman, Utrecht
 dr M. P. van Buijtenen, Utrecht
 mej. dr E. A. C. Buyze,
 Utrecht
 T. T. M. H. Bijleveld, Rhenen
 H. Bijlsma, Utrecht
 mr G. J. van Campen, Malden (Gld)
 mr. J. W. C. van Campen, Utrecht
 mevr. W. S. Capetti-Veenendaal, Maarn
 mr J. Caro, Bilthoven
 ir E. D. Cartier van Dissel,
 Laren
 C. J. Casteleijn, Utrecht
 C. L. ten Cate, Utrecht
 Centraal Museum, Utrecht
 mr F. J. M. Cerutti, Heythuysen (L)
 J. F. Choufoer, Utrecht
 mevr. dr J. G. van Cittert-Eymers, Utrecht
 W. C. F. Claerhout, Utrecht
 J. Clay, Culemborg
 mevr. J. A. de Cock-Borren, Utrecht
 St. de Cock, Mechelen
 G. J. Colenbrander, Utrecht
 mevr. J. M. Colenbrander-Donkers, Utrecht
 H. J. A. Colette, Utrecht
 A. G. Cool, IJsselstein
 D. J. de Coole van Stroe, Zeist
 mej. A. C. Coolsma, Utrecht
 J. Copijn, Groenekan
 M. B. J. Cornelissen, Utrecht
 C. J. Cornet, Utrecht
 F. Cossee-de Wijs, Dordrecht
 C. T. van Craaikamp, Zeist
 W. F. Cramer, Utrecht
 O. J. Crommelin, Utrecht
 drs H. A. Crouwel, Utrecht
 P. van Daal, Tilburg
 J. A. den Daas, Utrecht
 mevr. C. G. G. van Dam-Volle,
 (bijgenaamd Roman) Utrecht
 dr G. J. W. van Dam, Zeist
 ir H. Dam, Utrecht
 mej. C. J. Dambrink, Utrecht
 mr P. H. Damsté, Utrecht
 J. Das, Bilthoven
 F. D. I. Deana, Utrecht
 A. Dekker, Nieuwegein
 A. M. M. Dekker, Utrecht
 dr C. Dekker, Odijk
 D. Dekker, Maarssen
 drs W. H. J. Dekker, Utrecht
 H. Dekhuijszen, Rhenen
 G. Th. Delmarre, Bunnik
 mr W. H. J. Derks,
 Bosch en Duin
 A. A. D. Derksen, Groenekan
 mej. J. Desplanque, Utrecht
 Detam, Utrecht
 C. A. van Deventer, Utrecht
 mej. C. M. van Deventer, Drachten
 Dienst van Openbare Werken,
 Utrecht
 H. J. Diepenbroek, Utrecht
 C. van Dieren van Karsbergen,
 Utrecht
 G. H. van Diest, Nuenen
 H. W. van Diest, Utrecht
 C. N. Dieters, Utrecht
 drs H. J. D. Dieters, Utrecht
 G. A. L. Dekkers, Zeist
 Directeur repertoire d'art et
 d'archéologie, Paris
 G. v. Dockum, Utrecht
 J. J. Doeland, Utrecht
 mr F. Doeleman, Utrecht
 Jkv. R. van der Does de Willebois,
 Utrecht
 G. C. van Doesburg, Utrecht
 M. H. H. Doesburg, IJsselstein
 A. A. ten Doesschate-Ameling,
 Zeist
 H. van Dokkum, Utrecht
 mevr. C. H. Donker-van Ollefen,
 Bussum
 IJ. M. Donkersloot-de Vrij, Odijk
 P. Dons, De Bilt
 C. H. van Donselaar, De Bilt
 A. van Doorn, Utrecht
 A. G. M. van Doorn, Utrecht
 A. R. van Dord, Nieuwegein
 G. C. van Dorp, Zeist
 M. Dorrestein, Utrecht
 T. Dorresteyn, Utrecht
 D. S. van Dorsser-Keus, Utrecht
 M. M. van Dort, Utrecht
 J. A. Dortmund, Utrecht
 mr F. A. Doude van Troostwijk, Bussum
 J. Draak, Utrecht
 J. E. C. Drabbe, Utrecht
 J. G. Drewes, Utrecht
 Joh. van Drie, Utrecht
 W. van Driel, De Bilt
 F. L. Driessen, Utrecht
 J. van der Drift, Utrecht
 mej. C. Drok, Utrecht
 M. M. van Dort, Utrecht
 B. Droste, Utrecht
 A. M. den Drijver-Veenstra, Utrecht
 J. A. Dubois, Utrecht
 mevr. M. G. B. Duitemeyer-Meffort,
 Utrecht
 mevr. mr M. A. Dukes-Greup, Breukelen
 dr A. Dunning, Loenen a/d Vecht
 mevr. M. W. Dur-Lotter, Utrecht

- zr E. M. F. van Duren, Utrecht
 mevr. E. P. Duvekot-de Lint, Doorn
 mej. J. J. van Dijk, Utrecht
 C. van Dijk, Bunnik
 Th. van Dijk, Utrecht
 M. van Dijk-de Vroede, Noordwijk
 mevr. T. van Dijk-Doorenbal, Maarn
 mr G. H. C. van Dijken, Utrecht
 prof. dr J. H. Dijkhuis, Utrecht
 mr L. A. Dijksman, Utrecht
 S. Dijkstra, Utrecht
 M. W. Ebell, Utrecht
 mr W. Th. D. A. van Eck, Voorburg
 W. A. van Ede, Veenendaal
 mevr. G. J. Eekhoff-Blits, Utrecht
 Eerste Algemene Technische School,
 Utrecht
 P. A. G. C. B. Th. Ehrenfeld-ten Bosch,
 Utrecht
 dr P. F. Elbers, Haaften
 Electro technisch bureau Verwey, Utrecht
 mevr. A. Elderson, Utrecht
 mej. C. Elink Sterk, Utrecht
 H. F. van Elk, Maarssenbroek
 mej. A. Elsenaar, Utrecht
 J. Elsenaar, Utrecht
 mr P. van der Elst, Utrecht
 J. D. A. van Embden, Utrecht
 G. H. van Empel, Utrecht
 H. Endlich, Haarlem
 ds C. M. van Endt, Utrecht
 prof. dr P. M. Endt, De Bilt
 mr H. W. Engelbrecht, Utrecht
 L. B. Engelen, Utrecht
 G. C. den Engelman, Harmelen
 A. J. Engelsman, Doorn
 A. Enklaar, Amersfoort
 mej. A. van Es, Utrecht
 mej. M. A. H. van Es, Den Haag
 H. van Essen, Utrecht
 G. Evers, Utrecht
 P. H. M. Everaard, Utrecht
 mr dr H. J. Ewoudt Vermeulen, Utrecht
 mevr. Cr. van Eijseren-Broer, Utrecht
 L. H. B. Faber, Utrecht
 F. G. R. Falet, Culemborg
 J. Felderhof, Den Haag
 H. Ferwerda, Maarn
 A. P. M. Festen, Utrecht
 mevr. M. M. van Feije, Utrecht
 I. A. S. Fischer, Amerongen
 mevr. N. Floor, Utrecht
 R. Fokkenrood, Utrecht
 A. A. Fortgens, Utrecht
 mr A. P. J. Fortuin, Utrecht
 drs T. P. M. Francissen, Maarn
 mej. M. J. Francken, Doorn
 mr A. M. Fransen, Lochem
 prof. dr H. Freudenthal, Utrecht
 C. Fris, Driebergen-Rijsenburg
 W. M. de Froe-van Roo, Utrecht
 C. J. W. N. Froom, Utrecht
 J. Frowijn, Utrecht
 R. A. Frowijn, Culemborg
 mej. J. Fukkink, Utrecht
 mevr. S. van der Gaast-Bakker Schut,
 Utrecht
 mevr. A. H. L. Gadella-Hornix, Hilversum
 mevr. E. van Galen, Utrecht
 mr J. van Galen Last, Doorn
 drs A. J. van Galen Last, Voorschoten
 mevr. A. P. Gantevoort, Utrecht
 S. M. van Geel, Utrecht
 P. van Geelen, Utrecht
 Jhr mr L. E. de Geer van Oudegein,
 Jutphaas
 mej. F. Geerlofs, Utrecht
 prof. dr J. G. van Gelder, Utrecht
 Gemeente Bunnik
 Gemeente Kockengen
 Gemeente Montfoort
 Gemeente Mijdrecht
 Gemeente Utrecht
 Gemeente Veenendaal
 Gemeente Wijk bij Duurstede
 G.E.B., Utrecht
 Gemeente Politie, Utrecht
 Centraal bureau voor Genealogie,
 Den Haag
 Genealogical Society, Utah, U.S.A.
 A. van Gent, Bergschenhoek
 H. Geraerts, Utrecht
 E. M. G. Gerards, Montfoort
 M. C. le Geu, Maarn
 Sjoerd van Geuns, Nieuwegein
 mevr. E. S. van Geuns-Ingen Housz,
 Utrecht
 L. W. H. de Geus, Veenendaal
 mevr. A. de Geus-Schuurman, Utrecht
 mevr. M. A. C. de Geus-Viëtor, Bilthoven
 W. Th. Geveke, De Bilt
 ds B. van Ginkel, Zeist
 M. J. W. Godefroij, De Bilt
 J. Godschalk, Rotterdam
 S. A. Goedegebuure, Utrecht
 J. C. B. Goemans, Zeist
 drs A. B. van Gool, Utrecht
 J. van Goor, Bilthoven
 R. G. J. Graadt van Roggen, Soest
 dr D. A. de Graaf, Goes
 M. J. de Graaff, Utrecht
 A. Graafhuis, Utrecht
 E. Graafstal Paasche, Vleuten
 mej. W. W. H. Graner, Utrecht
 Ph. J. Greep, Bilthoven
 St. Gregoriushuis, Utrecht
 mej. H. C. Gremmée, Utrecht
 H. W. Gresnigt, Utrecht
 N. A. J. Gresnigt, Bilthoven
 A. Greven, Utrecht
 Jhr P. E. Greven, Utrecht
 Jac. L. Griep, Utrecht
 mej. C. van der Grind, Utrecht
 H. A. van der Grind, Houten

L. M. J. A. van der Grinten, Utrecht
 F. A. Groen, Doorn
 J. J. M. Groen, Utrecht
 mr W. Ch. Groen, Utrecht
 J. H. Groenen, Utrecht
 Ans Groener, Utrecht
 mej. D. A. Groeneveld, Utrecht
 G. Groeneveld, Utrecht
 J. T. A. Groeneveld, Utrecht
 G. J. van Groningen, Utrecht
 mej. drs L. van Groningen, Utrecht
 A. de Groot, Bilthoven
 mr A. W. J. de Groot, Utrecht
 ir C. de Groot, Utrecht
 C. P. de Groot, Utrecht
 G. de Groot, Maastricht
 mej. P. de Groot, Utrecht
 mevr. T. C. G. de Groot-Haanschoten,
 Hilversum
 dr D. Grosheide, Utrecht
 Th. C. Gruter, Hollandse Rading
 C. D. Grijns, Utrecht
 C. P. Gülcher, Maartensdijk
 H. L. Gumbert, Utrecht
 Th. H. van der Gun, Aduard
 J. M. Gunneman, Utrecht
 Th. Haakma Wagenaar, Utrecht
 G. C. de Haan, Doorn
 J. de Haan, Utrecht
 G. van der Haar, Bilthoven
 J. van der Haar, Utrecht
 P. A. Haars, Utrecht
 A. G. H. Haas, Utrecht
 ir. G. J. de Haas, Utrecht
 A. Haazevoet, Utrecht
 R. W. Haentgens Dekker, Utrecht
 A. de Haer, Utrecht
 H. G. de Haer-v. d. Heuvel, Utrecht
 prof. dr C. B. van Haeringen, Utrecht
 mej. M. Hageman, Utrecht
 H. F. van Halem, Utrecht
 A. J. Hallebeek, Driebergen
 mevr. C. L. R. Hallewas-Falger,
 De Bilt
 J. N. Halverhout, Utrecht
 mevr. H. W. E. Hamel-Visser, Utrecht
 L. Hamerslag, IJsselstein
 mej. A. M. Hana, Zeist
 mej. M. Hardebol, De Bilt
 J. C. Hardeman, De Bilt
 drs J. Harms, Maartensdijk
 M. P. H. Harmsen, Apeldoorn
 B. van Harn, Utrecht
 K. L. M. Harsveld, Utrecht
 P. D. 't Hart, De Meern
 mej. B. Harte, Bilthoven
 T. Hartevelt, Utrecht
 J. R. den Hartog, Utrecht
 Harvard College Library
 Cambridge, Den Haag
 W. A. M. Harzing, Driebergen
 J. C. van Hasselt, Breukeleveen
 mr G. P. Hauer, Utrecht
 mevr. John H. Haverkorn van Rijsewijk-Wackie
 Eysten Utrecht
 mevr. A. E. Haverkamp-van Temmen, Malaga,
 Spanje
 D. Th. van Hazel, Amsterdam
 J. L. Heeg, Utrecht
 Heemkunde Stichting, Amerongen
 C. van Hees, Utrecht
 drs P. van Hees, Utrecht
 mej. mr J. Hefting, Utrecht
 W. J. Hefting, Utrecht
 G. Heilema, Utrecht
 Th. J. J. van de Heiligenberg,
 Groenekan
 I. G. Heilijgers, Utrecht
 A. Heins, Utrecht
 B. J. Hekket, Hengelo
 G. A. P. van Helbergen, Driebergen
 J. Helder, Zeist
 A. M. C. Helder-Gispén,
 Utrecht
 J. M. Hellenberg Hubar, Utrecht
 L. Hempelman, Utrecht
 mej. D. Hempenius, Utrecht
 A. P. J. Hendriks, Utrecht
 W. A. Hendriks, Waga (Fr.)
 mevr. A. J. M. Heniger-Koenheim, Vianen
 H. Henri, Nunspeet
 H. Henrotte, Utrecht
 N. Hermans, Utrecht
 C. den Hertog, Zeist
 M. Hes, Utrecht
 prof. dr M. W. Heslinga, Bilthoven
 W. Hessel, Bierum (Gr.)
 S. S. Hesselink, Utrecht
 S. S. Hesselink, Houten
 J. G. v. Hessen, De Bilt
 mej. W. Hessing, Utrecht
 ir J. T. A. van Heteren, Waalre
 W. A. J. v. Heteren, Doetinchem
 E. Heupers, Soest
 D. van der Heuvel-Blokland, Utrecht
 H. van Heuven, Utrecht
 mevr. M. W. Heyenga-Klomp,
 Amersfoort
 Th. F. den Heyer, Hilversum
 P. Heijmerink, Utrecht
 Heijmerink's Bouwbedrijf, Utrecht
 P. M. Heijmink-Liesert, Schalkwijk
 ir G. J. T. Heyning, Doorn
 P. van Heyningen, Utrecht
 dr H. Heyster, Utrecht
 A. J. Hilbers, Utrecht
 C. Hilhorst, Hoogland
 J. G. Hilhorst, Soest
 J. Th. M. van Hintum, Utrecht
 dr J. W. Hingst, Zeist
 B. J. Hipke, Den Haag
 drs W. R. Hirschfeld, Bergen
 Historische Kring Loosdrecht,
 Loosdrecht

Historische Vereniging Oud Renswoude,
Renswoude

mevr. M. E. Hoejenbos-Kalken, Utrecht

C. J. van de Hoek, Leersum

drs T. J. Hoekstra, Bennekom

A. J. J. 't Hoen-Elsendoorn, Utrecht

mevr. G. H. Hoeneveld-Röhner,
Rotterdam

mevr. E. M. Hoestra, Doorn

J. F. J. Hoeting, Bilthoven

mej. drs M. B. van der Hoeven, Zeist

J. C. van Hoffen, Groenekan

F. M. A. Hofhuis, Utrecht

S. Hofman-de Boer, Utrecht

H. Hofsté, Utrecht

A. Hogeweg, Utrecht

J. G. Hol, Maarssenbroek

H. Hol Jr, Utrecht

A. S. Holleman-Stratman, Soest

mr H. Hollestelle, Utrecht

mevr. N. Holtkamp-Vellinga, Utrecht

Ben Holtkamp, Culemborg

dr A. H. Holtz, De Bilt

mevr. C. M. Honing, Utrecht

Jhr mr F. F. Hooft Graafland, Utrecht

mr Th. A. Hoog, Bilthoven

C. Hoogendoorn, Utrecht

mej. M. Hoogendoorn, Utrecht

J. Hoogenraad, Rijsenburg

ir T. van Hoogevest, Amersfoort

A. H. R. Hoogezand, Breukelen

J. R. Hoogezand b.v. te Utrecht

dr G. A. Hoogland, Malden

H. J. Hoogland, Zeist

R. A. Hoogland, Bilthoven

mevr. J. J. C. van Hoorn-Groneman, Utrecht

mevr. S. Hooykaas-van den Berg,

Bilthoven

mevr. L. Hopman-van Weelderen, Utrecht

mej. E. van der Horst, Bilthoven

mej. J. E. van der Horst, Utrecht

Ad. Hosman, Utrecht

T. H. A. van der Hout, Jutphaas

mej. dr M. E. Houtzager, Utrecht

dr J. Hovy, Amersfoort

prof. dr F. W. Hugenholtz, Bilthoven

C. J. Hugging, Vlijmen

D. van den Hul, Den Haag

J. M. C. van 't Hullenaar, Utrecht

dr A. van Hulzen, Utrecht

E. M. Hupkens van der Elst, Amersfoort

mevr. C. A. van der Hurk-van de Bovenkamp,

Driebergen

G. van der Hurk, Utrecht

J. C. van den Hulk, Utrecht

drs U. F. Hylkema, Utrecht

mevr. L. Ieke-Weber, Utrecht

J. van Impelen, Utrecht

ir A. M. van Ingen, Jutphaas

Internationaal Instituut voor

Landwinning en Cultuurtechniek,

Wageningen

Instituut voor Prae- en Protohis-
torie, Amsterdam

Instituut voor Middeleeuwse

Geschiedenis, Utrecht

Instituut voor Rechtsgeschiedenis,

Utrecht

Chr. d'Isendoorn-Baartmans,

Den Haag

mevr. M. van Iterson-van Soeren,

Zeist

mr D. H. C. Ittman, Utrecht

prof. mr E. H. 's Jacob, Groningen

A. Jacobs, IJsselstein

E. Jacobs, Utrecht

mr J. A. Jager, Utrecht

mevr. M. Jager-Marsh, Utrecht

T. de Jager, Utrecht

J. Jalvingh, Utrecht

H. Janmaat, Vinkeveen

D. Jans, Utrecht

C. Jansen, Warnsveld (Gld.)

prof. dr H. C. Jac. Jansen, Utrecht

dr Jac. Jansen jr, Utrecht

J. B. L. Jansen, Utrecht

Louis H. Jansen, Woudenberg

M. Jansen, Utrecht

mej. S. K. Jansen, Utrecht

A. M. Jansen-Stratman, Utrecht

mevr. B. Jansen-Hessing, Utrecht

H. L. Janssen, Utrecht

drs J. W. Janssen, Bilthoven

G. H. Jansen, Utrecht

mevr. N. J. Janssen-Oskam, Veghel

J. C. Janssen, Utrecht

mej. drs A. M. H. Janssens,

Driebergen

W. J. Jansen, Utrecht

mevr. S. J. Jansma-Dwars, Utrecht

A. H. Jas, Utrecht

mevr. J. H. Jekel-Damen, Utrecht

mevr. W. Jobse, Utrecht

J. B. Jonasse, Eefde (Gld.)

mevr. J. Jones-Maschhaupt, Utrecht

E. de Jong, Utrecht

J. de Jong, Utrecht

H. de Jong, Vianen

mej. M. G. de Jong, Utrecht

N. de Jong, Utrecht

P. de Jong, Utrecht

mevr. M. J. de Jong-Suurmond, Utrecht

mevr. J. C. Jongbloed-Gerritsen,

Utrecht

J. Jongenelen, Utrecht

ir G. J. Jonker, Utrecht

mevr. A. M. E. Jonker-Verhoef, Utrecht

W. Jongerius, Utrecht

mr H. A. de Jongh, Utrecht

dr J. Jongh, Maarn

prof. dr A. G. Jongkees, Annen

mevr. dr M. F. Jongkees-Vos, Utrecht

mej. zr A. M. Jongsma, Utrecht

ir H. G. Joosten, Leersum

mevr. A. L. Jordens, De Bilt
 mevr. A. C. Jordan-Breukink, Zeist
 J. Th. R. Jorna, Utrecht
 ir J. P. Josephus Jitta, Den Haag
 J. C. H. Juffermans, Utrecht
 W. H. F. Jurgens, Doorn
 mevr. M. Jurling-v. Wijland,
 Nijkerk
 E. J. Jurriëns, Utrecht
 J. H. Jütte, Breukelen
 mr J. Th. G. Kaajan, Utrecht
 H. J. P. G. Kaajan, Utrecht
 W. F. Kaldenberg, Amersfoort
 J. Kalf, Utrecht
 drs C. van Kalveen, Amersfoort
 mej. N. F. Kamerbeek, Utrecht
 mevr. A. A. S. Kamerling-van
 Haersma Buma, Doorn
 mevr. H. E. Kamerling-Lintner,
 Hilversum
 H. A. Kampers, Utrecht
 mr dr N. J. C. M. Kappeyne van de
 Coppello, Loenen a/d Vecht
 C. Karres, Utrecht
 mevr. drs R. M. ten Kate-Dhont,
 Utrecht
 mevr. E. M. T. ten Kate-Zandijk,
 De Bilt
 Katholieke Scholengemeenschap
 voor meisjes, Utrecht
 P. M. G. Kauling Freks, Utrecht
 A. J. Keizer, 't Harde
 Th. Kelder, Utrecht
 A. P. F. M. Kemme, Schinnen (L.)
 M. S. F. Kemp, Groningen
 prof. dr G. Th., Kempe, Utrecht
 A. J. van Kempen, Bunnik
 H. F. Kemper, Utrecht
 R. M. Kemperink, Amersfoort
 prof. dr G. J. M. van der Kerk, Utrecht
 H. H. W. Kernkamp, Utrecht
 prof. dr J. H. Kernkamp, Bilthoven
 J. Kerskes, Utrecht
 J. Kerverzee, Utrecht
 Anne Kersten, Utrecht
 dr S. Ketner, Utrecht
 mevr. Ch. H. Ketner-Boll, Utrecht
 Kettlitz-Deenik, Utrecht
 H. Kettlitz-Schmitz, Utrecht
 mr G. Keuning, Amsterdam
 ir J. S. Keyser, Bilthoven
 mevr. mr D. Kieboom-Jansen,
 Pijnacker
 B. Kieboom, Utrecht
 drs C. J. Kievit, Poortugaal
 H. Kinkhorst, Utrecht
 drs A. F. E. Kipp, Utrecht
 J. B. A. Kipp, Amsterdam
 D. J. Kipp, Utrecht
 dr P. J. Kipp, Utrecht
 F. Kist, Zeist
 H. W. M. J. Kits Nieuwenkamp, Zeist
 I. H. Klaarhamer, Ede
 A. A. Klarenbeek, Utrecht
 J. N. van de Klashorst, Utrecht
 P. J. van Kleinwee, Utrecht
 H. G. de Klerk, Utrecht
 J. Kleijer-Don, Utrecht
 mevr. F. Klop-Veenstra, Utrecht
 ir P. Kluyver, Maartensdijk
 F. Kneefel, Utrecht
 mej. M. van de Knoop, Utrecht
 J. van der Knijff, Ermelo
 mr J. A. M. Koch, Utrecht
 P. F. C. Koch, Utrecht
 J. G. Kocken, Asperen
 W. C. A. Kocken, Utrecht
 G. Koefoed, Utrecht
 J. Koehorst, Nieuwegein
 mevr. J. H. F. Koelman, Utrecht
 H. J. Koeman, Utrecht
 drs J. de Kogel, Oegstgeest
 A. G. C. Kok, Doorn
 mevr. J. Kok, Utrecht
 mgr M. Kok, Utrecht
 Th. C. L. Kok, Utrecht
 mej. E. A. Komproe, Utrecht
 mr C. J. A. Koning, Bilthoven
 mr V. Koning, Utrecht
 R. L. Koolstra, Utrecht
 R. O. Koop, Linschoten
 mej. V. Koopman, Utrecht
 mej. S. Koopmans, Zeist
 B. J. A. Koot, Utrecht
 mevr. L. J. Koot-van Deventer, Utrecht
 G. Koppert, Utrecht
 F. G. Koren, Utrecht
 C. A. W. Korenhof, Utrecht
 mr J. Korf, St. Johannesga
 mevr. A. M. G. de Korne, Utrecht
 J. Th. de Korte jr, Houten
 mevr. mr B. K. Kortenhoff-Nepperus,
 Utrecht
 mej. A. H. Korteweg, Utrecht
 M. C. Korteweg, Utrecht
 mr A. P. Korthals Altes, Markelo
 A. H. van Kooten-Niekerk, Zeist
 drs W. Kotte, Vianen
 G. J. Kottier, Utrecht
 A. Kraan, Utrecht
 L. Kraan, Utrecht
 mej. H. M. van Kouterik, Utrecht
 mej. F. P. Kramer, Utrecht
 A. van Kranen-Ruuls, Utrecht
 mr A. J. Kronenberg, Utrecht
 D. A. J. Kroes, Utrecht
 R. Krooshof, Utrecht
 drs F. H. M. Bosch-Kruimel,
 Den Bosch
 J. H. Kruit, Bilthoven
 G. van der Kuilen, Breukelen
 J. Kuipers, Soest
 J. Küppers, Utrecht
 I. C. van Kuyk, Utrecht

- R. van der Kuijlen, Lopik
 mej. H. W. Kuyvenhoven, De Bilt
 V. K. Kuijvenhoven, Utrecht
 dr P. H. Kylstra, Utrecht
 J. C. van der Laan, Maarn
 drs P. van der Laan, Utrecht
 mevr. A. M. H. van Laar-Casander,
 Utrecht
 R. Ladrak, Utrecht
 Jan J. Lakmeijer, Utrecht
 J. van Lambalgen, Amersfoort
 J. Laméris, Zeist
 mevr. C. Laméris-de Vries, Bilthoven
 dr N. Lamme, Utrecht
 Landbouwbank, Utrecht
 mevr. D. van der Landen, Amersfoort
 A. L. Landeweert, IJsselstein
 J. Landré, Den Dolder
 J. Langebeke, Utrecht
 mevr. M. E. J. Langelier-Vis, Utrecht
 J. Langeveld, Utrecht
 T. Langerveld, De Bilt
 H. P. Lansberg, Bilthoven
 M. J. Lantwaard-Oostermeyer,
 Maarssen
 F. Lapoutre, Utrecht
 mevr. W. S. Laudy, Leusden
 R. Lebbink, Utrecht
 Chr. Leeftang, Amersfoort
 mevr. mr E. C. M. Leemans-Prins,
 Arnhem
 G. C. van Leersum, Utrecht
 E. H. van Leeuwen, Utrecht
 S. M. van Leeuwen, Utrecht
 mevr. C. M. van Leeuwen-Hamers,
 Amerongen
 J. J. H. van Leeuwen, Utrecht
 M. J. S. van Leeuwen, Utrecht
 P. D. van Leeuwen, Utrecht
 S. M. van Leeuwen, Utrecht
 drs Th. J. A. van Leeuwen, Utrecht
 H. L. Th. Leeuwenberg, Vianen
 A. C. v. Leeuwenhoek, Utrecht
 N. G. van der Lek, Odijk
 mr P. C. J. van der Lelie, Utrecht
 J. W. Lemaier, Utrecht
 L. Lemmens jr, Utrecht
 mevr. Lensselink, Utrecht
 drs W. H. Lenselink, Hoevelaken
 mevr. L. Leppink-Oosterlo, Odijk
 P. S. Lettinck, Utrecht
 mevr. D. Leyenaar-Bol, Doorn
 drs J. H. Lichtenbelt, Utrecht
 W. van Lieshout, Utrecht
 Limburgs geschied- en oudheidkundig
 genootschap provinciaal museum
 „Bonnefantent”, Maastricht
 prof dr J. M. van der Linde,
 Zeist
 prof dr S. van der Linde,
 Utrecht
 F. A. van der Linden, Utrecht
 prof mr H. van der Linden, Oegstgeest
 mevr. J. van der Linden-van
 Baren, De Bilt
 J. J. Linnebank, De Meern
 C. van Lint, Utrecht
 A. J. Lisman, Thonon les Bains,
 France
 A. J. A. M. Lisman N.V., Groenekan
 ir A. J. M. Lisman, Zeist
 J. C. Lissenberg, Zaltbommel
 dr H. Loeb, Laren
 E. Loggen, Utrecht
 G. P. van Londen, Utrecht
 K. G. Lorier, Utrecht
 mr A. Looten, Utrecht
 P. A. Lourens, Utrecht
 H. L. B. Lubbers, Utrecht
 H. van der Lugt, Vianen
 mevr. E. M. van der Lugt-Wisman,
 De Bilt
 mr F. B. Lunsing Scheurleer,
 Utrecht
 P. J. E. Luykx, Utrecht
 mr O. van Luyn, Utrecht
 mevr. I. van Luijn-van Doorn,
 Utrecht
 drs P. van Luijn, De Bilt
 mr C. Th. E. graaf van Lynden van
 Sandenburg, Neerlangbroek
 R. C. J. van Maanen, Leiden
 mevr. E. van Maarseveen, Utrecht
 mej. H. C. M. van Maarseveen, Utrecht
 J. A. J. van Maarseveen, Utrecht
 A. A. Mabelis, Amerongen
 C. A. van der Made, Bilthoven
 ir H. van der Made, Utrecht
 Bert Maes, Utrecht
 mevr. L. W. L. van Malsen-Eissens,
 Utrecht
 J. C. de Man, Utrecht
 mevr. J. M. A. Mann, Utrecht
 mevr. S. Manolopoulos, Utrecht
 dr A. A. Manten, Utrecht
 A. M. Manten, Utrecht
 K. Marang, Utrecht
 J. van de Mark, Bunnik
 ir F. C. Marckmann, Utrecht
 ir A. Maris, Groenekan
 mej. dr A. J. Maris, Arnhem
 mr B. W. Maris, Benschop
 mr J. A. Markus, Alkmaar
 Jhr P. H. A. Martini Buys,
 Brugge (Blg.)
 P. A. J. Marijne, Utrecht
 mevr. M. J. Maters-Ponten, Zeist
 drs A. H. H. M. Mathijssen,
 Bilthoven
 A. van Maurik, Utrecht
 A. F. van Maurik, Odijk
 J. van der Meer, Bunschoten
 J. van der Meer-Hendriks,
 Rotterdam

mej. J. G. van der Meer, Utrecht
 P. van der Meer, Utrecht
 J. van Meerten, Utrecht
 ir G. L. Meesters, Utrecht
 L. J. Meiresonne, Utrecht
 L. G. Meihuizen, Haren
 drs mr Mekking, Utrecht
 A. W. Mellema, Rotterdam
 mevr. H. C. M. Mengelberg, Utrecht
 A. C. van de Mersch, Baarn
 ir H. F. Mertens, Breukelen
 drs A. P. Messer, Maarssen
 J. Methorst, Utrecht
 mej. J. N. van der Meulen, Bilthoven
 F. Meulenbelt, Utrecht
 J. C. Meulenbelt, Utrecht
 L. van Meurs, Utrecht
 W. Meijbaum, Utrecht
 mr F. H. von Meijnenfeldt, Baarn
 J. W. H. Meyer, De Bilt
 A. K. de Meyer, Utrecht
 drs H. J. Mijjer, Groningen
 J. de Meijere, Utrecht
 J. D. Meyers, Utrecht
 W. Meynen, Utrecht
 E. G. Middag, Hilversum
 prof. dr H. T. J. Miedema,
 De Bilt
 J. Miedema, Utrecht
 H. J. M. A. Mieras, Utrecht
 mevr. C. van der Miesen-Roest,
 Utrecht
 G. Mik, Utrecht
 J. W. F. van Mil, Gouda
 drs J. T. Minderaa, Utrecht
 M. B. Minnaert-Coelingh, Utrecht
 D. J. van Minnen, Utrecht
 J. Th. T. Modderman, Renkum
 H. H. Moers jr, Utrecht
 D. Moesbergen, Utrecht
 M. R. van der Molen, Zeist
 mej. H. Moll, Utrecht
 mr J. J. Moltmaker, Utrecht
 mevr. C. G. E. Mommersteeg-Harbord,
 Amsterdam
 mr G. F. Monnereau, Oostermeer
 W. P. Mönnich, De Bilt
 J. D. G. Montenberg, Zeist
 mr D. Moojen, Zeist
 R. Moraal-Sierksma, Utrecht
 mej. C. E. Moorrees, Rhenen
 D. J. J. Mostert-v. Lier,
 Utrecht
 ir J. M. de Muinck Keizer,
 Bilthoven
 W. F. Mulckhuysen, Lange Ruige Weide
 mr A. A. Mulder, Utrecht
 mevr. B. Mulder, Utrecht
 C. F. Mulder, De Bilt
 K. A. Mulder, Utrecht
 J. C. Mulder, Utrecht
 Wouter Mulders, Utrecht
 mevr. A. C. Mulder-van der Klift,
 Utrecht
 W. Th. van Munster, Bilthoven
 A. van de Munt, Utrecht
 J. Muus, Utrecht
 C. M. H. Muyser, Utrecht
 I. Nagtegaal, Den Haag
 J. Nagtegaal, Utrecht
 K. B. Nanning, Vleuten
 drs Z. Narath, Zweden
 G. M. E. Nauta, Utrecht
 G. E. Nederhorst, Amsterdam
 Nederlandsche Bank, Utrecht
 Nederlands Historisch Instituut Rome
 Nederlands Openlucht Museum,
 Arnhem
 M. W. N. Neerincx, Amsterdam
 mevr. S. Neerincx-Esselink,
 Utrecht
 mej. A. H. M. van Nesselrooij,
 De Bilt
 H. G. van Nesselrooij, Nijmegen
 mevr. M. I. Neijzen, Utrecht
 B. J. Nichting, Utrecht
 J. P. Nichting, Utrecht
 dr C. A. Nierstrasz, Bilthoven
 A. Niekamp, Bunnik
 mej. C. P. Nieulanden, Utrecht
 A. Nieuwenhoven jr, Utrecht
 G. H. M. Nieuwenhuis, Utrecht
 C. C. van Nieuwenhuizen, Meerkerk (Z.H.)
 A. van Nimwegen, Utrecht
 mevr. E. M. van Nispen, Utrecht
 Jhr F. C. C. M. T. van Nispen tot Sevenaer,
 Bilthoven
 mevr. C. Nobel-van Rossum, Giessenburg
 ds. J. Nooter, De Bilt
 dr J. de Nooy, Utrecht
 P. Nijhoff, Utrecht
 drs P. Nijhof, Utrecht
 R. Nijland, Bilthoven
 mevr. M. P. de Nijs-van der Meijden,
 Maurik
 J. Offerhaus, Utrecht
 mevr. E. L. S. Offringa-Boom,
 Utrecht
 W. H. L. Ogrinö, Utrecht
 J. v. Olderen, Diemen
 mr T. Olthoff, Bilthoven
 S. M. van Ommeren, Elst (U.)
 G. W. Onderstal, Utrecht
 Th. H. van Oort, De Bilt
 A. van Oosten, De Bilt
 B. Oostenbruggen, Maarssen
 D. Th. J. C. Oosterman, De Bilt
 Chr. Oosterveen, Utrecht
 H. Oostveen, Utrecht
 W. G. van Oostveen, Rijswijk (Z.H.)
 R. J. Ooyevaar, IJsselstein
 J. G. B. Ording, Utrecht
 J. M. S. Oremus, Sittard
 Orient buch handlung, Köln

mej. M. J. Oskam, Utrecht
 dr H. J. Oskam, Bilthoven
 J. van Osnabrugge, Utrecht
 mej. A. M. E. Oudegeest, Bunnik
 mej. dr Joh. K. Oudendijk, Utrecht
 Oudheidkundige Vereniging, „Flehte“,
 Amersfoort
 Oudheidkundige kring „Die Goude“,
 Gouda
 Oudheidkundig Genootschap Nifterlake,
 Breukelen
 Koninklijk Oudheidkundig Genootschap,
 Amsterdam
 mevr. G. A. F. Oudkerk-van der Kroon,
 Barendrecht
 T. A. van Overbeek, Soest
 W. H. Overbeek, Utrecht
 mevr. A. G. Overdiep-Dijkstra, Utrecht
 ir G. A. Overdijkink, Bilthoven
 H. A. Overgauw, Utrecht
 A. van Overhagen, Naarden
 mevr. B. Overkleef, De Meern
 mevr. W. L. A. Ozinga-Ozinga, Vianen
 W. Paap, Lage Vuursche
 J. Pama, Utrecht
 mej. J. M. Papavoine, Amersfoort
 H. T. R. van Pareren, Utrecht
 H. H. Paris, Laren (Gld.)
 A. Pastoors, Utrecht
 mej. J. Pater, Utrecht
 W. Peddemors, Utrecht
 H. Peer, Utrecht
 G. S. Pelt-Mulder, Bilthoven
 J. Penders, Utrecht
 M. A. Perdon, Breukelen
 W. A. G. Perks, De Bilt
 prof. mr A. A. G. Peters, Utrecht
 P. Philips, Utrecht
 J. P. W. Philipsen, Zeist
 mevr. E. Pieper, Utrecht
 H. J. Pieters, De Bilt
 F. A. M. Pietersen, Hei en Boeikop
 G. N. van der Plaats, Utrecht
 J. F. van der Plassche-Vissen, Utrecht
 H. J. van der Ploeg, Utrecht
 F. Ploeger, De Bilt
 P. Plokker, Utrecht
 N. Plomp, Zegveld
 R. Plomp, Maatssen
 H. J. Ploos van Amstel, Bilthoven
 prof. mevr. dr J. J. Poelhekke-Koch,
 Nijmegen
 dr H. Poen, Utrecht
 Van de Poll-Wolters-Quina
 Stichting, Zeist
 Van de Poll-Stichting, Zeist
 ir W. A. M. Pompe, Den Dolder
 J. A. Ponssen, Utrecht
 ir J. H. Pontier, Utrecht
 dr C. Poort, De Bilt
 J. W. A. Poortermans, Utrecht
 mevr. M. A. Poortman-Verkade, Utrecht

fam. Pordon, Utrecht
 R. Pos, Maarssen
 mevr. A. Pos-van Cleef,
 Hilversum
 fam. Post van de Berg, Utrecht
 mevr. M. Post-Sjamaar, Utrecht
 mr H. J. G. Postel, Utrecht
 C. Pot, Utrecht
 Tj. Pot, Utrecht
 K. Potjewijd, Utrecht
 mej. G. Prins, Utrecht
 prof. mr W. F. Prins,
 Bilthoven
 mevr. drs M. A. Prins-Schimmel,
 Putten
 dr F. J. A. Prop, Utrecht
 Provinciale Bibliotheek Centrale,
 IJsselstein
 Provinciaal Bestuur Utrecht,
 Utrecht
 Provinciale Griffie (Leesportefeuille),
 Utrecht
 N.V. PEGUS, Utrecht
 Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten
 en Wetenschappen, Bilthoven
 mevr. W. H. Pruis-Lindner, Utrecht
 fam. Puit, Utrecht
 J. H. M. Putman, Bussum
 J. van Putten, Lopik
 R. L. H. M. Pijls, Utrecht
 Jvr. M. Quarles van Ufford,
 Zeist
 mevr. C. de Raadt-Hensen, Utrecht
 drs J. M. Raaymakers, Utrecht
 mevr. G. Rabbie, Utrecht
 Bibliotheek Centrale Rabobank,
 Utrecht
 J. E. Ragay, Utrecht
 E. C. Rahms, Zeist
 mej. J. M. Th. E. Rahr, Utrecht
 Jvr. J. L. C. Ram, Bilthoven
 Jhr mr C. J. A. de Ranitz,
 Driebergen/Rijsenburg
 Ratax Touringcarbedrijf, Utrecht
 mr A. Ravelli, Bilthoven
 mevr. R. Ravensloot-Heubers,
 Utrecht
 mej. G. H. P. Ravestijn, Utrecht
 mr F. P. van Ravenswaay, Utrecht
 Redactie Nieuw Utrechts Dagblad,
 Utrecht
 H. Th. Reder, Nieuwegein
 prof. dr E. Reeser, Bilthoven
 D. A. Regenboog, Bilthoven
 mr A. D. van Regteren Altena,
 Bergen (NH)
 Chr. Kweekschool Rehoboth,
 Utrecht
 mr G. D. Rehorst, Utrecht
 A. A. Reichwein, Zeist
 M. Remeinse, Maarssen
 J. M. Reinboud, Hilversum

dr mr A. Reinink, Utrecht
 D. Reits, Utrecht
 E. A. van Renswouw, Utrecht
 Jhr mr M. N. Reuchlin, Waterloo, België
 A. Reurink, Utrecht
 M. A. F. Reuser, Groenlo
 A. M. de Reuver, Utrecht
 drs C. J. M. Reijers, Doorn
 prof. dr E. K. J. Reznicek,
 Bilthoven
 L. van Rhenen, Utrecht
 J. M. de Ridder, Bunnik
 mevr. H. J. M. L. E. de Ridder,
 Utrecht
 dr G. J. M. te Riele, Utrecht
 A. G. van Riet, Linschoten
 J. H. B. M. van Riet, Utrecht
 B. H. M. Rietmeijer, Utrecht
 C. F. W. Rietveld, Harderwijk
 mej. A. de Ringh de Vries, Utrecht
 mgr dr A. Rinkel, Utrecht
 mej. M. H. Rinkel, Utrecht
 mej. J. G. Riphaagen, Utrecht
 Frank la Rivière, Utrecht
 G. J. Robbers, De Meern
 G. J. Röhner, Utrecht
 dr J. C. Röhner, Zierikzee
 R. L. Röhner, Maartensdijk
 mevr. G. J. la Roi, Maartensdijk
 R. Roks, Driebergen
 mr J. H. Rombach, Alkmaar
 J. W. Rommerts, Zeist
 dr J. W. M. Roodenburg, Doorn
 C. Roodenburg, Haarlem
 mej. M. C. Roodenburg, Utrecht
 mr F. Roos, Bilthoven
 J. C. de Roos-Roetman, Utrecht
 J. de Roos, Vreeswijk
 F. X. Roosmalen, Utrecht
 J. W. van Roosmalen, Utrecht
 mej. S. M. J. A. van Roosmalen, Utrecht
 A. J. T. Rootlieb, Houten
 C. Roosenboom, Utrecht
 D. A. Roosemond, Utrecht
 J. M. Roosenboom, De Bilt
 mej. A. M. Rosenbaum, Utrecht
 W. J. Royaards, Leusden
 A. van Rossum, Maarssen
 K. W. J. van Rossum, Nijmegen
 M. F. M. van Rossum, Utrecht
 Th. J. A. van Rossum, De Bilt
 W. J. C. van Rossum, De Bilt
 J. de Ru, Utrecht
 C. de Ruiter, Utrecht
 ir J. J. de Ruiter, Benthuizen
 mevr. F. T. Ruiters-Harms, Utrecht
 M. Ruppert, Wassenaar
 A. Rutgers, Utrecht
 Jhr mr L. M. Rutgers van Rozenburg,
 Zeist
 J. W. G. M. Rutten, Schiedam
 A. W. G. M. Ruys, Utrecht

mr L. de Ruyter, Jutphaas
 J. de Ruyter Korver, Utrecht
 B. M. van Rij, Utrecht
 G. van Rijbroek, Utrecht
 C. W. de Rijk, Utrecht
 prof. mr dr R. Rijksen, Zweep
 (gem. Lochem)
 Rijksbureau voor Kunsthistorische
 Documentatie, Den Haag
 Rijksdienst voor de Monumentenzorg,
 Zeist
 Rijksdienst voor Oudheidkundig
 Bodemonderzoek, Amersfoort
 Voorlichting Rijksuniversiteit,
 Utrecht
 Rijksmuseum Het Catharijneconvent,
 Utrecht
 Jan D. Rijnders, Utrecht
 Pascal A. R. Rijnders, Utrecht
 H. J. A. J. van Rijswijk, Utrecht
 J. G. Sakkers, Maartensdijk
 A. Salet-Vissersdijk, Gorinchem
 A. Sandberg, Zeist
 H. J. L. van Sante, Utrecht
 P. A. A. van Santen, Utrecht
 mevr. A. W. Sauer-ten Have, Zeist
 M. K. F. Scager, Utrecht
 C. G. Schaareman, Utrecht
 mr P. J. Schadée, Amstelveen
 drs A. H. M. van Schaik, Utrecht
 J. W. van Schaik, Utrecht
 mr dr Th. E. E. van Schaik,
 Maarssen
 D. P. Schat-Mellinek, Utrecht
 W. F. van Schaverbeke, Utrecht
 ir E. J. G. Scheffer, Bilthoven
 J. A. Scheidemans, Utrecht
 H. T. van Schelven, Todtmoos-Rütte (Dld.)
 drs J. G. S. Schemmekes, Houten
 J. A. Schenkenveld, Utrecht
 J. Scherjon, Utrecht
 H. W. Scherpenhuyzen, Utrecht
 C. A. Schilp, Utrecht
 C. F. M. J. barones Schimmelpenninck van der
 Oye-Van Dam van Isselt, Utrecht
 P. Schipper, Utrecht
 H. Schipper, Utrecht
 mr W. H. Schipper, Utrecht
 G. Schipper-de Nie, Schalkwijk
 mej. T. Schippers, Utrecht
 J. J. Schmalhausen, Vianen
 A. F. Schmidt, Bunnik
 W. G. Schnetkamp, Utrecht
 W. A. M. Schoenmakers, Utrecht
 mevr. Tr. Schok, Utrecht
 dr mr J. B. M. Scholten, Utrecht
 J. Scholten-van Oosten, Utrecht
 mevr. J. Scholtus, Utrecht
 F. Schoonheim, Amsterdam
 A. Schoonhoven, Utrecht
 mej. H. Ch. Schoonhoven, Nieuwegein
 W. J. Schoonhoven, Utrecht

A. Schoonman, Culemborg
 mevr. drs E. N. Schouten, Hengelo (O)
 mevr. C. Schouten, Gouda
 J. C. Schouten, Oudewater
 J. M. Schouten, Achterveld
 W. J. Schrader, Utrecht
 H. J. Schrotten, Utrecht
 K. A. L. Schuckink Kool-Oudendal,
 Bunnik
 mevr. M. A. Schuitemaker-Koster,
 Utrecht
 J. Schut, Nieuwegein
 mej. J. Schut, Utrecht
 G. J. Schutte, Zeist
 mr J. Schuttevaër, Utrecht
 mevr. M. Schwertz-van Wychel,
 Utrecht
 H. R. Schwietert, Bilthoven
 L. J. A. van Schijndel, Utrecht
 F. Senne, Utrecht
 H. L. W. Serné, Hilversum
 B. J. Serrée, Utrecht
 mevr. Serton-Meyer, Utrecht
 J. N. Servaas, Maarssen
 M. F. M. van Seumeren, Maarssen
 A. D. Severijn, Utrecht
 mej. J. A. Severijn, De Bilt
 S. H. Severijn, Utrecht
 mevr. A. Sikkens-Vencken, Juphaas
 mr B. F. J. Simon, Utrecht
 E. S. Simon, Utrecht
 mej. G. Simonis, Utrecht
 T. M. A. Simonis, Woerden
 H. Singelenberg, Utrecht
 dr P. Singelenberg, Utrecht
 C. Singerling, Utrecht
 Sint Thomas à Villanovaschool,
 Utrecht
 mr C. van Slagmaat, Utrecht
 T. J. Sloof, Utrecht
 B. P. van Slooten, Utrecht
 mej. G. C. van der Sluys, Utrecht
 mevr. drs. H. van der Sluys, De Bilt
 L. J. M. G. Sluyters, Utrecht
 L. L. C. F. Sluyters, Leeuwarden
 H. J. de Smedt, Utrecht
 mej. R. A. Smid, Utrecht
 G. Smilda, Utrecht
 P. R. Smink, Hoogland
 drs F. Smit, Rotterdam
 H. C. Smit, Utrecht
 P. Smit, Utrecht
 J. J. J. Smit, de Bilt
 T. S. Smith, Utrecht
 mevr. G. Smits-Otten, Utrecht
 mej. W. Smitshuysen, Utrecht
 D. Smorenburg, Driebergen
 E. Smorenburg, Zandvoort
 mevr. M. Th. Snel, Utrecht
 dr H. A. M. Snelders, Bilthoven
 H. C. Snethlage-Hornstra,
 Utrecht

H. Sneyder, Utrecht
 dr D. P. Snoep, Utrecht
 H. R. Snijder, Utrecht
 mej. A. J. M. van Soest, Utrecht
 G. H. de Soeten, Utrecht
 H. J. de Soeten, Utrecht
 prof. mr A. L. M. Soons, Utrecht
 mevr. Van Spanje-van 't Hullenaar,
 Naarden
 W. Spans, Utrecht
 mej. A. P. H. M. Speet, Utrecht
 H. J. Spekket, Utrecht
 J. H. Spelbos, Utrecht
 drs H. H. Spiegelenberg, Zeist
 G. H. F. Spitsbaard, Utrecht
 A. Spoelstra-van der Meulen,
 Maarssenbroek
 drs C. H. Staal, Utrecht
 F. O. Staal, Utrecht
 J. L. M. Staal, Utrecht
 mr J. J. Stael, Utrecht
 Leesportefeuille Staatsbosbeheer,
 Utrecht
 H. J. C. Stängel, Gouda
 J. van Staveren, Utrecht
 W. van der Steeg, Utrecht
 Otto ter Stege, Vianen
 mej. Ellen van der Steen, Maarssen
 mr H. P. M. Steenberghe,
 Bilthoven
 Steenkolenhandelsvereniging, Utrecht
 J. F. Steenman, Den Helder
 H. J. J. Steins, Utrecht
 R. A. Sterk, Utrecht
 F. J. van Sterkenburg, Utrecht
 mej. D. Steur, Utrecht
 Stichtse Culturele Raad,
 Utrecht
 Stichting Museum Kruideniersbedrijf,
 IJsselstein
 Stichting Oud-Woudenberg,
 Woudenberg
 dr W. Stigter, Utrecht
 F. J. M. Stokhof de Jong, Utrecht
 J. H. M. Stokman, Bodegraven
 W. H. M. Stokman, Wijk bij Duurstede
 mej. A. G. Stolp, Loenen aan de Vecht
 Chr. Stooker, Vleuten
 W. Stooker, Utrecht
 W. A. Stooker, Utrecht
 dr J. A. Stoop, Utrecht
 C. Stoops, Hilversum
 W. A. Storm de Grave,
 Huis ter Heide
 ir J. A. Storm van Leeuwen, Utrecht
 mr J. D. M. Straten, Utrecht
 A. van Straten, Utrecht
 Streekarchivariaat Zuid West
 Utrecht
 Streek Archief, Schoonhoven
 Streekmuseum Rheden, Rheden
 H. J. Stringa, Utrecht

D. Strijker, Utrecht
 dr J. E. A. L. Struick, Utrecht
 mej. drs E. T. Suir, Amsterdam
 J. W. Swane, Utrecht
 W. C. J. Swanenburg, Utrecht
 C. G. Swart, Utrecht
 mr J. Swart, Rotterdam
 M. J. Sijpkens Smit, Utrecht
 J. J. C. baron Taets van Amerongen,
 Renswoude
 W. E. barones Taets van Amerongen-Rutgers
 van Rozenburg, Bilthoven
 W. Takken, Amersfoort
 F. Tap, Utrecht
 I. Tarnoczy, Hilversum
 W. A. Tap, Bilthoven
 mr J. W. van Tellegen, Utrecht
 prof. dr ir C. L. Temminck Groll,
 Driebergen
 drs W. J. van Tent, Hoevelaken
 Th. W. K. Ter Bruggen Hugenholz,
 Utrecht
 J. Terlingen, Utrecht
 J. J. Terpstra, Utrecht
 mevr. N. Teune-van Es, Utrecht
 J. Th. Teunis, Utrecht
 H. B. Teunis, Utrecht
 E. B. M. Theunissen, Utrecht
 E. M. van Thienen, Bussum
 L. H. Tholen, Utrecht
 H. W. Thomassen, Utrecht
 W. Thoomes, St. Johannes (Fr.)
 dr W. J. Thijssen, Utrecht
 Tiel-Utrecht Brandverzekering 1811,
 Utrecht
 B. C. Tieman, Utrecht
 G. Timmer, Utrecht
 mej. A. A. M. Timmerman, Utrecht
 mr W. A. J. Timmermans, Amsterdam-
 Buitenveldert
 P. F. Tjepkema, Utrecht
 A. G. Toet, Utrecht
 T. van der Tol, Bunnik
 G. P. M. Tollenaar, Utrecht
 mr J. H. des Tombe, Utrecht
 C. B. van Tongerloo, Bilthoven
 mej. drs L. van Tongerloo,
 Utrecht
 mevr. W. van Tongerloo-Charls,
 Zeist
 mevr. A. J. Tonneijck-Ligthart,
 Utrecht
 M. J. Top, Utrecht
 mej. A. H. Toonen, Utrecht
 M. J. Top, Nunspeet
 mej. drs J. E. Toussaint Raven,
 Bilthoven
 H. M. J. Tromp, Utrecht
 H. G. J. baron van Tuyll van
 Serooskerken, Leiden
 Jhr drs A. A. Twiss Quarles van
 Ufford, Vught
 R. Tweehuysen, Utrecht
 Twijnstra's Oliefabrieken,
 Maarssen
 W. Uittenbogaard, Vleuten
 mej. A. H. Ulbrich, Bilthoven
 dr P. Ullersma, Rijsenburg
 mevr. M. Ullmann-Coebergh, Utrecht
 mevr. A. van Ulsen-Abcouwer,
 Arnhem
 Universiteit, Amsterdam
 Utrechtse Loodgieterscombinatie,
 Utrecht
 Utrechts Monumentenfonds,
 Utrecht
 Utrechts Nieuwsblad, Utrecht
 drs H. M. den Uyl, Gorinchem
 ir R. G. den Uyl, Zoetermeer
 H. J. J. Uijterwaal, Utrecht
 mevr. mr M. J. Vaags-Kluitman,
 Utrecht
 Th. van der Vathorst, Utrecht
 mr C. J. Veder, Leeuwarden
 C. W. Vedder, Nieuwegein
 mej. M. C. van Veen, Utrecht
 P. M. van Veen, Utrecht
 dr T. van Veen, Utrecht
 mej. W. van Veen, Utrecht
 J. Veenman, Utrecht
 dr J. A. G. van der Veer, Utrecht
 Th. J. van der Veer, Utrecht
 mej. R. C. A. J. ter Veer, Utrecht
 D. Veersema, Aalst (N.Br.)
 mej. mr E. M. van de Vegt,
 Bilthoven
 mej. J. C. van de Vegt, Utrecht
 M. U. W. Vegter, Driebergen
 J. van der Vegt, Utrecht
 mevr. M. van der Velde-Nebbeling,
 Nieuwegein
 W. H. van de Velde, Utrecht
 mevr. C. A. Velderman-Wienecke,
 Utrecht
 mej. drs M. J. Veldkamp,
 Amsterdam
 drs J. Veldman, Utrecht
 A. C. Veldman, Utrecht
 M. Veldman, Utrecht
 H. J. Velo, Maartensdijk
 S. Vellinga, Utrecht
 dr M. A. Vente, Utrecht
 P. Verbist, Utrecht
 F. Verbrugge, Utrecht
 A. W. M. Verburg, Utrecht
 prof. mr P. J. Verdam, Zeist
 prof. F. Verdoorn, Utrecht
 dr J. A. Verduin, Maartensdijk
 Verenigde Bedrijven Bredero N.V.,
 Utrecht
 Vereniging Oud Leijden, Leiden
 Vereniging Rhenen en omstreken,
 Rhenen
 Vereniging oud Renswoude

V.V.V. Utrecht
 mevr. T. Vergonet, De Meern
 H. H. P. Vergouwen, Utrecht
 G. Verhoef, De Meern
 dr J. G. Verhoeven, Utrecht
 O. M. Verhorst, Herpt
 A. C. Verkaik, Zeist
 H. D. Verkruysse, Utrecht
 mr H. W. Verloop, Zeist
 mevr. J. A. Verloop-Hesta,
 Huis ter Heide
 mevr. J. L. Verloop-Nijssens,
 Oudewater
 A. J. Vermeulen, Huis ter Heide
 J. Vermeulen, Utrecht
 mr W. J. G. Vermeulen, Utrecht
 mr W. R. T. Vermeulen, Utrecht
 M. Vermooten, Utrecht
 prof. mr O. A. C. Verpaalen, Breda
 P. R. W. Versloot, Bunnik
 mevr. M. M. Versnel-Schmitz, Utrecht
 Aannemersbedrijf Versteeg B.V.,
 Utrecht
 mej. E. F. Versteegh, Utrecht
 drs P. B. J. Verwei, Utrecht
 J. Verwer-Kroes, Utrecht
 mevr. L. C. Verwer-Rinse, Utrecht
 C. Verwers, Utrecht
 C. Th. Verwey, Waddinxveen
 J. Verwey, Breukelen
 N.V. Verzekeringsbank Moira, Utrecht
 W. J. van Viersen, Oosterbeek
 J. Vink, Den Dolder
 mej. mr dr J. C. H. H. de Vink, Utrecht
 N. T. Vink, Utrecht
 S. A. Vink, Amsterdam
 D. J. Vinkenburg, Yerseke
 J. Vinkenburg, Utrecht
 B. J. Visschedijk, Maarssen
 dr C. Ch. G. Visser, Utrecht
 mej. D. G. P. Visser, Utrecht
 drs R. P. W. Visser, Maarn
 W. W. M. Visser, Loosdrecht
 A. van Vliet, Zeist
 J. M. van Vliet, Bilthoven
 P. van Vliet, Hilversum
 P. D. van Vliet, Nieuw Loosdrecht
 ir Ch. C. van der Vlis, Haarlem
 mej. A. M. C. Flug, Utrecht
 J. Vlijm, Utrecht
 mevr. T. P. Voermans-Jurriëns,
 Utrecht
 H. W. J. Volmuller, Utrecht
 mej. B. Vondeling, Utrecht
 H. J. Vonhof, Utrecht
 J. Vonk, Utrecht
 F. C. van de Vooren, Utrecht
 mevr. H. M. Voorhoeve-Bender,
 Utrecht
 ir M. van de Voort, Utrecht
 mevr. A. C. F. Vorstius Kruijff-
 Dames Visser, Utrecht

ir F. E. Vos, Bilthoven
 G. J. Vos, Utrecht
 P. Vos, Utrecht
 L. de Vos, Hilversum
 mevr. R. Vos-Beijerman, Utrecht
 L. Vos-Terken, Utrecht
 G. Voskamp, Maarssen
 C. A. Vosmeer, Utrecht
 E. Vossen, De Bilt
 mr A. M. Vreeswijk, Utrecht
 C. M. Vreeswijk, Utrecht
 mevr. P. S. Vreugdenhil-Verhave, Utrecht
 A. B. R. de Vries, Utrecht
 mevr. G. de Vries, Utrecht
 J. de Vries, Utrecht
 J. de Vries, Vinkeveen
 J. H. de Vries, Vianen
 M. H. de Vries, Nijkerk
 G. de Vries, Eindhoven
 mej. mr W. S. de Vries, Utrecht
 ir R. Vriesendorp, De Meern
 dr N. H. Vrooge, Haarlem
 mevr. R. Vulink-Koevoets,
 Wijk bij Duurstede
 dr Th. A. Vijlbrief-Charbon,
 Dordrecht
 P. Vijverberg, Harmelen
 W. G. A. de Waal, Utrecht
 B.V. Exploitatie Mij. van Waalsteen-
 fabrieken, Wijk bij Duurstede
 J. van Waay, Maarssen
 dr J. Wagenaar, Amersfoort
 S. S. Wagenaar, Utrecht
 Van Wageningen en de Lange, Utrecht
 prof. dr C. A. Wagenvoort, Amsterdam-
 Buitenveldert
 A. J. O. van de Wal, Utrecht
 mevr. van de Wal-Overbeek, Utrecht
 A. H. van Walbeek, Utrecht
 P. Palma van der Molen, Velp
 prof. dr H. T. Wallinga, Utrecht
 mevr. J. C. Warnaar, Utrecht
 P. van der Wart, Utrecht
 M. van de Water, Utrecht
 drs G. H. van Waveren, Amerongen
 dr G. A. Wellen, Utrecht
 D. Wellerdieck, Utrecht
 drs A. H. M. Welp, Utrecht
 Leon van der Werf, Vleuten
 mej. M. L. A. van der Werf, Bilthoven
 P. J. K. van Werkhoven, Hilversum
 C. H. G. M. Westbroek, Utrecht
 J. M. Westerhout, Utrecht
 C. Westerbeek, Hilversum
 mevr. G. A. Westerman-Meijer, Bilthoven
 W. H. Westervel, Ochten
 drs mr A. M. Wetselaar, Utrecht
 F. C. H. Weytens, De Bilt
 mej. A. van Wessel, Utrecht
 A. W. Wicart, Utrecht
 ir G. Wiechers, Utrecht
 Peter Wienand, Belecke-Möhne, Duitsland

J. H. Wieringa, Bunnik
 A. A. Wiesman, Bilthoven
 G. A. Wildschut, Utrecht
 ir J. Wildschut, Utrecht
 mevr. P. H. A. Willekes-Roskam
 Utrecht
 Willemars b.v. te Utrecht
 dr C. H. Willemse, Zaandam
 W. Willemse, Utrecht
 A. van der Willige Hummel, Utrecht
 mej. drs C. G. S. Wilmer, Utrecht
 mej. M. J. H. Willinge, Utrecht
 P. Wilmink, Soesterberg
 W. van der Wilt, Utrecht
 J. J. H. A. Wilten, Leersum
 mr G. J. J. van Wimersma Greidanus,
 Eindhoven
 dr Tj. B. van Wimersma Greidanus,
 Doorn
 W. L. A. Wind, Utrecht
 K. L. Winkler, Heusden a/d Maas
 C. de Winter, Utrecht
 Jvr. dr J. M. van Winter, Utrecht
 H. Wisman, De Bilt
 drs H. Wissink, Oud Zuilen
 mevr. A. A. de Wit, Utrecht
 J. E. de Wit, Utrecht
 fam. de Wit, Utrecht
 Th. J. Wit, Amsterdam
 H. C. de Wit, De Bilt
 mevr. W. J. H. M. de Wit, Amsterdam-C.
 E. Witjens, Utrecht
 mej. dr S. F. Witstein,
 Kouderkerk a/d Rijn
 A. Witteveen, Utrecht
 G. Witteveen, Bilthoven
 mevr. A. Witvliet-van de Berg,
 Utrecht
 F. Witzel, Nijkerkerveen
 mej. L. F. van Woerden, Utrecht
 H. Th. P. Woertman, Utrecht
 J. D. Wolters, Utrecht
 mevr. A. R. Wolters-de Jong,
 Utrecht
 dr D. Wolvijs, Utrecht

B. van der Woord, Bilthoven
 H. L. van der Woord, Baarn
 J. W. Worst, Woudenberg
 C. J. Wouda, Nieuwegein
 Anette Wouda, Utrecht
 Sij. Wouda, Vianen
 D. van Woudenberg, Utrecht
 dr O. J. Wouters, Utrecht
 M. Wreteler-Heystee, Utrecht
 W. A. Wijburg jr, Utrecht
 A. Wijers-Gils, De Meern
 drs D. van Wijk, Utrecht
 G. van Wijk, Bilthoven
 mevr. G. L. van Wijk-de Ruiter,
 Utrecht
 H. J. van Wijk, Utrecht
 W. J. A. van Wijk, IJsselstein
 H. A. van Wijlen, Utrecht
 G. Wijnand, Utrecht
 mevr. H. Wijnands, Utrecht
 drs J. S. Wijne, Utrecht
 J. Zandleven, Utrecht
 M. J. Zandstra-van Dijk, Nieuwegein
 mr P. van Zanten, Utrecht
 J. P. de Zeeuw, Bussum
 H. L. van Zelm, De Bilt
 ir H. Zeydner, Chaville, France
 dr S. B. G. Zilverberg, Amsterdam-Zuid
 Fred. van Zutphen, Vreeswijk
 H. van Zuylen, Utrecht
 H. Zwaagman, Utrecht
 mevr. E. J. Zwager-Gehner, Utrecht
 W. Zwanikken, Utrecht
 Th. J. A. Zoetelief, Zaandam
 T. H. van Zundert, Utrecht
 R. Zwart, Bunnik
 F. A. Zwarts, Maartensdijk
 H. H. Zwarts, Woudenberg
 K. Zweije, De Bilt
 R. Zwolschen, Hei en Boeicop
 J. G. Zijffers, Bilthoven
 Marjolein van Zijl-Koppens,
 Utrecht
 mevr. A. A. B. Zijlstra-Looyen,
 Utrecht

Oud-Utrecht

Vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van stad en provincie Utrecht.

Contributie minimaal f 35,— per jaar, te voldoen na ontvangst van een acceptgirokaart. CJP-houders en 65+-ers ontvangen reductie; zij betalen resp. f 20,— en f 25,—. U ontvangt alle verschenen publicaties van het lopende jaar. Ter introductie ontvangt u tevens een mapje reproducties van oude foto's.

Inlichtingen: telefoon 030-711814 (Gemeentelijk Archief - kantooruren) 030-315541 (Centraal Museum - kantooruren).

Wordt lid van deze vereniging of werf leden aan. Vraag folders aan bij bovenstaande adressen.

